

वा ट चा ल

जयप्रकाश नारायण

अनुवादक

माधव लिमये

१९५१

स म ता प्र का श न , ना सि क .

किंमत २। रूपये

प्रकाशक :

समता प्रकाशन,
आप्रारोड, नासिक.

मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल यांचे आहे

मुद्रक :

श्री चिं. ओक,
सर्वल प्रेस, नासिक

कृतज्ञता

समाजवादी पक्षाचे मान्यवर नेते आचार्य नरेंद्र देव व साथी जयप्रकाश यांच्या लेखाचे व भाषणांचे संग्रह साथी यूसुफ मेहर-अल्ली यानीं संपादित केलेले आहेत. अशा प्रकारच्या पुस्तकांची मराठी वाचकासाठी फार आवश्यकता आहे असें मला व माझ्या अनेक सहकाऱ्यांना बऱ्याच दिवसापासून वाटत होते.

परंतु घरील दोनहि पुस्तके युद्धकाळापूर्वीची आहेत. त्या-नंतरच्या काळात अनेक मौलिक घटना घडल्या अमून त्यासंबंधीचे या नेत्यांचे विचार, लेख अगर भाषणद्वारा व्यक्त झालेले आहेत. त्यामुळे साथी मेहरअल्लींच्या पुस्तकाच्या अनुवादाऐवजी नवे लेख व भाषणे निवडून तीं संप्रहित करण्याचे मी ठाविलें.

निरनिराळ्या ग्रंथां निरनिराळ्या विषयावर जयप्रकाशींनी हिंदी जनतेचें जे मार्गदर्शन केलें व हिंदुस्तानपुढील प्रश्न सोड-विण्याचा जो अचूक मार्ग जनतेला दाखविला त्याचें दिग्दर्शन या पुस्तकातील लेखांरून होणार असल्यामुळे मी या पुस्तकास "वाटचाल" असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे.

साथी जयप्रकाश यांचे लेख व भाषणे भी मुख्यतः सोशॅलिस्ट पक्षाचें मुखपत्र साप्ताहिक 'जनता' मधून घेतलीं आहेत. त्याच प्रमाणे सप्ताहिक 'साधना,' हिंदी 'जनवाणी' वगैरे नियतकाळिकांचाहि या कामीं मला उपयोग झाला आहे.

समाजवादी चळवळीच्या दृष्टीनें अतिशय उपयुक्त असें हें कार्य पार पाडण्याच्या कामीं मला अनेक मित्रांचें सहाय्य झालें आहे. सर्वांत प्रथम हे लेख मराठींत प्रकाशित करण्याची परवानगी दिल्याबद्दल साथी जयप्रकाश यांचा मी कृतज्ञ आहे. 'जनता' च्या जुन्या फायली वापरूं देण्याचें सौजन्य दाखविल्याबद्दल मी तेथील सर्व कार्यकर्त्यांचा आभारी आहे. श्री. बाबासाहेब टकले वकील व आचार्य ल. वि. वेलदे यांनीं मी केलेला अनुवाद तपासून योग्य त्या सूचना केल्याबद्दल आणि हिंदी लेखांचा अनुवाद करण्याच्या कामीं मला मदत केल्याबद्दल माझे मित्र श्री. खोपकर व के. डी. जोशी यांचेहि मी मनःपूर्वक आभार मानतो. गांधीवधानंतर जयप्रकाशजींनी दिल्ली येथे जें भाषण केलें ते विल्यात हिंदी साहित्यिक श्री. रामवृक्ष बेणीपुरी यांच्या पुस्तकावरून घेतलें आहे. साथी ना. ग. गोरे यांनीं अनेक कामे बाजूस साखून केवळ माझ्या शब्दांखातर प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल मी झांचा ऋणी आहे. मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल याचें आहे. अतिशय थोड्यावेळांत त्यांनीं तें काढून दिल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानले पाहिजेत. वाठमित्राचे संपादक श्री. भा. रा. भागवत यांनीं मुखपृष्ठाच्या सजावटीचें कामीं मला अतिशय मदत केली आहे हें वृत्तज्ञतापूर्वक

नमूद करतो. शेवटी हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याच्या कामी आमच्या सर्कल प्रेसच्या सर्व कामगार बंधूंनी आपलेपणानें जी तत्परता दाखविली त्याबद्दल मी त्यांचाहि आभारी आहे.

समता प्रकाशनातर्फे प्रसिद्ध होणारे हें पहिलेंच पुस्तक आहे. सध्याच्या परिस्थितीत पुस्तक प्रकाशित करणें साहसाचे ठरेल असा सद्दा अनेकांनी दिला असताहि मराठी वाचक वर्गाचें सहकार्य मिळेल या भरावशावरच आम्हीं 'समता प्रकाशना'चा उपक्रम हातो घेत आहोत. यापुढे समता प्रकाशनातर्फे निरनिराळ्या राजकीय, सामाजिक व साहित्यविषयक विषयांवर निरनिराळ्या प्रसिद्ध लेखकांची पुस्तके नियमितपणें प्रकाशित करण्याचा आमचा इरादा आहे. याकामी मराठी वाचकवर्ग आम्हांस सक्रीय पाठिंबा देईल अशी आशा आहे.

गोळे कॉलनी,
नासिक,
२६।१।५१. }

साधव लिमये

अनुक्रमणिका

स्वातंत्र्य सैनिकांस	...	...	...	१
समाजवादी पक्ष-कम्युनिस्ट आणि रशिया	...	...	...	२९
स्वातंत्र्याच्या मार्गातील अडचणी	...	...	...	३३
चलनवाढीवर तोडगा	...	...	...	४२
पुढारीपण घसरले कोठे ?	...	...	...	४९
हुकूमशाहीरुडे	...	...	...	५८
सयुक्त प्रांतातील निवडणुकी	...	...	...	६६
नव्या कामगार एरुजुटीचा पाया	...	...	...	७४
घटना समितीचे विसर्जन करा	...	...	...	८३
पक्ष आणि राष्ट्रसमा	...	...	...	८९
समाजवादाचे उद्दिष्ट	...	...	...	९३
वामगार चळवळीतील नवे पाऊल	...	...	...	१०६
कम्युनिझमचे सर्वात मोठे शत्रू कम्युनिस्टच	...	...	...	११२
गांधाजी आणि समाजवाद	...	...	...	११७
फसवा युक्तिवाद	...	...	...	१२१
गांधाजींच्या खुनाला जबाबदार कोण ?	...	...	...	१४४
ध्येयाविट्फार	...	...	...	१६५
लोकशाही समाजवाद	...	...	...	१८९

प्रस्तावना

आजचा युगधर्म कोणता? असा प्रश्न उपस्थित केल्यास मी निःशंकापणाने त्याचे उत्तर असे देईन की, आजचा युगधर्म समाजवाद. १९ वे शतक ज्याप्रमाणे लोकसत्तावादाचे शतक होऊन गेले त्याचप्रमाणे हे २० वे शतक समाजसत्तावादाचे होणार आहे.

१९१७ साली रशियामध्ये केरेन्सकीचे सरकार उलथून पडल्यावर तेथे कम्युनिस्ट हुकुमशाहीच्या स्वरूपात समाजवादाचा प्रारंभ झाला. तेव्हा पासून आज तागायत समाजवादाकडेच जग झुकत चालले आहे. केरेन्सकीचे सरकार उलथून टाकल्यानंतर बोल्शेव्हिक (मूळच्या सोशॅल डेमोक्रेटिक पक्षातील बहुमतवाढी गट) मेन्शेव्हिक (मूळच्या सो. डे. पक्षातील अल्पमतवाढी गट) व सोशल रेव्होल्यूशनरी या तीन पक्षांनी रशियात लोकसत्ताक समाजवादाची जर उभारणी केली असती तर आज जगामध्ये समाजवादाचे निराळेच स्वरूप आपणास पाहावयास मिळाले असते. परंतु बोल्शेव्हिक पक्षाचे लेनिन, ट्रॉट्स्की व स्टालिनसारखे जे धुरीण होते त्यांना मतभेद ही चीजच असल्याकारणाने त्यांनी घटना समितीच जबरदस्तीने बरपास्त करून टाकली आणि हुकुमशाही समाजवादाची प्रस्थापना करून त्याचाच जगभर फैलाव करण्यासाठी कम्युनिस्ट पक्ष व कम्युनिस्ट इंटरनेशनल यांची प्रस्थापना केली. रशिया व त्याच्या कक्षेतील कम्युनिस्ट देशांमध्ये भांडवलशाही व सामंत-

शाही यांचा ढोप होऊन उत्पादन साधनें समाजासाठीं वापरण्यांत येत असलीं तरी तेथें लोकसत्तेमधील उदारतेचा संपूर्ण ढोप झालेला दिसतो. याच्या उलट इंग्लंड सारख्या देशांत जवळ जवळ सर्व महत्त्वाचे उद्योगधंदे राष्ट्राच्या मालकीचे होऊन नागरिक स्वातंत्र्यानें युक्त असा समाजवाद आणण्याचे प्रयत्न सफल होत चाललेले दिसत असले तरी इंग्लंडच्या समाजवादाला चिकटलेली साम्राज्यवादाची उपाधि अद्याप सुटत नाही. तात्पर्य जगामधील एकटा अमेरिका देश वगळल्यास बाकीचीं सर्व प्रमुख राष्ट्रे समाजवादाच्या मार्गांनेच — स्वच्छेनें म्हणा अथवा परिस्थितिवश होऊन म्हणा — जात आहेत. मात्र त्यांनीं अंगीकारलेला समाजवाद कोठें हुकुमशाहीमुळे तर कोठें साम्राज्य लालसेमुळे सदीप बनलेला आहे.

अशा काळां हिंदुस्थानसारख्या देशामध्ये जर लोकसत्ताक समाजवादाची प्रस्थापना होईल तर १९१७ नंतर जागतिक प्रवाहाला जसें एक निराळेंच वळण लागेल त्याचप्रमाणें पुनरपि एक निराळें वळण लागणें अजूनहि अगदी संभवनीय आहे. हिंदुस्थान स्वतःच शंभर वर्षांच्या साम्राज्यशाही गुलामीतून नुक्ताच मुक्त झालेला असल्याकारणानें साम्राज्यवादी मनांतृर्त्तीपासून तो आलस आहे. तसेंच त्याला देशाच्या एकदर सामाजिक घडीची फेररचना करणें आवश्यक असल्यामुळे समाजवादाच्या मार्गांने गेल्यावाचून त्याला गत्यंतर नाही. अशा काळां सत्तारूढ पक्षाने समाजवादाचा मार्ग सोडून बळेंच भांडवलदारांच्या हातीं आर्थिक सूत्रें राहूं दिलीं तर ती एक अपक्रांति ठरेल. आणि समाजवाद प्रस्थापित करण्याच्या निमित्तानेंच कां होईना आपलीच हुकुमशाही स्थापून लोकसत्ताक स्वातंत्र्याचा त्यानें लोप केला तर तीहि अपक्रांतीच ठरेल. तेव्हा समाजवाद व लोकसत्ता या दोहोंचाहि लाभ जनतेला घडवून देऊन जो निर्दोष लोकसत्त्याचा सर्वोत्तम समाजवादी युग येथे मुस्तं करीत असा पक्ष हिंदुस्थानांत निर्माण करावयास हवा आहे. असा पक्ष निर्माण कर-

याचा प्रयत्न आज आम्हाला देशात जे हजारो लहानथोर कार्यकर्ते करीत आहेत त्यांत साथी जयप्रकाशाचे स्थान अनन्य सामान्य होय

त्याच्याच छेदाचा समूह या पुस्तकात केलेला आढळेल. साथी जय प्रकाशाचे हे लेख १९४६ ते १९५० पर्यंतच्या काळखंडातील आहेत हा काळखंड म्हणजे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील अत्यंत घडामोडींचा काळखंड होय. देशाची पाळणी झाळी, स्वराज्य मिळाले, पंजाबांत व बंगालात रक्ताच्या नद्या वाहिल्या, घटना तयार झाळी, सोशॅलिस्ट पार्टी कॉंग्रेस मधून वेगळी झाली व वाटली, कम्युनिस्टांनी सशस्त्र चढाचा मार्ग पुरस्कारला व तो फसला, भोडवलदार शिरजोर बनले व देशातील शेतकऱ्यांवर उपाशी राहण्याची वेळ आली या सर्व गोष्टी याच काळातल्या. अशा प्रसंगपूर्ण काळासबधी बोलण्याचा विशेष अधिकार जयप्रकाशाना प्राप्त झालेला आहे.

कारण जयप्रकाश हे हिंदुस्थानातील लोकसत्ताक समाजवादाचे प्रतीक बनलेले आहेत. हिंदुस्थानात समाजवादी विचारसरणीचा प्रसार शेकडो लोकानी केलेला आहे व शेकडो लोक करीत आहेत. पण आपल्या देशातील या विचारसरणीचा प्रवक्ता कोण? या प्रश्नाचे उत्तर "जयप्रकाश" असेच कोणीहि देईल. ते लिहतात क्वचित्. त्यांचा सर्व प्रचार बहुतकरून अखंड चाललेल्या दैन्यांनून्च होत असतो. जनतेमध्ये त्यांच्या इतका समाजवादाचा प्रचार कोणी केला असेल असे मला वाटत नाही. त्यामुळे ते क्वचित् जेव्हा लिहतात तेव्हा त्या लेखनाला विशेष वजन प्राप्त होते. त्यांचे लिहणे साधे, सरळ आहे त्यांत पांडित्याची छटा देण्यास दिसणार नाही. पण शाखा वाचकांला हे कळून येईल की, त्यांत मार्क्सवादाचे ज्ञान खरे भरलेले आहे, त्याचप्रमाणे स्वतंत्र बुद्धीचा कसहि उतरलेला आहे. काही लोक सद्बुद्धीने विचारतात की, तुम्ही कॉंग्रेसशी एकजूट का करीत नाही? निदान कम्युनिस्टांसारखे "डावे गट" जे आहेत त्यांच्याशी तरी

तुम्ही जमवून का घेत नाही! जयप्रकाशाचे छेल वाचून पाहिल्यास आमच्या या सन्मित्रांचे शंका निरसन होईल असे वाटते.

साथी माधव लिमये यांनी जयप्रकाशांच्या लेखांचे भाषांतर करताना मुळातला प्रसाद व श्रुतता उत्तम प्रकारे कायम राखली आहेत. आज खनतेमध्ये समाजवादाविपर्याची जिज्ञासा बऱ्याच प्रमाणात वाढलेली आहे. अशा वेळी सोशॅलिस्ट पार्टीच्या गेल्या पाच वर्षांतील भूमिकेची अधिकृत रित्या मांडणी करणारे हे लिखाण मराठी वाचकांना उपलब्ध करून दिल्याबद्दल मराठी वाचक साथी माधवराव लिमयेांचे श्रुण मान्य करतील असे मला वाटते.

प्रजासत्ताक दिन
२६।१।५१
पुणे

}

नारायण गणेश गोरे

स्वातंत्र्य सैनिकांस—

दोस्तहो,

मी सुटून आल्याबरोबर “ जनता ” साप्ताहिकांतून आपल्याला अभिवादन केलें होतें आणि त्याचवेळीं असेंहि जाहीर केलें होतें कीं, थोड्याच दिवसांत सद्यःपरिस्थितीबरोबर माझीं मते व सध्याचें आपलें कर्तव्य याविषयी मी उहापोह करीन. तें आश्वासन पुरें करण्यास इतका कालावधी लागला, याबद्दल मी दिलगीर आहे. परन्तु माझ्या सहकाऱ्यांना भेटून त्यांचा सल्ला घेणें जरूर असल्यामुळें हा पिलंब अग्रिहार्यच होता. जरूर त्या गांठीभेटी एवढांना मी घेतल्या असून काहीं तरी निश्चित योजना तुमच्या पुढें ठेवणें आज शक्य झालें आहे.

गेल्या काहीं दिवसांत ज्या ज्यावेळीं काहीं महत्वपूर्ण घटना घडल्या, त्या त्यावेळीं त्याबाबतचीं आमचीं मते तुमच्यापुढें ठेवण्याचा प्रयत्न स्वतंत्र किंवा संयुक्त पत्रकांच्या द्वारा मी आणि माझ्या सहकाऱ्यांनीं केला आहे. गेल्या अ. मा. कां. क. च्या वेळीं आम्ही जी भूमिका घेतली ती तुम्हांला समजली आहेच. चालू परिस्थिति, आपल्यापुढील कार्य आणि तें पार पाडण्यासाठीं आपण कोणता

मार्ग अवलंबाया याबातची माझी मते पद्धतशीरपणाने आणि विस्ताराने मांडण्याचा प्रयत्न मी या ठिकाणी करणार आहे.

सध्याची परिस्थिति संक्रमणावस्थेची असून अत्यंत हतपाठ्याने तीत बदल घडून येत आहे. ब्रिटिशांनी पुरस्कृत केलेल्या घटना समितीत प्रवेश करण्याचा निर्णय अ. भा. काँ. ने घेतला आहे. थोड्याच दिवसांत ब्रिटिश व्हाईसरॉयच्या हुकमतीखाली तात्पुरते सरकार काम पाहू लागेल. केव्हाहि जरी या सरकारचा कारभार सुरू झाला तरी व्हाईसरॉय, ब्रिटिश सैन्य आणि इतर ब्रिटिश अधिकारी जोपर्यंत हिंदुस्तान सोडून जात नाहीत, तोपर्यंत स्वतंत्र देशातील स्वतंत्र सरकारचा दर्जा त्याला कधीच प्राप्त होवू शकणार नाही. या सरकारला स्वतंत्र सरकार म्हणून काम करू द्या अशी मागणी करणे अगदीच निरर्थक आहे. स्वतःच्या लहरीनुसार सत्तादान करण्याचा अधिकार ज्याच्याजवळ आहे, त्याच्याजवळ ती सत्ता वाटेल तेव्हा काढून घेण्याचा अधिकारहि आहेच. म्हणून तात्पुरते सरकार हे "वस्तुतः" स्वतंत्र भारताचेच सरकार आहे, अशा घोषणांनी आपण फसून जाता कामा नये.

मग प्रश्न असा उपस्थित होतो की, त्याकथित घटना-समिती आपल्याला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देऊ शकेल का? म्हणजेच ती घटनासमिती स्वतंत्र, लोकशाही हिंदुस्थानची घोषणा करून त्याची अंमलबजावणी करू शकेल का? उदाहरणार्थ मध्यवर्ती शासनाची नेमणूक करून व्हाईसरॉयला सर्व सत्ता त्या सरकारच्या हाती सोपवून हिंदुस्थान सोडण्यास ती माग पाहू शकेल का!

आणि त्या मध्यवर्ति सरकारच्या हातीं सर्व लष्करी आणि नागरा ब्रिटिश अधिकाऱ्याची त्यांच्या मायदेशीं खानगी करण्याइतकी सत्ता असूं शकेल काय ? ब्रिटिश अर्थसत्तेचा जो गळफास आपल्या देशाभोवती आवळला जात आहे, तो त्या सरकारला सोडविता येईल कां ? ही घटनासमिति स्वतःचें विसर्जन करून, ब्रिटिश अधिकारी हिंदुस्थान सोडून गेल्यानंतर कोठल्याहि तऱ्हेचीं बंधनें नसलेल्या अशा प्रौढ मतदान पद्धतीनें हिंदी जनतेनें निवडलेली नवी घटना परिषद बोलावण्याचे अधिकार खरोखरीच्या स्वतंत्र अशा तात्पुरत्या सरकारला देवूं शकेल काय ? हिंदी स्वातंत्र्य आणि लोकरशाही यासाठी या सर्व गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता आहे. त्या पार पाडण्याचें सामर्थ्य नियोजित घटनासमितिपार्शीं आहे कां ? सव्याची परिस्थिति आणि परस्परांचें बलाबल लक्षांत घेतां आगामी घटनासमितीला या दिशेनें पाऊल टाकतां येईल, किंवा त्यापैकीं एकादें तरी उद्दिष्ट साध्य करतां येईल असें मानणें अत्यंत चूक ठरेल. परन्तु अशा तऱ्हेचा प्रयत्न या घटनासमितिकडून केला जाईल असें क्षणभर गृहित धरलें तरी देखील ब्रिटिश अधिकारी तिच्या मार्गांत अडयले आणल्या- शिवाय राहणार नाहींत हें निश्चित, आणि अशा परिस्थितींत आपली ध्येये तडीस नेण्याचा प्रामाणिकपणा आणि कळकळ, घटना समिति- पार्शीं असेल तर तिच्या ब्रिटिशांचे आन्धान स्वीकारून तीं ध्येये कृतीत उतरविण्यासाठीं जनशक्तीलाच आवाहन करावें लागेल. ज्या च्हाईससॉपनें तिचें उद्घाटन केले त्याच्यावरच ती बरखास्त करण्याचा प्रसंग येणार ! अशा तऱ्हेनें स्वातंत्र्यसाठीं एक निकाराचा

झगडा सुरू होऊन त्याची परिणति स्वतंत्र, लोकशाही आणि संयुक्त अशा लोकसत्ताक हिंदुस्थानची स्थापना होण्यात आणि हिंदी जनतेने निवडून दिलेली खरीबुरी घटनासमिति अस्तित्वांत येण्यात झाली पाहिजे.

तथापि ही घटनासमिति असा काही मार्ग अचलंबील असे वाटत नाही. राष्ट्रपति नेहरू ज्याला परिस्थितीचे दडपण असे म्हणतात, म्हणजे सध्याच्या घटनासमितीच्या सार्वभौमत्वाच्या मर्यादा, तिच्यातील उणावा, घटनासमितीच्या सभासदात उसळलेली त्रिटिश-शाच्या हस्तभूची आणि स्वातंत्र्य व लोकशाहा याच्या हितशत्रूची भाऊगर्दी, त्रिटिश सेन्य आणि व्हाइसरॉय यांचे अस्तित्त्व या आणि अशा इतर सर्व गोष्टी जमेस धरून व्यवहार्य मार्ग म्हणून तडजोडीचाच अचलंब केला जाणार अशी माझी ग्वात्री आहे. निराळ्या शब्दात सांगायचे तर, ही घटनासमिति तडजोडीच्या पाठीमागे लागून स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि राष्ट्रीय ऐक्य हे सारेच गमावून बसणार, आणि मग भ्रमनिरस झाल्यार आज ज्या मार्गावासून आपण दूर जात आहोत त्याच मार्गावर पुन्हा यावे लागणार ! हा मार्ग म्हणजे क्रांतीचा, लढ्याचा आणि प्रतिकाराचा मार्ग होय स्वातंत्र्याचा हा मार्ग अचलंब असल्या तरी तो ग्वात्रीचा निश्चित आहे.

यावरून आपल्या हे लक्षात येईल की, कोठल्याहि परिस्थितीत, म्हणजे घटनासमिति यशस्वी झाली अथवा तिने लढा दिला आणि त्यात तिला अपयश आले तरी, स्वातंत्र्यासाठी घात्रा लागणारा लढा चला नाही. ज्याला आपल्या देशातील परिस्थितीची यथार्थ कल्पना

आहे, तो हेच अनुमान काढील. आजही ब्रिटिश साम्राज्यशाही 'परिस्थितीच्या दडपणाचा' बागुलुगुआ आपणासमोर उभा करू शकते. जेपर्यंत प्रातिकारी चळवळीच्या योगाने आपण हे दडपण नष्ट करू शकत नाही, तोपर्यंत आपले स्वातंत्र्य नाममात्रच राहणार. तेव्हा आदिवादि, सवलती आणि मुत्सद्दीगिरी याच्या जोरावर सव्याच्या परिस्थितीत पालट घडवून आणता येईल अशी अपेक्षाही कोणी करू नये.

म्हणून आपण शेवटी या निर्णयावर येऊन पोहोचतो की, ब्रिटिशांचा घटना विषयक मसूदा स्वाकारल्याने आपला स्वातंत्र्यसंग्राम सतत नाही. तो लढा चालूच राहणार. उलट त्याचे स्वरूप अधिक व्यापक आणि तीव्र होत जाणार. व या राजकीय विमोचनाच्या लढयाशीच राष्ट्रीय ऐक्य व आर्थिक विमोचनाचे लढेही एकरूप होतील.

सर्वंकप लढा

हिंदू आणि मुसलमान, सवर्ण आणि हरिजन यांच्यात भांडणे लावणे, शीखांना अल्पसंख्य जमात म्हणून उठविणे, संस्थानी मुद्रख इतर हिंदुस्तानापासून अलग पाडणे, जमीनदारांना आश्रय देवून त्यांना ब्रिटिश राजसत्तेचे आधारस्तंभ बनवून ठेवणे, भांडवलदार आणि मध्यमवर्गीयांना मलिदा चारून त्यांना देशद्रोह करावयास लावणे ही सारी इंग्रजांच्या भेदनीतीचीच उदाहरणे आहेत. याचा अर्थ असा की, आपल्या शंभर वर्षांच्या राजवटीत त्यांनी एकच एक प्रयत्न केला आणि तो म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यशाही खिळखिळी झाली तर देशांत गोंधळ आणि फाटाफुट माजेल अशी भीति सर्वांना वाटावी. ब्रिटिशांच्या हुकमतीखाली घडून आलेले ऐक्य हे सर्वस्वी हुकूमशाही राजवटीखालील ऐक्य होते. जनतेच्या अथवा राष्ट्राच्या ऐक्याचा त्यांत लवळेशहि नव्हता. ते ऐक्य देशांत काँग्रेसनेच घडवून आणले. परन्तु आज त्यावर गंडांतर आले आहे. त्यामुळे ब्रिटिशांनी देवू केलेल्या सुधारणांचा स्वीकार केल्याबरोबर राष्ट्रीय ऐक्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या लढ्याला एक खास महत्व प्राप्त होणार आहे.

दुसरे असे की, आगामी घटनात्मक बदलांमुळे आर्थिक आणि वर्गीय प्रश्नांना तोंड फुटणे क्रमप्राप्त आहे. स्वराज्याचे स्वरूप काय असावे, किंवा "स्वराज्य कोणासाठी" अशा सारखे सवाल हे मग नुसते चर्चेचे किंवा वादाचे विषय न राहता त्याचाच ताबडतोब निर्णय घ्यावे लागतील. आणि आपल्या राजकारणावर नुसता सिद्धांतिक स्वरूपाचाच नव्हे तर व्यवहार्य परिणामहि त्यामुळे घडून येईल. म्हणजेच, स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा एक अपरिहार्य भाग जो भावार्थाचा

लढा तो आघाडीवर येईल आणि त्याचें महत्वहि वाढेल.

मला ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगितली पाहिजे कीं, हे तीन स्वतंत्र लढे नसून जनतेच्या एकाच सर्वंकष लढ्याचीं तीं निरनिराळीं अंगें आहेत. निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये त्यापैकी एकेका अंगाला कमी अधिक महत्व प्राप्त होत असलें, तरी सध्याची घटनात्मक योजना जसजशी विकास पावत जाईल तसतशा लढ्याच्या या तिन्ही बाजू सारख्याच महत्वाच्या ठरतील.

सध्याची परिस्थिति लक्षांत घेतां जनतेचा हा सर्वंकष लढा निरनिराळ्या आघाड्यांवर लढवावा लागेल. त्या आघाड्या म्हणजे घटना समिति, तात्पुरतें सरकार, आणि काळांतरानें मध्यवर्त आणि प्रांतिक सरकारें या होत.

आपण ज्या काँग्रेसचा एक भाग म्हणून काम करतो ती काँग्रेस बहुधा या सर्व घडामोडींत सामील होईल. आणि तसें झालें तर स्वातंत्र्य, ऐक्य व समता यासाठीं काँग्रेस जो लढा देईल तो घटनात्मक आणि सरकारी यंत्रणेच्या मार्फत दिला जाईल. सध्याच काँग्रेसचें रूपांतर निवडणुकी लढविण्याच्या सनदशीर पक्षांत होवूं लागलें आहे. आणि ही प्रक्रिया अशीच शेवटपर्यंत चालूं राहिली तर, त्याचा अपरिहार्य परिणाम येवढाच होईल कीं, या त्रिविध स्वरूपाच्या लढ्यांत काँग्रेस फारसें यश मिळवूं शकणार नाही. कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत घटनात्मक किंवा सरकारी यंत्रणेचा थोडा फार उपयोग काँग्रेसला करून घेतां येईल हें खरें; परन्तु आज ज्या परिस्थितींत आपण आहोंत ती लक्षांत घेतां जनतेचा लढा हा कायदे-

मंडळें किंवा सरकारी दफ्तरांच्या बाहेरूनच प्रामुख्याने चाळवाळ लागणार.

२

या लढ्याचा मार्ग कोणता? त्यासाठी दहशतवादाचा आश्रय करावा लागणार की स्वयंस्फूर्त हिंसक उठावावर आपण भिस्त ठेवणार? दरोडे घालणार की आगी लावीत सुटणार? यापैकी कशाचाहि अवलंब आपल्याला करता येणार नाही हे निश्चित. आजच्या काळांत लढ्याचा एकमेव मार्ग म्हटला म्हणजे जनतेच्या शक्तीचे अधिष्ठान मिळविणे हाच होय. हे अधिष्ठान मिळवावयाचे म्हणजे प्रथम जनतेची लढ्यासाठी मानसिक तयारी केली पाहिजे; तसेच शेतकऱ्याचे व कामगारांचे संघ, स्वयंसेवक दळे, विद्यार्थी व युवक संघटना, ग्रामपंचायती, धिणकरांच्या सहकारी संस्था आणि अशा तऱ्हेच्या अनेक संघटना उभ्या केल्या पाहिजेत; आणि जनतेत जागृति निर्माण करण्यासाठी व तिची सामुदायिक शक्ति वाढविण्यासाठी त्याचा जास्तीतजास्त उपयोग करून घेतला पाहिजे. या सर्वांबरोबरच आपल्याला आणखीहि एक कार्य करावे लागणार आहे आणि ते म्हणजे कॉंग्रेस संघटना अधिक मजबूत आणि जोमदार बनवून जनतेबरोबरचा तिचा संबंध अधिक प्रभावी करणे हे होय. आपल्या लढ्याला सध्याच्या अवस्थेत जनतेचे अधिष्ठान कसे निर्माण कराययाचे त्याचे संपूर्ण दिग्दर्शन आपल्या कार्यक्रमाविषयीच्या भागात केले आहे.

वाठिकाणी राष्ट्रीय ऐक्याच्या दृष्टीने "जनतेचे अधिष्ठान"

पाहिजे मुसलमानांत राजकीय जागृति करणे, आर्थिक आणि वर्गीय संघटनांची वाढ करणे, हिंदूंच्यांत सामाजिक सुधारणा घडवून आणणे, सांस्कृतिक आणि करमणुकीच्या समान साधनांना उत्तेजन देणे, मजबूत सरहद्द, आर्थिक विकासासाठी समान कार्यक्रम, समान अर्थव्यवस्था, समान भाषा, वगैरेच्या आवश्यकतेमुळे स्वभावतःच राष्ट्रीय ऐक्यासाठी झटणाऱ्या समाजांतील प्रवृत्ति शक्तिशाली बनविण्याचा यत्न करणे, हे अशा तऱ्हेचे राष्ट्रीय ऐक्य साधण्याचे मार्ग होत. निदान अशा प्रयत्नांमुळे यशाचा मोठा वाटा तरी आपल्या पदरात खास पडू शकेल. प्रत्येक स्वातंत्र्य सैनिकाने जातीय भावना किंवा अहंकार यापासून सर्वस्वी अलिप्त राहून मानवांमधील समानतेचे तत्त्व आपल्या आचरणांत आणण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे हे भी नव्याने सांगितले पाहिजे असे नाही.

राष्ट्रीय ऐक्याची जनतेतील संघटित भावना सध्याच्या घटकेला विशेषच दुर्बल झाली आहे. तिची वाढ करणे हे आपले आजचे सर्वांत महत्वाचे कार्य होय. परन्तु कोणत्याहि प्रकारच्या गैरसमजाळा जागा राहू नये म्हणून मला मुद्दाम हे स्पष्ट केले पाहिजे की, जनतेची शक्ति संघटित करण्याचे कार्य सर्व आघाडीवर एकदमच केले पाहिजे. पृथक् पृथक्पणे किंवा निरनिराळ्या उद्दिष्टासाठी त्याचे अलग अलग कप्पे करून हे कार्य साधतां येणार नाही. राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक संघटना या एकमेकाशी निगडत व परस्परपूरक अशा असतात आणि त्या सर्वांची मिळून विराट जनता आंदोलनांत परिणति होत जाते.

३

संघटनेचे स्वरूप

आपण हातीं घ्यावयाचा कार्यक्रम विशद करण्यापूर्वी स्वातंत्र्याच शिपाई म्हणून आपण ज्या संघटनेमार्फत कार्य करणार, तिचे स्वरूप कसे असावे यासंबंधीची माझी मते स्पष्ट करणे जरूर आहे. आणि समाधानाची गोष्ट अशी की, माझ्या बहुतेक सहकाऱ्यांची मतेहि माझ्यासारखीच आहेत. ऑगस्ट क्रांतीच्या काळांत आपण सर्वजण काँग्रेसजन म्हणून कार्य करित होतो. आणि त्यावेळीं सर्व काँग्रेसच लढ्याच्या वाजूची असल्यामुळे ते योग्यच होते. जे काँग्रेसजन त्यावेळीं लढ्यापासून अलिप्त राहिले किंवा ज्यांनी लढ्याला विरोध केला त्यांनी काँग्रेसशी द्रोह केला. परन्तु आजची परिस्थिति वेगळी आहे. लढा सुरू करणे अथवा त्यासाठी तयारी करणे हे आजच्या काँग्रेसचे धोरण राहिलेले नाही. तडजोड आणि सदनशीर मार्ग याचा तिनें आज अवलंबव केला आहे. आणि आपण मात्र लढा व क्रांतिकारी चळवळ यांना आजहि चिक्कटून राहणार असल्यामुळे आपल्याला आता काँग्रेसचे नांव वापरतां येणार नाही.

परन्तु आज आपण काँग्रेस मधून बाहेर पडून तिला प्रतिस्पर्धी अशी स्वतंत्र संघटना उभी केेली, तर त्यामुळे आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची फार मोठी हानी होईल याबद्दल माझ्या मनांत संदेह नाही. आपली कार्यपद्धति आणि काँग्रेसमधील आजच्या पुढाऱ्यांची प्रति यामधील अंतर दिवसे दिवस वाढत जाणार आहे यांत

शंका नाही. परन्तु पुढारिण म्हणजेच कांहीं संस्था नव्हे. आजच्या काँग्रेसवर इतर कोणत्याहि गटाइतकाच आपलाहि अधिकार आहे. कारण काँग्रेसला आजचें स्वरूप प्राप्त होण्यासाठी. त्यांच्याइतकेच आपलेहि कष्ट आणि त्याग कारणीभूत झालेले आहेत. म्हणून दुसऱ्या कोणाइतकाच काँग्रेसच्या नांवानें बोलण्याचा आपल्यालाहि अधिकार आहे. राजकीय आणि सामाजिक शक्तींच्या संघटना जास्तीत जास्त प्रमाणांत काँग्रेसमध्ये प्रतिबिंबित झाल्या असून जनतेच्या मनावर अभूतपूर्व आणि विळक्षण अशी छाप तिनें वसविली आहे. त्यामुळे सामुदायिक लढ्याचें तें एक सर्वोत्कृष्ट साधन बनलें आहे. म्हणून जोंपर्यंत क्रांति कार्यासाठी काँग्रेसचा उपयोग करून घेतां येणें शक्य आहे, तोंपर्यंत या साधनाचा त्याग करणें अत्यंत मूर्खपणाचें ठरेल. तशी शक्यता अद्यापहि आहे असा माझा विश्वास आहे. म्हणून काँग्रेसमध्ये राहूनच आपण काम केळें पाहिजे व तिची ताकद वाढविण्याचा आणि जनतेची सेवा करून तिला आपल्या मार्गावर आणण्याचा जिवापाड प्रयत्न केला पाहिजे असें माझे निश्चित मत आहे. सध्यांचें काँग्रेसचें नेतृत्व तिला एकाद्या सनदशीर राजकीय पक्षाचें स्वरूप देण्याचा आपला प्रयत्न असाच चाडूं ठेवायला. आणि कोठलाहि विधायक कार्यक्रम न देतां जनतेची सेवा करण्यासाठी सर्वस्वी सरकारी यंत्रणेवर विसंबून राहिल किंवा त्याची नोंकरशाही प्रवृत्ति वाढत जाऊन अधिकाराच्या किंवा मानाच्या जागांची खिरात करून त्या जोरावर काँग्रेस संघटनेवराल आपला ताबा तें कायम ठेवूं पाहील तर मात्र त्याला विरोध

अपारिहार्य होऊन वसेल. परन्तु आपण जर जनतेत जावून तळमळीने जोरांत कार्य करीत राहिलो तर, काँग्रेसजनांना आपल्याकडे आकृष्ट करून काँग्रेसला सनदशीर मार्गापासून निश्चित परावृत्त करू शकता येईल.

यावरून आपणाला खालील दोन महत्वाचे निष्कर्ष काढता येतात : १. ऑगस्ट आंदोलनासारखे आपल्याला यापुढे काँग्रेसच्या नांवावर कार्य करता येणार नाही; २. परन्तु अद्यापहि आपण काँग्रेसमध्ये राहूनच कार्य करीत राहिले पाहिजे. मग प्रश्न असा उपस्थित होतो की, स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या सर्व सैनिकांना राजकीय आणि सिद्धांतिक मार्गदर्शन देता येईल अशा तऱ्हेने संघटितपणे कार्य करण्याचा मार्ग कोणता? आणि आपले कार्य हे यापुढे काँग्रेसपुरतेच मर्यादित राहणार नाही ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे तर या प्रश्नाला अधिकच महत्त्व प्राप्त होते. कामगार संघ, किमान सभा आणि काँग्रेसबाहेर असलेल्या अशा अनेक संघटनांवर आपल्याला काम करावे लागणार आहेत. जर आपले कार्य काँग्रेसपुरतेच मर्यादित असते तर, एकादा असंघटित गट म्हणूनहि कदाचित आपण काम करू शकलो असतो. परन्तु आपल्यातील जबाबदारी व्यक्तित्वपणे पार पाडावयाची असेल तर वर दाखविल्याप्रमाणे एकादें संघटित व्यासपीठ आपण उभे केले पाहिजे.

या प्रश्नावर खोलवर विचार केल्यानंतर आणि इतर सहकाऱ्यांचा सल्ला घेतल्यानंतर मी अशा निर्णयाप्रत आलो आहे की, आपल्याला ज्या तऱ्हेची संघटना हवी आहे तिचा पाया म्हणून काँग्रेस समाजवादी पक्षाचा आपल्याला आयताच उपयोग करून

घेतां येईल, माझी खात्री आहे की, जरूर ते फेरवदल करून काँ. स. प. ची नव्याने संघटना केली तर, आपले उद्दिष्ट पार पाडण्यास त्याचा उत्तम उपयोग होवू शकेल. काँ. स. प. ने राजकीय कार्याच्या बाबतीत चांगले नांव मिळविले असून त्याने ऑगस्ट क्रांतीच्यावेळीं अभिनदनीय अशी कामगिरी बजावलेली आहे ही गोष्ट तर त्याचे विरोधकहि कबूल करतात जुन्या पक्ष संघटनेत काहीं उणिवा होत्या. परन्तु पक्षाने, समाजवादी आणि जहाल गटाच्या एकजुटीचे जे प्रयत्न करून पाहिले त्यामुळे त्यापैकी काहीं दोष निर्माण झालेले होते. ते दोष गापुढे काढून टाकणे शक्य आहे आणि तसे ते काढले जातीलहि. ऑगस्ट क्रांतीत भाग घेतलेल्या कार्यकर्त्यांशी माझा जो संबंध आला, त्यावरून एक गोष्ट मला कळून चुकली आहे की, त्यांच्यापैकी कांहीजण पक्षाविषयीचे आपले पूर्णग्रह सोडावयास तयार नसले तरी बहुतेक कार्यकर्ते काँ. स. पक्षाकडे आशापूर्ण नजरेने बघत असून पक्षाबद्दल त्यांच्या मनांत खूप सद्भावना बसत आहे. म्हणून वर म्हटल्याप्रमाणे मी या निर्णयाला येवून पोहोचलो आहे की, सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांनी काँ. स. पक्षात संघटित व्हावे.

हा निर्णय घेण्याचे आणखीहि एक कारण असे आहे की, काँ. स. पक्षाच्या संघटनेत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि समाजवाद या दोनहि घेण्याचा समावेश झालेला आहे. स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या ९५ टक्के सैनिकांचा फल समाजवादामुळे झुकत आहे अशी माझी खात्री आहे. समाजवादविरहित मिळवलेल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याने त्यांचे समाधान होणार नसल्याने काँ. स. पक्ष हा त्यांना जास्तच जय-

ळचा वाटू लागतो.

जहाल एकजूट'

संघटनेच्या प्रश्नार्शीच जहाल एकजूटीचाहि प्रश्न निगडित आहे. मला असे आढळून आले आहे की, याबाबत अनेकांच्या मनाचा गोंधळ उडून गेला आहे. जहाल एकजूटीच्या प्रश्नावर जगांत सर्वत्र मोठा काय्याकूट होत आहे. माझे असे मत झाले आहे की, ज्या स्वरूपांत तो प्रश्न उपस्थित केला जातो, त्या स्वरूपांत तो कधीहि सुटणे शक्य नाही. जहाल एकजूट म्हणजे यच्चयावत सर्व जहाल पक्ष अगर गट याची एकजूट असा अर्थ अभिप्रेत असेल तर ती कधीच साधता येणार नाही. जे अशा तऱ्हेच्या एकजूटीची भाषा बोलतात, त्यांनी प्रथम स्वतःला असा प्रश्न विचारला पाहिजे की, जहाल गटांत मुळांत फूट पडलीच कशी? किंवा निराळ्या शब्दांत सांगावयाचे तर अलग अलग असे जहाल पक्ष अस्तित्वांतच कसे आले असा प्रश्न त्यांनी स्वतःला विचारावा. माझी अशी समजूत आहे की, या प्रश्नाचा सांगोपांग विचार केला तर, असे आढळून येईल की, ज्या फुटीर आणि संकुचित वृत्तीमुळे निरनिराळे जहाल पक्ष अस्तित्वांत आले ती फुटीर वृत्तीच त्यांच्या ऐक्याच्या आड येते.

जहाल चळवळीचा सर्व जगभर जो अनुभव आलेला आहे, त्यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध झालेली आहे की, निरनिराळ्या ढाब्या गटांना परस्परांचे ऐक्य साधणे, इतकेच नव्हे तर विशिष्ट प्रसंगी किंवा अल्प काळपर्यंत झालेल्या एकजूटीचे अपवाद सोडल्यास एकत्र येवून काम करणे देखील शक्य झालेले नाही. इतिहासात

दिलेल्या या धड्यापासून आपल्याला पुष्कळ बोध घेता येण्यासारखा आहे.

आपल्या देशांत आम्हांला आजवर आलेला अनुभवहि यापेक्षां निराळा नाही. दोन वेळां आम्हीं जहाल एकजुटीसाठीं अतोनात प्रयत्न करून पाहिले. परन्तु त्या दोन्ही खेपेला आमचें उद्दिष्ट तर सफल झालें नाहींच, उलट त्यातून कटुता मात्र निर्माण झाली, आणि ती अधापहि नष्ट झालेली नाही. काँ. स. प. नें प्रामाणिकपणें आपले दरवाजे इतर जहाल आणि समाजवादी गटांना खुळे केले. परन्तु त्यांनीं मात्र त्या संधीचा फायदा घेवून स्वतःचें वजन वाढविण्याची, आपापल्या पक्षांत नवीन 'भरती' करून घेण्याची, पक्ष "आंतून पोखरण्याची" आणि जगभर जहाल एकजुटीच्या नांवाखाली ज्या कारवाया केल्या जातात त्या सर्व करण्याची पर्वाणी साधून घेतली असा अनुभव आम्हांला आलेला आहे.

त्यामुळें निदान माझा तरी या तथाकथित जहाल एकजुटीवर विश्वास राहिलेला नसून पुन्हां त्या फंदांत पडण्यास मी केव्हांहि तयार होणार नाही. त्यापेक्षां सर्व जहाल गटांनीं आपापल्या पक्षांचा अभिनिवेश आणि क्षुद्र तात्विक अहंकार बाजूला सारून एका त्रिशूळ संघटनेंत सामील व्हावें व जहाल राष्ट्रवाद आणि समाजवाद यावर आधारलेला एकच एक पक्ष उभा करावा हें सर्वोत्तम. आज वॉ. स. प. हा असा पक्ष आहे. स्वांतीळ चुका दाखविणें किंवा त्यावर टीकेचे प्रहार करणें फारसें कठीण नाहीं. परन्तु तसें न करतां समान उद्दिष्ट, समान कार्यपद्धति आणि समान विचारसरणी याकडे

लक्ष देवून सर्व जहाल गटांनी आपापले तात्विक मतभेद वाजूला सारून एका विशाल पक्षाखाली संघटित होणे अधिक उपयुक्त ठरणार आहे. हिंदुस्तानांतील डाव्या गटाची समाजवादी चळवळ फोफाऱ्याची असेल तर एकच एक महान पक्ष प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. अस्थिर वातावरणामध्ये निरनिराळे डावे गट तात्पुरते एकत्र आल्याने-आणि त्यातहि पुन्हा अशी एकजूट झाल्या-वरहि ते स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व कसे आवश्यक आहे ते सांगत बसतील किंवा अेकत्र आल्यावरहि स्वतःचा गट वाढविण्यासाठी नवे नवे रंगरूट मिळविण्याचा आणि पक्षीय प्रचाराचा खटाटोप करतील तर, आपले उद्दिष्ट तडीस जाण्याची आशाच नको. काँ. स. पक्षा-व्यतिरिक्त हिंदुस्तानात दुसरा क्रोणताहि राजकीय पक्ष हें कार्य तडीस नेवूं शकेल असें मला वाटत नाही. म्हणून सर्व कार्यकर्त्यांनी काँ. स. पक्षाला स्वतःचा पक्ष मानावे अशी भी विनती करतो बऱ्याचशा प्रमाणात ते तसें मानूंदि लागले आहेत. इतरांनाहि तोच मागे अनुसरावा अशी माझी विनंती आहे.

स्थानिक, अडचणी, व्यक्तिगत संबंध, आणि पूर्वग्रह यामुळे कांहीं मित्राना असें करणे अवघड वाटेल, परन्तु मी सर्व सैनिकांन असें आश्वासन देऊं इच्छितो कीं, या सर्व अडचणी वाजूस सारून एक सामर्थ्यशाली संघटना उभारण्याचे कामी त्यांना सहकार्य करत यावे म्हणून आम्ही प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूं.

आपला आजचा कार्यक्रम

येथे संपूर्ण राजकीय कार्यक्रमाचा उद्घाटन करण्याचा माझा इरादा नाही. तो पुढे केव्हांतरी कदाचित, पक्षाचे धोरण विशद करतांना, करतां येईल. जीं कामे आपण तातडीनें हातीं घेणें जरूर आहे, त्याचीच फक्त रूपरेषा मी या ठिकाणीं मांडणार आहे.

आपल्या भावी लढ्याचे चित्र आपण आपल्या डोळ्यांसमोर उभें करूं शकलों तर कदाचित आपल्याला आपल्या कार्यक्रमाची कल्पना अधिक चांगली येवूं शकेल. माझ्या डोळ्यांसमोर जें चित्र आहे तें असें— जास्तीतजास्त प्रभावी मार्ग योजून साम्राज्यशाही उधस्त करावयाची हें पहिलें काम. त्या बरोबरच शहरांत आणि खेड्यांत स्वतंत्र सरकारचे घटक निर्माण करावयाचे आणि बाहेरच्या हल्ल्यापासून त्यांचें संरक्षण करावयाचे हें दुसरे काम. स्थानिक आणि प्रादेशिक घटकांचेच रूपांतर पुढें स्वतंत्र, लोकसत्ताक हिंदुस्तानांत झालें पाहिजे. सहाजिकच यासाठीं ब्रिटिश सत्तेबरोबर सर्व प्रकारचा असहकार पुकारावा लागेल. कॉंग्रेस मंत्र्यांनीं सरकारी यंत्रणेचा उपयोग करून दिलेल्या लढ्याचा समावेश यात होवूं शकतो. तसाच सार्वत्रिक संपाचाहि होवूं शकतो. शेतकऱ्यांनीं जमीनदारांच्या जमिनीचा ताबा घेणें, संस्थानी प्रजेनें संस्थानिकांच्या जुलमाविरुद्ध चळवळ करणें इ. कार्यक्रमाचा अंतर्भाव या असहकारांत होवूं शकेल. ४२ सालीं आणि त्यापूर्वी झालेल्या सर्व लढ्यांपेक्षां आगामी लढ्याचे वैशिष्ट्य माझ्यामते हें राहिल कीं, यावेळीं जबाबदार अशी स्थानिक आणि प्रादेशिक हुकूमत निर्माण होवून पुढील सर्व जबाबदाऱ्या

तांच आदल्या हिमनांर पर पाडूं लागेल. दा कळनेचें आगळीं
 श्योकरग वळून सांगता येईल, परन्तु तिचें शूल खल्ल घ्यातां
 येण्याचें दृष्टानें वरीळ विवेचन पुरेसें आहे असें मला वाटतें.

हें चित्र नजेरसमेर टेवून मी आदल्या आजच्या कार्यकर्तांची
 दिशा दाखविण्याचा यत्न करणार आहे.

आपण वर पाहिलेंच आहे कीं, स्वातंत्र्य संग्रामाची तयारी
 करणें हें आपल्यापुढील तातडीचें उद्दिष्ट आहे. या तयारीसाठीं निर-
 निराळ्या प्रकारचीं कामे हातीं घ्यावीं लागतील. अर्थातच त्यापैकीं
 काहींची चर्चा मला याठिकाणीं करतां येणार नाही.

कार्यकर्ता

परंतु प्रत्यक्ष कार्याची चर्चा करण्यापूर्वीं कार्यकर्त्यांसंबंधीं
 मला दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. आजचें आपलें सर्वांत महत्वाचें
 कार्य कोणतें असा प्रश्न जर मला कोणी विचारला तर, कार्यकर्ते
 निवडणें आणि त्यांना तयार करणें हें होय असेंच मी म्हणेन.
 आपल्या लढ्याची प्रचारात्मक अवस्था कधींच मागे पडली आहे. आज
 आपण प्रत्यक्ष क्रांतीच्या अवस्थेंतून जात असून सत्ता हातीं घेण्याचें
 कार्य यावेळीं आपणांस करावयाचें आहे. गुरापूर्वापेक्षां अगदीं
 निराळ्या तऱ्हेचे कामेस जन. आणि पक्ष समाराद आज आपल्याला
 हवे आहेत. आजच्या क्रांतिकारकाला नुराते प्रचारकार्य करतां येवून
 भागणार नाही, तर प्रामुख्याने संघटनेच्या कामातदि तो वाकवगा
 पाहिजे, विधायक आणि इतर रीती प्रकारचें कामदि त्याला
 असलें पाहिजे; क्रांतिकारी संघटना आणि जेणे तो काम

करीत असेल तेथील जनता यांच्यामधील दुवा जोडण्याचें काम स्थाने प्रभावीपणें केलें पाहिजे. आपली क्रांतिकारी भावना तो जनतेपर्यंत पोहोचवील इतकेंच नव्हे तर, क्रांतीमध्ये त्या जनतेचें नेमकें स्थान आणि जबाबदारी-कोणती तेंहि तो पटवून देईल. कार्यकर्ता हा प्रामाणिक, निर्भय, शिस्तबद्ध आणि मेहनती हवा. प्रत्येक कार्यकर्ता सर्व प्रकारचीं कामें बजावूं शकणार नाहीं. म्हणून सर्वसामान्य शिक्षणाबरोबरच कार्यकर्त्यांची आवड आणि लायकी लक्षात घेवून निवडक कार्यकर्त्यांना कामगार संघटन, खेड्यांतील कार्य, छपाई आणि प्रचार वगैरे निरनिराळ्या कामासाठीं खास शिक्षण दिलें पाहिजे.

आपला देश अतिशय विस्तीर्ण असल्यामुळें कित्येक वेळीं मध्यवर्ति केंद्रांना निरनिराळ्या क्षेत्रांत काम करीत असलेल्या कार्यकर्त्यांना सूचना पाठविणें कदाचित शक्य होणार नाहीं. म्हणून ऐनवेळीं कशा तऱ्हेनें वागावयाचें त्याचें शिक्षण स्थानिक पुढार्यांना देणें जरूर आहे.

हें शिक्षण प्रत्यक्ष कार्य आणि अभ्यासक्रम व चर्चा या दोहोंच्या मार्फत दिलें पाहिजे. शिक्षणासाठीं तात्पुरती किंवा कायम स्वरूपाचीं शिक्षण शिबिरे ठिकठिकाणीं उघडलीं पाहिजेत. यासाठीं शिक्षक आणि वाढमय यांची जरूरी आहे.

यानंतर आपण प्रत्यक्ष कार्यक्रमाकडे वळूं या. चर्चेच्या सोयीसाठीं याठिकाणीं ज्याचा उहापोह करता येणें शक्य आहे अशा कामाचें भी दोन भाग पाडणार आहे. एक सर्वसाधारण आणि

मार्गदर्शन मिळत गेले तरच, काँग्रेस कमेट्या कार्यक्षम होवू शकतील हे उघड आहे. प्रतिक आणि अ.भा.काँ. कमेट्यांनी स्थानिक कमेट्यांना वेळोवेळी आदेश दिले पाहिजेत आणि ठराविक वेळात पार पाडण्यासाठी कांहीं कामे नेमून दिली पाहिजेत. उदाहरणार्थ विशिष्ट पदाणी करणे, अस्पृश्यता निवारण किंवा जातीय ऐक्य या कार्यासाठी मोहीम काढणे वगैरे कामे प्राथमिक काँग्रेस कमेट्याकडून करवून घेता येतील. वरिष्ठ कमेट्यांनी नियमितपणे निघणाऱ्या पत्रकांच्या द्वारा कार्यकर्त्यांच्या मार्गदर्शनार्थ निरनिराळ्या विषयावर टिपणे सादर केले पाहिजेत. त्याचप्रमाणे अन्य स्वरूपाचे वाढमय प्रसिद्ध करून त्यांना त्यांच्या दैनंदिन कार्यात मदत केली पाहिजे. त्यायोगे त्यांच्या अडचणी दूर करण्याची खटपट करता येईल. या कमेट्यांनी संशोधन कार्य हाती घ्यावे; तसेच राजकीय योजना आखाव्यांत. वर दिलेला किंवा मी खाली देत असलेला कार्यक्रम सर्व काँग्रेसलाच हाती कां घेतां येवू नये ते मला समजत नाही. तथापि वरिष्ठ कमेट्या कधी काळी तरी हे कार्य हाती घेतील की नाही याची मला शंकाच आहे. तोंपयंत ज्याठिकाणी काँग्रेस कमेट्या मार्फत कार्य करणे आपल्याला शक्य असेल तेथे आपण वर दिलेला सर्वेच्या सर्व कार्यक्रम त्यांच्या मार्फत पुढे रेटण्याची घडपड केली पाहिजे. परंतु ज्याठिकाणी ते शक्य होणार नाही तेथे पक्ष शाखेच्या मार्फत हा कार्यक्रम आमलांत आणला पाहिजे, आणि असे करतांना पक्ष शाखांनी इतर सर्व सच्चा कार्यकर्त्यांचे सहकार्य मिळविण्याचा यत्न

सर्वसाधारण कामाच्या इतर प्रकारांकडे वळण्यापूर्वी सर्व-साधारण काम म्हणजे काय त्याचा खुलासा केला पाहिजे. वर आपण पाहिलेच आहे की, ज्याच्यासाठी खास प्राविण्य मिळविण्याची जरूर आहे असे काम हे आपल्या समाजातील निरनिराळ्या गटांपुरते किंवा वर्गांपुरते मर्यादित असते. परंतु ज्यावेळी आपण एकाद्या क्षेत्रातील (उदा. शहर किंवा खेडे किंवा शहरातील एकादी पेठ,) सर्वच्या सर्व नागरिकांसाठी काही काम करण्याचे योजता त्यावेळी त्या कामाला सर्वसाधारण कार्य असे म्हणता येईल. उलट त्या खेड्यात आपण किसान सभा स्थापन केली, किंवा शहरांत कामगार संघ काढला तर ते खास काम होईल. परंतु सर्वच्या सर्व खेडे किंवा शहर आपण आपल्या कामाच्या कक्षेत आणले तर ते सर्वसाधारण काम झाले.

खेड्यातील कार्य

प्रथम आपण खेड्यातील कामाकडे वळू. याबाबतीत आपले अंतिम उद्दिष्ट काही ठराविक मुदतीनंतर—सहा महिने म्हणून—ग्रामराज्य स्थापन करणे हे असले पाहिजे. ग्रामराज्य स्थापन करणे म्हणजे नुसती ग्रामपंचायत स्थापन करणे नव्हे. ते खेडे स्वयंशासित झाले पाहिजे. हे ग्रामराज्य सरकारी यंत्रणेवर आधारलेले असता कामा नये. ते गांवकऱ्यांनी आपण होवून प्रस्थापित केले पाहिजे. माझ्या डोळ्यासमोर असलेली ग्रामराज्ये परकीय सत्ता अनावश्यक ठरवतील आणि क्रांतिकार्यात लढ्याची व प्रतिकाराची वेद्रे बनतील. त्याचप्रमाणे ज्याची परिणति पुढे हिंदी लोकराज्यात आपण करू

इच्छितो त्या लोकराज्याचे ते घटक ठरतील.

ग्रामराज्य स्थापन करण्यापूर्वी त्या खेड्यांत फार मोठ्या प्रमाणावर विधायक कार्य करावे लागेल. त्यासाठी खालील प्रकारची कामे मी सुचवीत आहे.

- १) काँग्रेस सभासद नोंदणी: खेड्यांतील प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला सभासद करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. नोंदविलेल्या सभासदांच्या बैठका घेणे, ध्वज वंदन.
- २) सांस्कृतिक केंद्र सुरू करण्यांत यावे. त्याठिकाणी वर्तमानपत्रे वाचणे, प्रौढ साक्षरता, लोकनाट्य, संवगीत, अम्यासमंडळ, वाचनालय, भिती पत्रिका, शेतीविषयक सहा देणे वगैरे कामे व्हावीत.
- ३) सेवादल आणि व्यायामशाळा.
- ४) सफई, रस्ते, बंधारे वगैरे प्रश्न व्यवहारी दृष्टीने सोडविण्याचा प्रयत्न करावा. समान उद्दिष्टासाठी सामुदायिक श्रम करण्यास उत्तेजन द्यावे.
- ५) अस्पृश्यता निवारण.
- ६) जातीय ऐक्य.
- ७) दारूबंदी.
- ८) पहाणी करणे.
- ९) तक्रार निवारण.
- १०) धान्य कोठारांची स्थापना.
- ११) शेजारच्या खेड्यांतून प्रचार.

१२) सहकारी खरेदी विक्री.

१३) स्त्रिया व मुलें यामधील कार्य.

ज्या खेड्यात तळमळीच्या आणि निष्ठावंत कार्यकर्त्यांनै अशा-
तन्हेचें काम करून तेथील खेडुताचें सपूर्ण सहकार्य मिळविलें असेल
त्या ठिकाणीं काहीं महिन्यात ग्रामराज्याची स्थापना करणें शक्य
होईल. त्याचप्रमाणें अशा खेड्यातून सहकारी शेती आणि सह-
कारी पद्धतीपर आधारलेले इतर पूरक उद्योगहि सुरू करता येतील.

या कामासाठीं अर्थातच अत्यंत कुशल असे कार्यकर्ते हवेत,
आणि सद्येनै ते वितीहि असले तरी पाहिजेच आहेत हें कार्य थेट
हिंदुस्तानच्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक जीवनाशी भिड-
णारें असून त्याचें स्वरूप अत्यंत क्रांतिकारी आणि विधायक असें
आहे.

शहरातील कामासंबंधी देखील माझ्या अशाच कल्पना आहेत.
शहरातील मोहल्यामोहल्यातून आपण काम सुरूं केउं पाहिजे.
खेड्याप्रमाणेंच शहरातील मोहल्यातूनहि एक किंवा अनेक केंद्रे
स्थापन करून आपल्याला काम करता येईल. मात्र शहरी जीवनामुळें
जे प्रश्न निर्माण होतात त्यांच्या अनुरोधानें त्यात अर्थातच थोडाफार
बदल करावा लागेल. हें कार्य करीत असताना शहरातील गरीब
वस्तीतील नागरिकांच्यातच काम करण्याची विशेष दक्षता घेतली
पाहिजे त्यांना उपयुक्त ठरतील अशा संघटना, शैक्षणिक प्रचार
आणि सेवेची साधनें शोधून काढलीं पाहिजेत. विद्यार्थी कॉम्रेस-
मधील कार्यकर्त्यांचें या कामी सहकार्य मिळविलें पाहिजे.

या कार्यक्रमाचें स्वरूप अधिक विपद करून सांगणें शक्य आहे, परंतु वर केलेल्या विवेचनावरून पुरेशी कल्पना सहज येवू शकेल, स्थानिक प्रयत्न आणि वेळेवेळीं येणारे अनुभव जमेल धरून त्यांत इष्ट ते फेरबदल करतां येतील. मी माझे विचार तुमच्यापुढे ठेवले आहेत आणि तुम्हाला ते उपयुक्त वाटतील अशी मला आशा आहे.

हें पत्र पुरें करण्यापूर्वीं आपल्या मुख्य कांसिकारी उद्दिष्टाकडे मी तुमचें लक्ष वेधू इच्छितों. एकच काम निरनिराळ्या तऱ्हेनें आणि निरनिराळे उद्देश डोळ्यापुढे ठेवून करतां येतें हें विसरतां कामा नये. कोठलेहि काम करीत असतांना आपलें उद्दिष्ट आपण नजरेआड होवूं देतां कामा नये. आणि क्रांतीचें साधन म्हणून आपल्या कामाचा आपल्याला उपयोग करून घ्यावयाचा आहे हें सदैव ध्यानांत ठेवले पाहिजे.

२८ जुलै १९४६

समाजवादी पक्ष-कम्युनिस्ट आणि रशिया

[कानपूर येथे भरलेल्या पक्षाच्या परिषदेपुढे जो प्रबंध ठेवण्यांत आला त्यापैकी हा एक भाग असून तो श्री. जयप्रकाश-जोशींनी लिहिलेला आहे.]

पक्षाच्या फैजपूर प्रबंधांतहि पक्षानें समाजवादी एकजुटीबरीच आपला विश्वास प्रकट केला होता. समाजवादी एकजूट म्हणजे मुख्यत्वेकरून समाजवादी पक्ष आणि हिंदी कम्युनिस्ट पार्टी या-मधील ऐक्य असाच अर्थ त्यांत अभिप्रेत होता. रामगड काँग्रेसपर्यंत म्हणजे १९४० च्या मार्चपर्यंत समाजवादी ऐक्याचें हें धोरण चालूं होतें. परंतु रामगड येथे भरलेल्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या बैठकींत कम्युनिस्टांची हक्काळपट्टी करण्याचा निर्णय घेण्यांत आला आणि तेव्हांपासून एकजुटीचें धोरण बदलण्यांत आलें. कम्युनिस्टांना एक-जूट नको असून काँ. स. पक्षांत फूट पाडून अखेरीस तो विसर्जन पाश्चात्त्या यासाठी त्यांची धडपड चाललेली आहे असें अनेक वर्षांच्या अनुभवानंतर दिसून आल्यामुळेच वरील निर्णय घेण्यांत आला. कम्युनिस्ट स्वतःच्या पार्टीव्यतिरिक्त इतर कोठल्याहि पक्षाला क्रांतिकारी अथवा समाजवादी मानाययास तयार नसतात. त्यामुळे सन्या पक्षांवर कवजा धरण्याकरतां किंवा ते मोडून टाकण्याकरतां

तेथें चंचुप्रवेश मिळविण्याचें एक साधन इतकाच त्यांच्या दृष्टीनें एकजुटीचा अर्थ असतो. त्यामुळे कम्युनिस्टांबरोबर एकजूट होणें कदापीहि शक्य नाहीं.

युद्धामुळे कम्युनिस्ट पार्टीबरोबर एकजूट किंवा सहकार्य घडून येण्याच्या मार्गांत आणखीहि मूळभूत अडचणी कशा आहेत त्यांचें चांगलें प्रत्यंतर आलें. जगातील सर्वच कम्युनिस्ट पक्षांवर रशियन सरकारचा संपूर्णपणें ताबा असतो याची अस्पष्ट जाणीव पूर्वीहि आली होती. परंतु युद्धकाळांत तें अधिकच स्पष्ट झालें. सर्प ठिकाणचे कम्युनिस्ट पक्ष त्या सरकारच्या घोरणाबद्दुकूम आपलें घोरण ठरवितात आणि कम्युनिझमच्या सिद्धांताच्या नावावर त्या सरकारचे हुकमी पंचमस्तंभी म्हणून कामे करतात. इतर देशांतील कम्युनिस्टांप्रमाणेंच आपल्या देशांतील कम्युनिस्टांची गणनाहि अनेकदा द्याव्या गटांत केली जाते. परंतु खरें म्हणजे ते डावेहि नाहींत आणि उजवेहि नाहींत. ते केवळ रशियन राष्ट्रवादी आहेत, आणि रशियाच्या घोरणांत बदल झाल्याबरोबर ते खुशाल या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत हेळकावे खातात! ब्रिटिशांना त्यांनी पाठिंब्या दिला काय, किंवा त्यांच्या विरुद्ध आघाडी उभी केली काय, पाकिस्तानी झेंड्याखाली ते गोळ्या झाले काय, किंवा त्याला त्यांनी विरोध केला काय, त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला काय, किंवा ते काँग्रेस बाहेर पडले काय, यापैकी कशाच्याच मार्गे मार्क्सवादाची किंवा हिंदी कामगार वर्गाचें हित साधण्याची त्यांची दृष्टी नसते. या सर्व

७० सुलट भूमिका स्वीकारताना त्यांच्यापुढें एकच दृष्टी असते

आणि ती म्हणजे रशियानें चाळविलेले सत्तेचें राजकारण उचळून धरण्याची.

समाजवादी पक्ष आणि कम्युनिस्ट पार्टी यांच्यात तिसरा मूलभूत फरक असा आहे की, समाजवादी पक्षाला लोकशाही समाजवादाची प्रस्थापना करावयाची आहे तर, कम्युनिस्ट पार्टीचे उद्दिष्ट हुकूमशाही कम्युनिझमची निर्भिति करणें हें आहे. समाजवाद्यांना कामगार लोकशाही किंवा शेतकरी कामगरी राज्य स्थापन करायचें आहे तर, कम्युनिस्टांना त्यांच्या पक्षाची एकतंत्री हुकूमत देशातील शेतकरी कामगऱ्यांवर लादण्याची आहे. ज्या पक्षाची ध्येयें इतकी विभिन्न आहेत, त्यांच्यात कोठल्याहि प्रश्नावर एकराक्यता असूंच शकणार नाही.

कम्युनिस्ट पार्टीची विचारसंपत्ती ही अशा प्रकारची असल्यामुळे तिच्या बरोबर एकजूट अथवा सहकार्य कधीहि होवू शकणार नाही.

रशिया

कम्युनिस्ट पार्टी रशियाची पंचमस्तंभी आहे अशी टीका केंद्री म्हणजे आम्ही रशियालाच विरोध करित आहोंत अशी समजूत कम्युनिस्ट करून घेतात व समाजवादी पक्ष रशिया विरोधी आहे असा धोरटा ते करूं लागतात. कम्युनिस्टांच्या तोंडाला कोण हात लागणार ! परंतु समाजवादी पक्ष मात्र असे जाहीर करित आहे की, तो रशिया विरोधी तर नाहीच उलट रशियाचा तो मित्र आहे पक्षाचा असा दृढ विश्वास आहे की, स्वतंत्र हिंदुस्तानने रशिया-

बरोबर अत्यन्त सलोख्याचे संबंध ठेवणें हेंच देशाच्या हिताचें आहे. हा सलोखा घडून येण्यासाठी पक्ष सतत प्रयत्न करीत राहिल. परंतु त्याचबरोबर पक्ष हेंहि जाहीर करूं इच्छितो कीं, ही मैत्री संपूर्ण समानतेवरच आधारलेली असली पाहिजे. स्वतंत्र हिंदुस्तान आपल्या प्रश्नांत कोठल्याहि देशानें—मग त्याबरोबरचे संबंध किती का भिन्नत्वाचे असेनात—केलेले हस्तक्षेप सहन करणारा नाही.

त्याचप्रमाणें पक्ष हेंहि स्पष्ट करूं इच्छितो कीं, रशियानें नियोजन आणि राष्ट्रीय ऐक्य याचें बाबतींत फार मोठी कामगिरी वजावली आहे. आणि रशियाच्या प्रश्नाच्या बाबतींत इतरानी हस्तक्षेप करता कामा नये हें पक्ष मान्य करीत असला तरी, रशियांतील यशापयशापासून जरूर ते धडे घेणें समाजवादी चळवळीच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे असे पक्षाचें मत आहे.

६ एप्रिल १९४७

स्वातंत्र्याच्या मार्गातील अडचणी

[कोरमतूर जिह्या कापड कामगार परिपदेच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणातील उतारा.]

आजच्या घडामोडीचा हिंदी कामगार वर्गाच्या मधिनव्यारर अप्रदस्त परिणाम घडून येणार आहे. आज आपण असंत त्रिकूट परिस्थितीतून जात आहोत. आणि जी क्रांतिकारी स्थित्यंतरे आज घडून येत आहेत, त्यामध्ये कामगार वर्गाला फार मोठा वाटा उचलारा लागणार आहे.

ज्या स्वातंत्र्यासाठी गेली दहा वर्षे आपण लढा देत आलो आहोत ते स्वातंत्र्य आता अगदी नजीक आले आहे. काही आठवड्यापूर्वी ब्रिटिशांनी अशी घोषणा केली की, जून १९४९ पर्यंत ते हिंदी लोकंच्या हानी सत्ता सुपूर्द करतील. या घेण्यात अनेक धोके संभवतात. ब्रिटिशांच्या प्रानाणिकपणारर आपण विश्वास देणार असे आपले पुढारी सांगत आहेत. परंतु याटिकरगी प्रानाणिकपणाची भाषा अप्रस्तुत टोल. कारण वैदिकिक नीतिमत्ता आणि सामुदायिक हिंसा गटाची नीतिमत्ता यांचे तत्परत असते.

ऐतिहासिक परिस्थितीमुळेच ब्रिटिशांना हा निर्णय घेणे भाग पडत आहे. ब्रिटिश सरकार आणि ब्रिटिश जनता यांच्यापुढे अ

दोनच पर्याय आहेत. एक तर हिंदुस्तानबरोबर शाततेच्या मार्गाने तडजोड करून याठिकाणी गुतलेल्या स्याच्या आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंधांपैकी काही भाग तरी सुरक्षित राखणे किंवा आणखी एका क्रांतीला तोंड देणे. पैकीं क्रांतीला तोंड देण्याची ब्रिटनची आज तयारी नाही.

नवी जागृती

१९४२ च्या क्रांतीनंतर हिंदी जनतेत नवी जागृती निर्माण झाली आहे. त्या क्रांतीमध्ये कामगार वर्गाने फार मोठा भाग घेतला होता. १९३९ पेक्षा जनतेची आजची मन स्थिति अगदी निराळी आहे. आणि आपल्यापेक्षाहि ब्रिटिश सरकारला त्याची जास्त जाणीव आहे नेताजी सुभाषचंद्र बोस याच्या उज्वळ नेतृत्वाखाली आग्नेय आशियातील देशभक्तामधून जें सैन्य उभारण्यात आलें त्या सैन्याने या दशात नवी आशा आणि नवें जीवन प्रफुल्लित केलें असून हिंदी जनतेला एक नवा रस्ता स्याने खुळा करून दिला आहे. सर्व जगात जी स्थित्यंतरे झपाट्याने घडून येत आहेत, त्यामुळे ब्रिटिश सरकारचा पायाच हादरूं लागला आहे. सरकारची सशस्त्र दळेहि आतां इंग्लंडशीं एकनिष्ठ राहिलेलीं नाहींत. देशातील आणि देशबाहेरील सैन्यात एकप्रकारची बंडखोर वृत्ति पसरूं लागली आहे.

१९४२ च्या क्रांतीने आपली प्रतिष्ठा वाढविली आहे. एका बाजूला हिंदुस्तानची ताकद आणि सत्ता वाढली आहे तर, दुसऱ्या बाजूला ब्रिटिश भाडवलाची किंमत घटत आहे. ब्रिटिशांचे येथील संपुष्टात आले असून केवळ 'हिंद छोडो'चाच नव्हे

तर, 'आशिया छोडो'ची घोषणाहि सर्वत्र घुमू लागली आहे. ब्रिटन आपली शक्ति आजमावून पहात आहे. एक तर त्याने शात-
तामय सत्तादानाची तयारी दाखविली पाहिजे, नाही तर क्रांतीला
तोंड दिले पाहिजे अशा तऱ्हेचे उद्गार भारतमंत्री श्री. पेथिक
लॉरेन्स यांनी पार्लमेन्टमधील आपल्या भाषणात काढल्याचे प्रसिद्ध
झाले आहे. इंग्लंडच्या सुदैवाने आपल्या पुढाऱ्यांनी मात्र अनेक
कारणामुळे तडजोडीचाच मार्ग पसंत केला आहे. त्रिमंत्रि शिष्टमंडळ
ज्यावेळी हिंदुस्तानात आले होते, त्यावेळी त्या मार्गातील धोके दाख-
वून देवून लढ्याच्या मार्गाचा अखंड करण्याची विनंती आम्ही
आपल्या पुढाऱ्यांना केली होती. तो मार्ग जर स्वीकारला गेला
असता तर, ब्रिटिशाना जून १९४८ च्या कितीतरी 'आधी हिंदु-
स्तान सोडावा लागला अमता. मग आपल्याला इतके दिवस वाट
पाहण्याची किंवा प्रतिगामी शक्तीशी तडजोड करण्याचीहि जरूर
पडली नसती.

या मार्गाने आर्थिक सवलती आणि आरमारी व हवाई तळ
आपल्याला मिळू शकतील अशी इंग्लंडची अपेक्षा आहे. त्याचे
काही सैन्य ते येथे ठेवू शकतील असेहि त्यांना वाटते. या देशात
त्यांना त्यांचे वर्चस्व असलेले काही टापू निर्माण करायचे आहेत.
आणि त्यासाठीच त्यांनी तडजोडीचा एवढा आटापटा चालविला
आहे.

काँग्रेसने क्रांतिकारी लढ्यांमधून सत्ता हस्तगत केली असती
तर, ब्रिटिशांचे हे वर्चस्व अजिबात नष्ट झाले असते. परन्तु हाच

तर ब्रिटिशांचा कावा आहे.

अखंड भारत

त्या प्रांतांचा कारभार काँग्रेस मंत्रिमंडळांच्या हातीं आहे, आणि ज्याठिकाणी राष्ट्रीय भावना तीव्र आहे, युवक चळवळी आणि किसान कामगारांच्या संघटना मजबूत आहेत, ते भाग जून १९४८ ला निश्चित स्वतंत्र होतात. परंतु पंजाब, बंगाल निवा संस्थानांतील आपली कमजोरी आणि फाटाफूट यांचा फायदा घेवून तेथे आपली पकड कायम ठेवण्याचा प्रयत्न ब्रिटिशांकडून केला जाण्याचा संभव आहे. त्या भागांत ते आपले टापू निर्माण करू पाहतील. तसे जाले तर, संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या संग्रामाला त्या भागांत तोंड फुटेल. म्हणून संस्थानी जनतेची चळवळ इतकी प्रखर झाली पाहिजे की, कोणत्याहि संस्थानिकाला 'मला परकीयांची मदत घेता येईल' असे म्हणण्याची छाती होता'   हैद्राबादचा निजाम

मिळणार नाही याची दक्षता आपण घेतली पाहिजे.

जे प्रान घटना समितीने तयार केलेली घटना मान्य करतील ते स्वतंत्र होतील. इतर प्रांताना ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाखाली रहावे लागेल. हे आपण मान्य केले तर, हिंदुस्थानने संपूर्ण स्वातंत्र्य संपादन केले आहे असे आपल्याला मुळीच म्हणता येणार नाही. त्यामुळे ब्रिटिश-विरोधी लढ्यालाच अखंड हिंदुस्तानसाठी कराव्या लागणाऱ्या लढ्याचे स्वरूप प्राप्त होतं.

हितविरोध

मद्राससारख्या प्रांतातील जनतेला यापेक्षा अगदी निराळी जबाबदारी पार पाडावी लागणार आहे. त्यांनी आतापासूनच आपण स्वतंत्र झालो आहोत असे समजूत वागायला सुरवात केली पाहिजे. राजकीय सत्तेची सूत्रे जनतेच्या हातात जातील अशी दक्षता त्यांनी घेतली पाहिजे. राष्ट्रीय क्रांतीची अस्तथा त्यांनी पार पाडली असून आता सामाजिक क्रांतीच्या कार्यास त्यांनी लागले पाहिजे. अशा प्रांतातील सत्ता जमीनदार किंवा भांडवलदार यांच्यासारख्या मूठभर लोकांच्या गटांच्या किंवा वर्गांच्या हाती जाता कामा नये. तसे होणे पार धोक्याचे ठरेल. ब्रिटिश ज्यावेळी सत्ता सोडतील त्यावेळी ती शेतकरी, कामगार आणि मध्यमवर्ग—कारण या देशातील मध्यमवर्ग हि श्रमजीवीच आहे—यांच्याच हाती आली पाहिजे.

जे लोक ४२ साली काँग्रेसच्या बान्यालाहि उभे रहात नसत, इतकेच नव्हे तर, काँग्रेसचे नाव उच्चारण्याची देखील ज्यांना भीति वाटत असे, तेच लोक आता काँग्रेसच्या हाती सत्ता आली

आहे असे पाहताच एकदम खादीचे कपडे अंगार चढवून आणि मोटारीवर राष्ट्रीय निशाने लावून दिल्लीतील आपल्या पुढाऱ्याभोवती गोंडा घोळू लागले आहेत.

आपल्या पैजग्या जोराने काँग्रेस ताऱ्यांत घेण्याच्या ते खट-पटीत आहेत, आणि १९४८ पूर्वी त्यांना हे घडवून आणायचे आहे. त्याचा हा डाव साधणार नाही अशी माझी अपेक्षा आहे. परंतु समजा, ते विजयी झाले तर आपल्या राष्ट्रीय संघटनेची काय अवस्था होईल ?

लढाऊ संघटना आणि सत्ताधारी पक्ष या काँग्रेसच्या दोन स्वरूपात महदंतर आहे. जोपर्यंत काँग्रेस ही लढाऊ संघटना होती, तोपर्यंत श्रीमंतापासून गरीबापर्यंत सर्वांना तिच्यात स्थान होतं. परंतु सत्ता हाती आल्यापासून एक सत्ताधारी पक्ष एवढेच तिचे स्वरूप बनलं. व त्यामुळे तिचे पूर्वीचे लढाऊ स्वरूप आता टिकू शकणार नाही अशी परिस्थिति निर्माण झाली. आपल्या समासदातच हित-विरोध आहेत, याकडे काँग्रेसला दुर्लक्ष करून चालणार नाही. काँग्रेसने जर गिरणीवाल्याची वाजू ध्यावयाची ठरविले तर, त्याचनेळीं तिला कामगाराच्या बाजूने कसे उभे राहता येईल ? जमीनदार आणि त्यांची कुळे याचे हितसंबंधदि असेच परस्पर विरोधी असतात. त्यामुळे काँग्रेसने काय तो निर्णय घेतला पाहिजे. सत्ताधारी पक्षाचे स्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर भाडवळदार आणि कामगार यांना आपले दर्याजे सारखेच उघडे आहेत असे काँग्रेसला म्हणता यायलाचें नाही. सत्तेसाठी काँग्रेसमध्ये जी स्पर्धा सुरू झाली आहे त्याचा

शेवट अखेर कसा होणार आहे कोणास ठाऊक !

काँग्रेसचे विसर्जन करा

काँग्रेसच्या घटनेत फेरबदल करण्यांत येणार आहेत. त्यांचा विचार करण्यासाठी जी समिति नेमण्यांत आली आहे तिच्या बैठकीला मीहि हजर होतो. सध्या काँग्रेसची सभासद संख्या साठ लाख आहे. त्यापैकी खादीधारी किती आहेत ते मी सांगू शकणार नाही. परंतु कामगार सहसा खादी वापरीत नाहीत. खादीचा एकादा पंचा किंवा फार तर सदरा त्यांच्यापाशी अमू शकेल. खादी वापरणे ज्यांना परवडू शकते असे लोक कोणत्या वर्गातील असतात ? काळ्या बाजारात मूत खरेदी करून खादी मिळविणे श्रीमंतानाच फक्त शक्य आहे. नव्या घटनेप्रमाणे मतदानाचा अधिकार फक्त त्यांनाच मिळणार आहे. खादीच्या अटीमुळे तरूण कार्यकर्त्यांना काँग्रेसमध्ये बहुमत करून घेणे अशक्य होणार आहे.

श्रीमंत लोकांनी तर आजच काँग्रेसचा अधःपात करून टाकला आहे. हे काँग्रेसजन म्युनिसिपालिटीच्या आणि लोकल बोर्डांची कंत्राटे घेतात. खादी वापरणे त्यांनाच शक्य आहे. आणि ते जहाल विचारसरणीच्या बाजने मते देतील ही आशाच नको. आजची आपल्या देशाची आणि काँग्रेसची परिस्थिति एकंदर ही अशी आहे.

आपण आपल्या रक्ताचे पाणी करून वाढविलेली काँग्रेससारखी इतकी महान संघटना तत्वच्युत करणाऱ्यांच्या हाती जावू देण्यापेक्षा विसर्जित केलेली काय वाईट ! काँग्रेसने हाती घेतलेले कार्य एकदा

तडीस गेल्यानंतर दिल्लीला नाहींतर वर्याळी एक मोठा समारंभ वरून तिचें विसर्जन करून टाकावें. मांडवलदारांच्या अथवा अन्य एकाद्या गटाचें ती बाहुले. बनता कामा नये. राष्ट्रीय झेंडा किंवा राष्ट्रीय संघटना असल्या शब्दांमागील भावनांनीं जनतेला झुलवीत ठेवण्यासाठीं त्यांना तिचा उपयोग करूं देतां कामा नये. काँग्रेसचें स्वरूप स्पष्ट होवूं घा. जरूर तर राजकीय आणि आर्थिक कार्यक्रमावर नवे पक्ष स्थापन करतां येतील. समाजवादी म्हणून नव्हे तर, दीस वर्षेपर्यंत जिच्यासाठीं मी झीज सोसली त्या काँग्रेसचा एक सभासद म्हणूनच मी ही सूचना तेंधें मांडली. सत्तेच्या राजकारणाची चिखलफेक इतक्या मोठ्या संघटनेत व्हावयास नको अशी माझी सूचना होती. आणि आपल्या कांहीं सर्वश्रेष्ठ पुढाऱ्यांचेहि असेच मत आहे. योग्य-वेळीं ते तें व्यक्त करतात. दरम्यान जून १९४८ पर्यंत जो अवधी मिळणार आहे, त्याचा हिंदुस्तानांतलें समाजवाद्यांनीं जनतेत जागृति करण्यासाठीं उपयोग करून घेवून कामगार संघटना, किसान सभा वगैरेच्या मार्फत तिची ताकद इतकी वाढविळी पाहिजे कीं अखेर सत्ता तिच्याच हातीं जाईल.

समाजवादी कार्यक्रम

समाजवादावरील जबाबदारीचा मी उल्लेख केला म्हणून तुम्ही करारित असें म्हणाल की, काँग्रेससारखी संघटना असतांना मी समाजवादी पक्ष निर्माण करण्याचा आग्रह कां घेतो ! माझ्या मते काँग्रेस ही साम्राज्यशाहीविरोधी राष्ट्रीय आघाडी होती. एकदां मिळाल्यानंतर स्वातंत्र्य कोणाचें किंवा सत्ता कोणाच्या हाती

रहामी अमे प्रश्न उपस्थित होतात आणि त्यांना ताबडतोब उत्तरे हीं दिलीच पाहिजेत.

सरदार पटेल हे आम्हांला काँग्रेस सोडून जाण्याची पिनती करीत असतात. गेली पाच वर्षे ते आणि त्याचे मित्रच आम्हाला काँग्रेसमधून हाकलण्याची खटपट करीत होते परंतु इतकें असूनहि आम्ही काँग्रेसमध्ये राहिलों. आता मात्र आम्ही एका नव्या अवस्थेप्रत येऊन पाहोचलों आहोंत. आम्हाला आमच्या पायद्यासाठी काँग्रेसच्या नावाचा उपयोग करून घेण्याची इच्छा नाही. आम्ही स्वतःचा कार्यक्रम घेवून पुढें जाणार आहोंत, आणि यापुढें हिंदुस्तानातील सोशॅलिस्ट पार्टी स्वतःच्या नांवारच जनतेला आवाहन करणार आहे

सोशॅलिस्ट पार्टी ही तुमची पार्टी आहे. तो गरिबांचा पक्ष आहे स्वतंत्र मिळपयंत आम्ही प्राथमिक काँग्रेसजन म्हणूनच कार्य करू. समाजवादी पक्ष हा गरीब जनतेचा पक्ष आहे. कामगारानी निर्माण केलेल्या संपत्तीचा उपयोग त्यांना घेता आला पाहिजे असे आमचें म्हणणें आहे. आज गिरण्यावर मूठभर लोकांची मालकी आहे, त्याऐवजी त्या कामगारांच्या मालकीच्या केल्या पाहिजेत.

चलन वाढावर ताडणा

[समाजवादी पक्षाच्या मार्गदर्शनाखाली सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांते संशोधन कार्य करीत असलेल्या 'खोज परिषद' या संस्थे-मार्फत ता. २७-२८ व २९ ऑगस्ट १९४८ रोजी कलकत्ता येथे चलनवाढीच्या प्रश्नाचा निचार करण्यासाठी एक परिषद बोलावण्यात आली होती. त्या परिषदेचे उद्घाटन करताना जयप्रकाशजींनी केलेल्या भाषणातील हा उतारा आहे.]

चलनवाढीचा प्रश्न हा आपल्या देशापुढील सर्वांत निरुडीच असा प्रश्न आहे. या प्रश्नाने इतके गंभीर स्वरूप धारण करण्याचे चलन, भांडवली उत्पादन, विभजन अशीं अनेक कारणे आहेत परंतु त्यापैकी उत्पादन निष्पन्न कारणेच अत्यंत महत्त्वाची आहेत हिंदू सरकारच्या आर्थिक व औद्योगिक धोरणामुळेच उत्पादन क्षेत्राचे पेचप्रसंग निर्माण झालेला असून आज हिंदुस्तानवर जे आर्थिक आरिष्ट ओढविले आहे त्याला उत्पादनांतील ही घटक कारणीभूत आहे.

यंत्रसामुग्री पुरेशा प्रमाणात मिळू शकत नाही हे औद्योगिक क्षेत्रातील पेचप्रसंगाचे मुख्य कारण आहे. आज सर्व जगातच वस्तु दुर्मिळ झाल्या आहेत हे खरे असले तरी, हिंदू सरकारने

प्रश्नाकडे पुरेसे लक्ष पुरवून त्यावाबत खंबीर धोरण अवलंबिले असते तर, यावाबतीत आपल्या देशाची पारिस्थिति खास सुधारू शकली असती. आजपर्यंत आपला निर्यातीचा व्यापार खाजगी व्यापाऱ्यांच्या हाती असून त्यावाबत सरकारने कोणतेही निश्चित भसे धोरण ठरविलेले नाही.

निर्यातीच्या मालावर नियंत्रण

त्याचबरोबर औद्योगिक विकासासाठी यंत्रसामुग्री मिळणे आवश्यक असूनहि सर्व देशभर आज जी लांचलुचपत बोकाळली आहे त्यामुळे सरकार त्या वाबतीत कांहीं करू शकत नाही. कांहीं पदार्थांच्या निर्यातीबाबत हिंदुस्तानची परिस्थिति अत्यंत मोक्याची असूनही सरकार तिचा पुरेपूर उपयोग करून घेवू शकले नाही. सरकारने आपल्या देशाची सर्व साधनसामुग्री उपयोगांत आणली असती, हिंदुस्तानला जे पदार्थ परदेशातून आणावे लागतात त्यांची वेळोच एक यादी तयार करून आपले धोरण आणि कार्यक्रम नेटाने पुढे रेटला असता तर, देशाची परिस्थिति एवढांना पुष्कळ सुधारली असती. सरकारने सर्व निर्गत व्यापार आतां आपल्या हाती घेण्याची वेळ आली आहे. परंतु असे करीत असतांना ही कामगिरी पार पाडण्यासाठी सरकारने आपल्या खात्याव्यतिरिक्त स्वतंत्र अशी यंत्रणा उभी करून तिच्या हाती याबाबतची सर्व सत्ता सोपविली पाहिजे.

बड्या भांडवलदारांचा असहकार

बडे भांडवलदार घोड्याशा नफ्यावर संतुष्ट राहाण्यास तयार नाहीत हेहि उत्पादनांतील घटीचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण

आहे. नव्या नव्या उद्योगधंद्यांत भांडवल गुंतविण्याचे कामी देशातील मोठमोठे भांडवलदार सरकारबरोबर असहकार करीत आहेत. कारण त्यांना सरकारकडून स्वतःसाठी जादा सवलती हव्या आहेत. या उद्योगपतींनी आपले कर्तव्य जर नीट पार पाडले असते तर, देशाची इतकी दुर्दशा झाली नसती. वस्तूंच्या किंमती आणि त्याचरीळ नफा यावर घालायच्या मर्यादाबाबत देशातील सर्व घटकाचे एकरूप झाल्याखेरीज हा आर्थिक पेचप्रसंग गुण्यागोविंदाने सुटणे शक्य नाही. तसे एकरूप झाले नाही तर देशात दगेधोर्गे आणि क्रतिकारी उदाय होण्याचा धोऱा मात्र उलट वाढेल.

हिंदू सरकारने आज प्रचंड योजना हाती घेतल्या असून त्या पूर्ण होण्यास फार काळ लागणार आहे परंतु दुय्यम आणि छोट्या छोट्या धंद्याचा विकास करण्यासाठी त्यांना साहाय्य देण्याची जरूर असून पुढारलेल्या पाश्चात्य देशांचे अनुकरण करून अशा तऱ्हेच्या प्रचंड योजनेला हात घालण्यात सरकारकडून चूक होत आहे.

विकेंद्रित उद्योगधंदे

महात्मा गांधींनी उद्योगधंद्यांच्या विकेंद्रिकरणार भर देऊन त्या कार्यक्रमाचा जोराने पुरस्कार केला. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, आज ज्यांच्या हाती या देशातील अधिकाराची सूत्रे आहेत त्यांचा त्यावर फारसा विश्वासच नाही. हिंदुस्तानच्या आजच्या परिस्थितीत उद्योगधंद्यांचे प्रिॅदिकरण हाच एक आर्थिक अरिष्टांतून मार्ग काढण्याचा सर्वोत्तम पर्याय आहे. परंतु तोंडदेखली सहानुभूति दाखविण्याखेरीज सरकारकडून या दिशेने कसलेही प्रयत्न केले जात

नाहीं ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय.

होव्या उद्योगधंद्यांचे स्वरूप, त्यांना लागणारा कच्चा माल आणि तंत्रविशारद, आणि वाजारपेठा याचा बारकाईने अभ्यास करून या धंद्यांना सुसूत्रपणे चालना देण्याच्या दृष्टीने काही महिन्यात सरकारने एकादी योजना तयार करावी अशी माझी सूचना आहे.

अल्प मुदतीच्या योजना

शेती हाच आपल्या जनतेचा मुख्य आधार असून त्यावाचून मोठमोठ्या विकास योजना सरकारने आखलेल्या असल्या तरी सत्ता घेतल्यापासून मरीच अशी कोणतीच कामगिरी सरकारने बजावलेली नाही. सरकारने अल्प मुदतीच्या योजना हाती घेतल्या असल्या तर याहून चांगला परिणाम घडून आला असता. त्याचप्रमाणे कमी खर्चाच्या परंतु जास्तीतजास्त लोकांना फायदा मिळू शकेल अशा काही योजना हाती घेतल्या असल्या तर, हजारों एकर जमीन लागवडीबाबत घेवून जनतेला अन्नधान्य मिळू शकले असते. आणि 'अन्नधान्य विकास' मोहिमेसाठी आज जो सदुद्दिष्ट कोठी रुपयांचा चुराडा करायला लागत आहे त्याचीहि गरज भासणे नसती.

लांचलुचपत

लांचलुचपतीचा प्रश्न असाच अत्यंत गंभीर आहे. राज्य-कारभागात आमच्या घडवून आणल्याखेरीज आणि आज धोकाटयेली लांचगिरी समूह नष्ट करण्यासाठी खरोखरीचे प्रयत्न सार्याप्रेगेज सरकारची कोणतीहि योजना तडीत जाणे शक्य नाही.

सरकारला या चलनवाढीच्या गंभीर प्रश्नास हात घालण्याची खराखुरी तयारी असेल तर, एक नवा सेनदी नोंकरवर्ग निर्माण करण्यांत आला पाहिजे. पुरेसे ज्ञान व प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव असलेले आणि आजच्या सेनदी नोंकरापेक्षां निराळीं ध्येये असलेले असे कर्तबगार लोक या नोंकरीसाठी निवडले गेले पाहिजेत.

केवळ अशा तऱ्हेचे खाते सुरू करून मागणार नाही तर, देशातील लाचलुचपतीचा संपूर्ण विमोड करणे हे राष्ट्रापुढील आद्य कर्तव्य मानले गेले पाहिजे. ही लाचलुचपत पांबविण्यासाठी सरकारने नवे कायदे केले पाहिजेत. त्याचप्रमाणे राज्यकारभारात कोणी लाचलुचपत करतांना आढळल्यास सरकारने अत्यंत कडक शिक्षा ठोठावाव्यात. हायकोर्ट आणि सुप्रीम कोर्टाच्या न्यायाधिकाची एक गुप्त चौकशी समिति नेमून तिच्याकडे लाचलुचपतीच्या प्रकरणांची चौकशी करण्याचे आणि गुन्हेगारांना शासन करण्याचे सर्व अधिकार सोपविण्यांत यावेत, आणि तिने दिलेल्या शिक्षा या अग्रेसरच्या समजण्यांत याव्यात. गृहखात्याला जोडूनच एका गुप्तखात्याची स्थापना करण्यांत येवून त्याच्याकडे सरकारी कचेऱ्यांत चाललेले लाचलुचपतीचे प्रकार उघडकीस आणून ते कायमचे बंद पाडण्याचेच तेवढे काम सोपविण्यांत यावे.

सर्व सरकारी नोंकरांना प्रत्येक वर्षी किंवा दर दोन वर्षांनी त्यांच्या स्थावर आणि जंगम मालमत्तेचा तपशील जाहीर करण्यास लावावे. त्याचप्रमाणे एकादी मालमत्ता अनधिकृतपणे कोणी ताऱ्यांत घेतली असेल तर, त्याची चौकशी करण्याचा अधिकार सरकारने

आपल्या हार्ती घ्यावा. राज्यकारभारातील लाचलुचपतीला आळा बसल्याशिवाय नियंत्रणे बसविली किंवा अन्य कितीही उपाय योजले तरी चलनवाढ थांबू शकणार नाही.

काहीं गोटांतून असे सुचविण्यांत येते की, चलनवाढ विरोधी मोहिमेंत कामगारानीही वाटा उचलला पाहिजे. परंतु अद्यापहि आपल्या देशातील कामगारवर्गाच्या प्राथमिक अडचणीदेखील दूर करण्यात आलेल्या नसल्यामुळे तो अत्यंत असंतुष्ट आहे. जीवन वेतन आणि घराची सोय या त्याच्या किमान मागण्याहि मान्य करण्यांत आलेल्या नाहीत.

काटकसर

सरतेशेवटी सध्यांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे, साधेपणा. अनावश्यक बाबींवरील खर्च आणि उधळपट्टी यांना कात्री लावली पाहिजे. सक्तीची बचत आणि अनेक प्रकारे काटकसर करण्याचे धोरण अवलंबण्यांत आले पाहिजे. त्याचप्रमाणे नफ्यातील बोनस किंवा इतर स्वरूपाचे व्याज, अशासारख्या बाबींवरील खर्च तहकूब करून तो नंतर केव्हां तरी देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

जोपर्यंत आपल्या देशातील प्रत्येक व्यक्तीला याची जाणीव होत नाही की, आपल्याला स्वायत्त्याग करावा लागणार आहे आणि तो समप्रमाणांत करावा लागणार आहे, तोपर्यंत आपल्याला या अरिष्टांतून पार पडतां यावयाचे नाही. इतकेच नव्हे तर, इतकी किंमत देवून मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचा उपयोगहि आपल्याला करून घेतां घेणार नाही.

आज देशावर ओढविलेले आर्थिक आरिष्ट टाकून सौल्य आणि समृद्धि यांचे युग निर्माण करण्याकरतां आपले सरकार कोणती उपाय योजना करते तें पहाण्यासाठीं केवळ हिंदुस्तानचेच नव्हे तर सान्या आशिया खंडाचे डोळे दिळीकडे लागून राहिले आहेत.

२७ ऑगस्ट १९४८

पुढारीपण घसरलें कोठें ?

नियोजित घटना समितींत काँग्रेसनें भाग घ्यावा या वार्किंग कमेट्याच्या निर्णयाला पाठिंबा देणारा वार्किंग कमेट्याचा ठराव २०४ विरुद्ध ५१ मतानीं पास झाला. ठरावाच्या बाजूनें इतकीं प्रचंड मते पडावीत हें आश्चर्यकारक आहे. विशेषतः १९४२ चा लढा आणि हिंदुस्तानांत संचरत असलेले नवचैतन्य लक्षांत घेतल्यावर तर, या घटनेचें अधिकच आश्चर्य वाटूं लागतें.

ठरावाच्या बाजूनें झालेले मतदान हें देशाचें आणि विशेषतः काँग्रेसचें खरेखुरें प्रतिनिधिक आहे असें समजावयाचें कां ? मला तसें वाटत नाही. ज्यावेळीं दिल्लीत तडजोडीच्या वाटाघाटी चालूं होत्या त्यावेळीं सर्व सामान्य माणूस त्याविषयीं साशंकच होता. त्याच्या परिणामाबाबत त्याला अद्यापहि धास्तीच वाटत आहे. आणि पुष्कळवेळां सामान्यमाणसाचें व्यक्तिबद्दलचें किंवा परिस्थितीबद्दलचें निदान अचूक ठरतें.

काँग्रेसच्या मताविषयीं बोलावयाचें तर, सध्याच्या काँग्रेस कमेट्यात बहुसंख्य काँग्रेसजनांच्या मताचें यथायोग्य प्रतिबिंब पडलेलें आढळत नाही. त्याचीं कारणें अनेक आहेत. परंतु याठिकाणी

ती चर्चा करणे अप्रस्तुत ठरेल.

तथापि मी इतकें मात्र निःशंकपणे म्हणूं शकतो कीं, काँग्रेसच्या निवडणुका योग्य प्रकाराने घेतल्या गेल्या असल्या तर, मागच्या अखिल भारतीय काँग्रेस कमेट्यांत ज्यांनी ठरावार्थ्या विरोधी मतें दिल्या त्यांच्याशीं नव्या काँग्रेस कमेट्यांत ५० टक्के सभासद तरी सहमत होत असल्याचें आढळून आलें असते.

काँग्रेसमध्ये 'सतत वादत' असलेल्या या गटाला यापुढें काँग्रेसमध्ये कांहीं स्थान उरणार आहे कीं नाहीं तें काळच ठरवील. परंतु त्या प्रश्नाच्या उत्तरावरच प्रामुख्याने काँग्रेसचें भवितव्य अवलंबून आहे हें खास.

याला उत्तर मिळालेंच नाहीं

अखिल भारतीय काँग्रेस कमेट्यांत झालेल्या वादविवादानें माझी फार निराशा झाली. विशेषतः विरोधकांना उत्तर देण्यासाठीं म्हणून मौलाना आझादांनीं जें भाषण केलें तें तर मला फारच निराशाजनक वाटलें. गांधीजींच्या भाषणानेंहि माझा अपेक्षाभंगच झाला. माझ्या निराशेचे कारण असें होते कीं, बर्किंग कमेट्याच्या वाजूचेंच नुसतें समर्थन न करतां, विरोधकांच्या टीकेला कोणी तरी उत्तर देईल अशी माझी अपेक्षा होती. परंतु आम्ही उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांना उत्तर देण्याचा कोणी मनापासून प्रयत्नच केला नाहीं असें मला आढळून आलें. आमच्या कांहीं विधानांची टर उढाविण्यासाठीं आणि आम्ही जीं विधानें कधी केलींच नाहींत तीं खोडून काढण्यासाठीं आपल्याजवळचें शब्द मांडार खर्च करण्यांतच सर्वजण दंग होते.

वर्किंग कमेटीची बाजू सर्वांच्या परिचयाची आहे. आमचें म्हणणें असें होतें कीं, हिंदुस्तानची ताकद आज पूर्वी कधी नव्हती इतकी वाढली आहे. १९४२ च्या लढ्यामुळें जनमनांत क्रांति घडून आलेली आहे. आज्ञाद हिंद फौजेमुळें देशांत नवी जागृति आणि आत्म-विश्वास निर्माण झाला असून आज जनता क्रांतीला जितकी उत्सुक आहे, तितकी ती यापूर्वी कधीच नव्हती. ब्रिटिशांना याची पुरती जाणीव आहे. परंतु आपल्या पुढार्यांना मात्र या परिस्थितीचें यथा-योग्य आकलन झालेलें दिसत नाहीं. म्हणून काहींतरी तडजोड घडवून आणली पाहिजे हें ब्रिटिशांनीं ओळखलें आहे. परंतु असें करीत असतांना त्यांनींच आपल्यांत जी दृष्टि आणि कमकुवतपणा निर्माण करून ठेवला आहे, त्याचा पुरेपूर फायदा घेण्याचा प्रयत्न त्यांनीं करून पाहिला. याच्या उलट आपल्या ताकदीचा आपण चांगल्या प्रकारें उपयोग करून घेतला नाहीं आणि आपण असहाय्य आहोंत, शत्रूबरोबर तडजोड करण्याखेरीज आपल्याला गत्यंतरच नाहीं अशी आपली समजूत करून घेतली. त्यामुळें त्यांच्याकडे लवा-दाची भूमिका सोंपवून ते देतील तो निर्णय मानण्याचें कबूल केलें.

आपल्या पुढार्यांना आपल्या ताकदीची यथायोग्य जाणीव असती तर, त्यांनीं ब्रिटिशांना हिंदुस्तान सोडून जाण्यास भाग पाडलें असतें. म्हणजेच देशांतलं घटनात्मक प्रश्नांना हात घालण्या-पूर्वी त्यांनीं ब्रिटिशांना सर्व सत्ता जनतेच्या हातीं सोंपविण्यास भाग पाडलें असतें. तसें न करता ब्रिटिशांनीं सर्व सचेनिशीं याठिकाणीं राहून आपले अंतर्गत प्रश्न सोडविण्याचें कामीं आपणांस मार्गदर्शन

करावें या गोष्टीस काँग्रेसने मंजुरी दिली.

परंतु स्वराज्याकडे जाण्याचा मार्ग हा नव्हे अशी वाजू आम्ही मांडली. आम्ही असं दाखवून दिलें कीं, घटना समितींत स्वतः ब्रिटिश राइणार नसले तरी, स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांच्या मार्गांत अडथळे निर्माण करण्यासाठी त्यांनीं मुस्लीम लीग आणि संस्थानिकांचे होयत्रा तें घुसविलेच आहेत. त्यामुळे आगामी घटना समितीला क्रांतिकारी स्वरूप प्राप्त होवून स्वातंत्र्य व लोकशाही लढ्याच्या रणमैदानांत तिचे रूपांतर करता येणार नाही. उलट अशी घटनासमिती उघड उघड प्रतिगामी म्हणून गणल्या गेलेल्या लोकशाही विरोधी शक्तींबरोबर आणि साम्राज्यशाहीच्या बगलबच्यांबरोबर तडजोड करण्यांतच गुंतून पडणार हेहि आम्ही त्याचवेळीं नजरेला आणून दिलें होतें. अशा प्रकारच्या घटनासमितींमधून आपल्याला स्वराज्य, आणि त्यांतल्या त्यांत जनतेचें स्वराज्य, कधीहि मिळूं शकणार नाही.

ब्रिटिश सरकारनें देखें केलेली घटनासमिती आणि काँग्रेसला आजवर अभिप्रेत असलेली किंवा राष्ट्रपति नेहरूंनीं आमच्या डोळ्यापुढें उभी केलेली घटनासमिती यांत महदंतर आहे. आगामी घटना समितीचें जनकत्व परकीय सरकारकडे आहे. त्याचप्रमाणें तिचे घटकावयव त्या सरकारनें ठरवून दिलेले आहेत. काही वादाचे मुद्दे उपस्थित झाले, तर त्याचा निवाडा करण्यासाठी ते त्या सरकारकडे सौपवावे लागणार आहेत, व इंग्रजांचे बगलबघे त्या घटना समितींत बसणार असल्यामुळे ती खरीखुरी सार्वभौम राहू

शकणार नाही.

देशाची आजची परिस्थिति आणि आपलें वेलावळ लक्षांत घेतां अशा तऱ्हेची तडजोड मान्य करणें समर्थनीय ठरणार नाहीं अशी भूमिका आम्हां मांडली. ही घटनासमिति अन्वेषून शक्य तितक्या लवकर खरीसुरी सार्वभौम घटनासमिति बोलाविण्यासाठीं जखरती ताकद उत्पन्न करणें हांच एक पर्याय होता.

काँग्रेस संघटना आणि जनतेवरील तिचें प्रभुत्व हीच आपली खरी ताकद असून ब्रिटिशांचा मसूदा मान्य केला तर, तिला ओढोटी लागेल असेंहि आम्हां सांगितलें. वकिंग कमेटीच्या समासदांची मुक्तता झाल्याबरोबर सिमल्यास ज्या वाटाघाटी सुरू झाल्या त्यामुळे काँग्रेस संघटनाचें सारें लक्ष निव्वळ सनदशीर कार्य आणि शस्त्रबरोबर होणारी तडजोड यांवरच केंद्रित झालें आहे. प्रांतीय राज्य-कारभाराची जबाबदारी पत्करल्यामुळे काँग्रेसमध्ये आधीच लांच-रुचपत माजली आहे. क्षुद्र मंदत्याकांक्षा, कारस्थाने आणि संतेचें राजकारण याना ऊत आला आहे. आणि गटबाजी, जातीय वैमर्नस्य आणि प्रांताप्रांतांतील हेवेदावे धाढत आहेत. या सर्वांचा परिणाम असा झाला आहे की, काँग्रेस संघटनेनीं जनसेवेच्या आणि लोकांचें आत्मिकवल वाढवून स्वातंत्र्य लढ्यासाठीं ल्यांना तयार करण्याच्या प्रधान कर्तव्यास फाटा दिला आहे.

आगामी घटनासमितोत भाग घेऊन आपल्याला स्वातंत्र्य व लोकशाही तर प्राप्त करून घेतां येणार नाहींच, उघट ज्या रोगानीं काँग्रेस पट्टाडली गेली आहे ते मात्र अधिक चिघळत जातील असेंहि

त्यावेळीं आम्हां बजावले.

आज काँग्रेस ज्या एका दुर्दैवी फेऱ्यांत सांपडली आहे, त्यातून तिळा बाहेर काढून तिच्यात नवा जोम ओतावयाचा असेल तर, १९२१ सालचे वातावरण पुन्हां निर्माण झाले पाहिजे असे आमचे सांगणे होते.

या सर्वांचा परिणाम जनतेत आज सर्वत्र धाडकून येणारी अभूतपूर्व जागृति आणि अुत्साह, त्याचप्रमाणे लढ्याची आणि संकटाचा तोंड देण्याची आणि त्यासाठी त्याग करण्याची तिची तयारी उखडली जाण्यांत होणार आहे. म्हणून आम्ही असे म्हटले की, मृगजळामार्गे धावण्याऐवजी अगर अयोग्य तडजोड स्वीकारण्याऐवजी आपण मोहवश न होता आपली ताकद पुन्हां संघटित करण्याचे काम खंबीरपणे हातों घेतले पाहिजे. आपली तशी तयारी झाली म्हणजे इंग्रजांनी आपला देश सोडून चालते झाले पाहिजे अशी मागणी पुन्हां याखेपेला केली पाहिजे. आणि यावेळीं ती अखेरची म्हणूनच असली पाहिजे.

इंग्रज हिंदुस्थानचा किनारा सोडून गेल्यानंतर किंवा ब्रिटिश सत्तेची येथील निशाणी प्रत्यक्ष जातांना दिसू लागल्यानंतरच घटना समिति बोलावण्यांत यावी.

संपूर्ण सत्तासंक्रमण होवू नये म्हणून मुस्लीम लीगसारख्या आपल्या हस्तक्रांती पुढे करू न देतां काँग्रेसच्या हातीं सत्ता देण्यास इंग्रजांना भाग पाडण्यासारखे वातावरण आपण तयार केले पाहिजे. आणि अल्पावधीत तसे घडवून आणणे आपल्याला शक्य आहे.

शेवटी आम्ही असे सांगितले की, काँग्रेसचा मार्ग अगदी स्पष्ट आहे. ब्रिटिशांची योजना धुडकावून देणे आणि पुन्हां एकदां जनतेत मिसळून शेवटच्या लढ्यासाठी तिची तयारी करणे हाच तो मार्ग होय. स्वातंत्र्य, लोकशाही, प्रजाराज्य आणि राष्ट्रीय ऐक्य संपादण्याचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग हाच होय.

भीति कशाची ?

वर्किंग कमेटीच्या प्रवक्त्यांकडून यापैकी कशालाच उत्तर मिळाले नाही. म. गांधींनी आमची भाषणे ऐकली नव्हती. परंतु त्यांचा आशय त्यांना समजला होता असे दिसले. संकटापासून पळून जाणे हा खऱ्या सत्याग्रहाचा मार्ग नव्हे असा मुद्दा त्यांनी जोराने प्रतिपादिला. ब्रिटिश योजनेत अनेक धोके दडलेले असल्यामुळेच मुख्यतः तिच्या स्वीकाराला आमचा विरोध आहे असे कोणी तरी त्यांच्या कानावर घातले असावे. आणि म्हणून सत्याग्रहाने संकटाचे भय बाळगता कामा नये, उलट त्याने संकटात उडी घालण्याची तयारी ठेवली पाहिजे असा मुद्दा त्यांना मांडता आला. ब्रिटिश योजनेत धोके तर आहेतच परंतु ती नाकारण्याचे ते ऐकमेव वा, सर्वांत महत्वाचे हि कारण नव्हे. क्रांतिकारकांचा खंबीर गट असेल तर कोठल्याहि धोकेबाज योजनेचा स्वीकार करून त्यातून सहीसलामत बाहेर पडण्याची आशा त्यांना बाळगता येईल. सत्याग्रहाने भयापासून दूर असले पाहिजे असे गांधीजी म्हणाले. परंतु घटना समितीच्या निवडणुकांचा हव्यास असलेले सारे सत्याग्रहीच आहेत असे कां त्यांना म्हणावयाचे आहे ! लाचलुचपत आणि व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा तडीस नेण्याचा

लागलेला हव्यास याबाबत काँग्रेसजनांना इशारा देतांना सरदार पटेल आपल्या अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या भाषणात म्हणाले की, प्रत्येक जागेसाठी काँग्रेसवास्यांचे शेकडो अर्ज येऊन पडत आहेत. कोणतीही कसोटी लावली तरी अशा काँग्रेसजनांना सत्याग्रही म्हणून खासच संशोधतां येणार नाही. वस्तुतः घटनासमितीमध्ये क्वचितच कोणी सत्याग्रहांत उपस्थित होणार आहे याची जाणीव असूनहि घटनासमितीत सत्याग्रही असतील अशी संपूर्णपणे अवास्तव भूमिका त्यांनी कां मादानी हेंच मला समजत नाही.

हिंदुस्तानने जी नवी ताकद कमावली आहे त्यामुळे सत्तादान करून काँग्रेसला आजवर हवी असलेली घटनासमिती मान्य करणे इंग्लंडला कसे भाग पडले तें पटवून देण्यासाठी मौलाना आझादांनी आपले सर्व वक्तृत्व खर्ची घातले. परंतु मी तर दाखविल्याप्रमाणे इंग्लंडला सत्तादान- 'करण्यास भाग पाडण्यासाठी आपण आपल्या नव्या ताकदीचा उपयोग तर करून घेतला नाहीच, उलट आपल्या स्वातंत्र्याच्या मार्गात धोंड होऊन राहिलेली आपली दुष्टि आणि आपला दुबळेपणा यांचा मात्र त्यांना फायदा घेऊन दिला आहे.

ब्रिटिशांबरोबर कसली तडजोड व्हावयाची असेल तर ती हिंदुस्तानचे स्वातंत्र्य आणि आखंडत्व या तत्वावरच आधारलेली असली पाहिजे. ही तर काँग्रेसने वारंवार जाहीर केलेली भूमिका आहे. परंतु अद्याप स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यांत अलेली नाही; किंवा तशी खात्रीहि देवत नाही. तसेच राष्ट्रीय ऐक्यहि कमालीचे

धोक्यांत आलें आहे. आणि तरीहि काँग्रेसने तडजोड मान्य केली आहे.

आगामी घटना समिति ही काँग्रेसच्या आजवरच्या कल्पनेशी जुळणारी आहे असे कोणत्याहि परिस्थितीत म्हणता येणार नाही. त्यांतील खाचखळगे आणि धोके ज्यांनी दाखवून दिले त्यांना भिन्ने ठरवून मौलाना आज्ञादानी त्यांची टिंगल केली. आणि ते म्हणाले की, काँग्रेसचे पुढारी तत्वच्युत होतील, कमकुवतपणा दाखवतील किंवा इंग्रजांच्या जाळ्यांत सांपडतील असें मय बाळगण्याचें कारण नाही. कांहीं कट्टु सत्यांचें देशाला स्मरण करून देणें मौलाना-साहेब मला माग पाहिले आहेत. ज्या आमच्या पुढाऱ्यांचा मौलाना साहेबांनी आपल्या अमोघ वाणीनें एवढा गुणगौरव केला तेच पुढारी सुमारे नऊ महिन्यापूर्वी सिमल्याला चलेजावची घोषणा विसरून तात्पुरत्या सरकारांत प्रवेश करावयास आणि इंग्लंडबरोबर युद्धात गोवून घेण्यास तयार झाले होते. आणि तेच पुढारी आज नऊ महिन्यांनंतर दिल्लीला शत्रूबरोबर कांहीं तरी करून एकदां तडजोड घडवून आणण्यासाठीं काँग्रेसच्या संपूर्ण राष्ट्रीयत्वाचा बळी देण्यास तयार झाले. ही सर्व वस्तुस्थिति लक्षांत घेतां असें म्हणायें लागतें कीं, मौलाना साहेबांनीं अ. मा. कां. क.त जें एवढें वक्तृत्व माजवले तें मानसशास्त्रांत ज्याला 'स्वसंरक्षण योजना' (Defence Mechanism) असें म्हणतात त्याच स्वरूपाचें होतें.

हुकूमशाहीकडे

माझ्या आयुष्यांत याचवेळीं मी प्रथम निवडणुकींच्या प्रचारांत भाग घेतला. जूनच्या १९ तारखेपासून २८ तारखेपर्यंत मी संयुक्त प्रांतांत अलिगडपासून गाझीपूरपर्यंत दौरा केला.

आज जुलैची पहिली तारीख आहे, आणि निवडणुकांचे निकाल जाहीर होण्यास अद्याप दोन चार दिवसांचा अवधी आहे. निवडणुकांचे निकाल काय लागतील ते मी सांगू शकत नाहीं. मात्र आमचे उमेदवार पराभूत झाले तर मला त्यांचे आश्चर्य वाटणार नाहीं. पक्ष काँग्रेसमधून बाहेर पडल्याला अद्याप फारसे दिवस झालेले नाहीत आणि पक्षाच्या विजयाबद्दल आत्मविश्वासाचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी संवटनात्मक आणि विधायक स्वरूपाचे किती तरी कार्य होणें, त्याचप्रमाणें जनतेची सेवा आणि जागृति करणें जरूर आहे. या पोटनिवडणुकांमुळे इतके मोलाचे अनुभव आले आणि धडे मिळाले की, ते एरवी मिळू शकले नसते. स्यादृष्टीने या निवडणुकांचें महत्व अपार आहे.

पक्षीय दृष्टीने या निवडणुकांतील यशापशाला तात्काळिक महत्व फारच योग्य आहे. तथापि युक्तप्रांतीय सरकार आणि प्रतिक काँग्रेस कमिटी यांनी या निवडणुकी करिता तज्ज्ञेनें लढविल्या या प्रश्नाला

देशाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्व आहे. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून प्रांतिक सरकारकडून नागरिक स्वातंत्र्याचा वाढत्या-प्रमाणान अनादर केला जात आहे. ती परिस्थिति तर चिंताजनक होतीच, परंतु या निवडणुकीच्या वेळी लोकशाही पद्धतीविषयी युक्तप्रांत सरकारने दाखविलेली कमालीची तुच्छता आणि प्रांतिक काँग्रेस पुढाऱ्यांनी दाखविलेली मनोवृत्ति यामुळे हिंदी लोकशाहीची गळचेपी होऊन हुकूमशाहीचा विजय होणार, इतकेच नव्हे तर, सार्वजनिक जिवनांतील सदभिरुचि आणि प्रामाणिकपणा देखील विलयास जाणार अशी स्पष्ट चिन्हे दिसू लागली आहेत.

निवडणुकांचे वेळी जनता जरा खालच्या पातळीवर येते ही गोष्ट खरी असली तरी महात्मा गांधींच्या निकट सानिध्यांत राहणाऱ्या देशाचा दर्जा यादून अधिक उच्च असला पाहिजे अशीच कोणीहि अपेक्षा करील. युक्त प्रांतीय निवडणुकीच्या वेळी समाजवादी पक्षाकडील कांहीं कार्यकर्त्यांची भाषणे सदभिरुचीला सोडून झाली असतीलहि कदाचित, परंतु पक्षाच्या कोणत्याहि प्रांतिक किंवा बाहेरून प्रचारार्थ गेलेल्यांपैकी एकाद्या पुढाऱ्याने हीन दर्जाची भाषणे केली असा आरोप कोणालाहि करतां येणार नाही. आचार्य नरेंद्र देव, राममनोहर लोहिया, अरुणा असफअल्ली, अच्युत पटवर्धन या सर्वांची भाषणे राजकीय प्रचाराच्या दृष्टीने फार वरच्या दर्जाची होती. याच्या उद्दट संयुक्त प्रांताचे मुख्य प्रधान पंडित गोविंद वल्लभ पंत यांनी निवडणूक प्रचाराच्या पहिल्या भाषणापासूनच वैयक्तिक हल्ले करण्यास आणि शिष्टाचाराला सोडून भाषणे करण्यास सुरवात केली.

पंडित पंताचीं कांहीं मुक्ताफळें मुद्दाम खालीं देत आहे:

- १ विरोधी पक्ष असण्याची मुळींच जरूर नाही.
- २ ज्याप्रमाणें आम्ही मुस्लीम लीग, हिंदू महासभा, आर् एस्. एस्., कम्युनिस्ट इत्यादींना चिरइन टाकळें त्याप्रमाणें आम्हाला जो कोणी विरोध करील त्याचीहि आम्हें तशींच वाट लावूं.
- ३ समाजवादी हे स्वार्थसाधू आहेत आणि स्वतःच्या फायद्यासाठींच ते कॉंग्रेसमधून बाहेर पडले.
- ४ समाजवादी म्हणजे विषारी सर्प आहेत.
- ५ समाजवाद्यांना मत म्हणजे रजाकारांना आणि काश्मीरबा हला करणाऱ्या टोळीवाऱ्यांना मत.
- ६ कॉंग्रेसला मत देणें म्हणजे गांधीजींच्या आत्म्याला शांती मिळवून देणें.
- ७ युक्तप्रांत सरकारनें हिंदी ही राजभाषा ठरविची आहे. समाजवादी तिचें उच्चाटन करून त्याजागीं हिंदुस्तानीची स्थापना करतील.
- ८ समाजवादी धर्मलंड आहेत. ते सत्तारूढ झाले तर मंदिरें राहणार नाहीत.
- ९ एका बाजूला नेहरू आणि पटेल व दुसऱ्या बाजूला जयप्रकाश आणि लोहिया यांपैकीं कोण निवडावपाचें तें ठरवा.
- १० कॉंग्रेसच्याविरुद्ध मत देणें म्हणजे देश कमकुवत करणें होय.

अशीं आणखीहि उदाहरणें देतां येतींळ.

खुद्द पंडित पंतांनींच जर ही तार लावली तर त्यांच्याहून दुय्यम दर्जाच्या काँग्रेसभक्तांनीं काय तारे तोडले असतील त्याची सहज कल्पना येवूं शकेळ. सर्व युक्तप्रांतीय काँग्रेसवाल्यांच्यांत एकच अपवाद होता आणि तो म्हणजे, बाबू पुरुषोत्तमदास टंडन यांचा-
स्यांनीं मात्र आपली सदभिरुची आणि सदाचार यांची कास सोडली नाहीं.

परंतु पंडित पंत आणि त्यांचे अनुयायी यांनीं दाखविलेल्या हीन मनोवृत्तीकडे आपण दुर्लक्ष करूं या. त्यापेक्षां या भ्रश्राच्या दुसऱ्याच दोन महत्वाच्या पैलूंवर मला प्रकाश टाकावयाचा आहे.

पंडित पंतांनीं पुन्हां पुन्हां असे जाहीर केले कीं, विरोधी पक्षाची कसलीहि आवश्यकता नाहीं. कारण विरोधी पक्ष ही किती झाले तरी, पाश्चात्यांची राजकीय पद्धत असून आपल्या देशाच्या दृष्टीनें ती कुचकामी आहे. टंडनजींनींहि पंडित पंतांची ही विचार-सरणी उचळून धरली व त्यामुळे तर तिला अधिकच महत्व प्राप्त झालें. सरकारच्या वाबतीत काँग्रेसनें पाश्चिमात्य पद्धतीचे सहसिद्दी अनुकरण केलेले असतांना, पंडित पंतांच्या सारख्या उच्चपदस्थ काँग्रेस-नेत्यानें लोकशाही विरोधाच्या कल्पनेला, ती केवळ पाश्चिमात्य आहे म्हणून विरोध करावा हें दुर्दैव म्हटलें पाहिजे. परंतु पंडित पंतांनीं विरोधासाठीं हें जें कारण दाखविलें त्याला मी फारसें महत्व देत नाहीं. कारण तसें करण्यांत आपल्या देशांतील अनेकांच्या मनांत जी एक पाश्चात्य विरोधाची विचित्र भूमिका ठाण मांडून बसली आहे तिचाच

पंडित पंतांना फायदा करून घ्यावयाचा होता. पंडित पंतांनी दिलेल्या कारणोपेक्षां त्यांनी विरोधी पक्षाची गरजच मुळीं अमान्य केली, आणि त्याबाबत असहिष्णुतेची वृत्ति दाखविली ही गोष्ट अत्यंत अर्पसूचक आहे. अशातऱ्हेनें विचार करणाऱांची वृत्ति हुकूमशाहीचीच असली पाहिजे.

दहशतवादी मार्ग

या मनोवृत्तीचें प्रतिबिंब प्रत्यक्ष कृतीत पडूं लागलें म्हणजे तर तिच्या परिणामाचें स्वरूप अधिकच गंभीर बनूं लागतें. ज्या ज्या ठिकाणीं मी गेलों त्या त्या ठिकाणीं मला असें सांगण्यांत आलें कीं, जाणून बुजून भीतीचें वातावरण तयार करण्यांत आलें आहे. व त्यामुळे, आपला मताधिकार खुलेपणानें बजावण्यास लोक भीत आहेत. काँग्रेस पुढारी, मंत्री, पार्लमेंटरी सेक्रेटरी, होम गार्ड्स, सरकारी नोकर हे सारेच लोकांच्या मनांत दहशत निर्माण करण्याचें कामीं एकमेकाशीं सहकार्य करीत होते. समाजवादी हे सरकार विरोधी असल्यानें जो कोणी त्यांना मत देईल तो देखील देशद्रोही समजला जाईल व त्याचे परिणाम त्याला भोगावे लागतील. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, वगैरे संस्थांवर नुक्तीच, झडप घालण्यांत आली असल्याकारणानें अशा तऱ्हेच्या जबरदस्त दमबाजीचा जनतेवर भयानक परिणाम घडून आला. काँग्रेसबद्दल मनातून असंतोष असूनहि एकतर मतदारांनीं मतदानच केलें नाहीं किंवा भीतीमुळे स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध काँग्रेस उमेदवारांना मते दिलीं.

अशा तऱ्हेचे मार्ग अवलंबण्यांत येवूं लागले म्हणजे कोणाचा

विजय होतो याळा काहींच महत्व उरत नाही. कारण कोणीहि जरी निरडून आले तरी त्यात देशाचें नुकसानच असतं. खरीखुरी लोकशाही हें जर आपलें ध्येय असेल तर, मी वर म्हटल्याप्रमाणें अशा तऱ्हेचे मार्ग त्या लोकशाहीची आणि नागरिक स्वातंत्र्याची चांगलीच गळचेपां करणार आहेत पंडित पत आणि त्याच्यासारखे इतर काँग्रेसजन यांना पायबंद घातला नाही तर ते हिंदुस्तानला गुलामांच्या देशाचें स्वरूप आणून दिल्याशिवाय राहणार नाहीत. व हिंदी 'जनतेनें इंग्रजांपासून जें स्वातंत्र्य मिळविलें तें हुकूमशाहीच्या पाठिराख्यांच्या घशात गेल्याशिवाय राहणार नाही.

पंडित पताच्या प्रचार मोहिमेंतल ज्या दुसऱ्या मुद्याचा मला उल्लेख करायचा आहे तो म्हणजे, जनतेच्या जातीय भावनांची त्यांनी केलेली आळवणी. समाजवादाचें धर्मद्वेषे म्हणून त्यांनीं केलेलें वर्णन, आणि हिंदी-हिंदुस्तानीचा त्यांनी उकरून काढलेला प्रश्न याकडे उदाहरण म्हणून बोट दाखविता येईल. एरुदा ते असे म्हणावे कीं काँग्रेसला मत देणें म्हणजे गांधीजींच्या आत्म्याला शांती लाभें देणें, तर लगेच त्याच सपाठ्यात गांधीजींच्या शिकवणुकीकडे संतुर्ण दुर्लक्ष करून पुन्हां त्यांनी युक्तप्रांत सरकारनें हिंदी ही राजभाषा ठरविळी असून समाजवादी अधिकारार आले तर पुन्हा हिंदुस्तानीचें प्रत्य माजेळ या सवनीर मतदाराकडे मताची मागणी करण्यासहि कामी केले नाही.

काँग्रेस आणि समाजवादी पक्ष यांची भूमिका निदान काहीं यावतीत तरी समान आहे अशी माझी समजूत होती. उदाहरणार्थ

अवलंबून आहेत. तथापि आपल्यावर कोणी गुलामगिरी लादू नये म्हणून आपणच डोळ्यांत तेल घालून जपलें पाहिजे अशी जाणीव जोपर्यंत जनतेला होत नाही, तोपर्यंत त्यांची या खोड्यातून कोणीहि मुक्ता करूं शकणार नाही.

४ जुलै १९४६

संयुक्तप्रांतांतील निवडणुकी

संयुक्त प्रांतांतील निवडणुकींत आपल्या पक्षाचा जो धुव्या उडाला त्यापासून आपण कोणता बोध घ्यावयाचा ! या निवडणुकीचे वेळीं सर्वांना मताधिकार मिळालेला नव्हता किंवा काँग्रेसच्या इकूम-शाही. राजवटीखाली लोकशाही ही नावालाच तेवढी शिष्टक राहली आहे अशा सबबीवर निवडणुकांच्या निकालाकडे दुर्लक्ष करून चाडणार नाहीं मतदानाचा अधिकार जास्त लोकांना असता, अथवा मतदारांना धाक दपटशा दाखवून त्यांच्यावर दडपण आणण्यासाठी काँग्रेसने सरकार यंत्रणेचा उपयोग करून घेतला नसता तर, निवडणुकांचे निकाल यापेक्षा निराळे लागले असते यांत शंकाच नाहीं.

परंतु त्या सबबीवर स्वतःचें समाधान करून घेणें आणि 'काँग्रेसबरोबर लढत तर निकराची दिली की नाही' असे म्हणून स्वतःची पाठ थोपटून घेणें आत्मघातकीपणाचें ठरेल.

संघटना आणि काम

निवडणूक मोहिमेच्यावेळीं मी स्वतःला नेहमी असा एक प्रश्न विचारी की, मी जर युक्तप्रांतांतील एकादा खेडुत असतो तर मी समाजवादी पक्षाला मत दिलें असतें का ! आणि माझे उत्तर प्रत्येक वेळीं 'नाहीं' असेच येई. याचें कारण काय ? मी ज्यावेळीं या प्रश्ना-

बाबत विचार करूं लागे त्यावेळीं माझ्या मनांत येई की, तो खेडुत म्हणेल 'मला समाजवादी पक्षाविषयी काहीहि माहिती नाही, निवडणुकीपूर्वी त्यांचे कार्यकर्ते कधीहि माझ्याकडे आलेले नाहीत, किंवा त्यांनीं माझ्यासाठी काही केलेलेहि नाही. '

मग असें असून समाजवादी उमेदवारांना इतकीं मते कशीं पडलीं? उमेदवारांचें वैयक्तिक वजन आणि त्यांचा नावलौकिक हेंच प्रामुख्याने याचें कारण आहे. शिवाय काँग्रेसबद्दलची आजची अप्रीति हेंहि एक कारण आहेच. प्रामाण भागांत तरी निदान समाजवादी पक्षाबद्दल जनतेला फारच थोडी माहिती होती आणि शहरांतील जनतेला पक्षोपपक्षांमधील तात्विक मतभेदांचें अधिक ज्ञान असलें तरी आपली पक्ष संघटना तेंचें जवळ जवळ नव्हतीच असें म्हटलें तरी चालेल.

मीरतचा घडा

मीरतचें उदोहरण घ्या. आपण त्याटिकाणीं आपला उमेदवार उमा केला होता. आणि उमेदवारांची वैयक्तिक लायकी लक्षांत घेतां, रघुकुल तीलरू हे अगदी सहज निवडून यात्रयास हवे होते. काँग्रेसगळे मतदानांत हस्तक्षेप करू लागले म्हणून त्यांनी आपलें नांव काढून घेतलें हें सर्वांना माहीतच आहे. परंतु त्यांनीं आपली उमेदवारी मार्गे घेतली नसती, तरी देखील त्यांचा पराभव हा ठरलेलाच होता. कां? कारण निवडणुकीपूर्वी फक्त तीन पक्ष-सभासद मीरत शहरांत होते आणि नांव घेण्यासारखी अशी पक्ष-संघटना तर अजिबातच नव्हती. याच्या उलट, काँग्रेसची संघटना

ही पूर्वीपासूनच सुव्यवस्थित होती आणि अगदी परवा परवापर्यंत तीलकजी आणि इतर समाजवादी कार्यकर्तेच त्यासाठी झटत होते. प्रत्येक मोहोल्यामोहोल्यांत काँग्रेस कमेट्या आणि अनेक कार्यकर्ते त्यांच्या हाताशी होते. काँग्रेसपार्शी असलेली पैसा वगैरे साधने सोडून दिली तरी त्यांच्या संघटनेच्या मानाने आपली संघटना अगदीच बाल्यावस्थेत होती. निवडणुकीच्या वेळी अनेक नवे कार्यकर्ते पुढे आले हे खरे, तथापि ते सर्वच नवखे आणि अननुभवी हेते. आणि काही झाले तरी निवडणुकीसाठी घाईगदीने कशीतरी उभी केलेली यंत्रणा सुसंघटित अशा राजकीय संघटनेची जागा कशी भरून काढणार ?

अशा परिस्थितीत मीरतच्या उदाहरणांवरून—आणि सर्व मतदार संघांना ते सारखेच लागू पडण्यासारखे आहे— आपण काय बोध घ्यावयाचा ते अगदी उघड होते. दोनच शब्दांत सांगायचे तर 'संघटना आणि काम' हाच तो बोध होय.

एकच मार्ग

परंतु आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आपल्यापैकी मीरतला गेलेल्या अनेक कार्यकर्त्यांना हा बोध झालेला नाही. या निवडणुकीबाबत त्यांनी काढलेले सार कांहीसे पुढील आशयाचे होते. हिंदुस्तानांत लोकशाहीची भाषा बोलणे हा एक भ्रम आहे. आजच्या सत्ताधारी पक्षाने सत्ता आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा चंग बांधला आहे आणि वेळ पडली तर त्यासाठी लोकशाहीचा बळी देण्याचीहि त्याची तयारी आहे. तेव्हा आपण लोकशाही व लोकशाही मार्ग यांची भाषा सोडून

आतां क्रांतीच्या तयारीस लागवें हें बरें. आणि मला असेंहि सांगण्यांत आलें कीं, दिल्लीतील आपले कांहीं साथी पं. पंतांच्या सभा कराय उघडून लावावयाच्या त्याचेहि मनसुबे रचूं लागले होते. त्यांच्या क्रांतीच्या उद्घाटनाचीच बहुधा ती तयारी असावी.

कमाठीच्या पोरकटपणाचाच हा नमुना म्हटला पाहिजे ! कारण ज्याला समाजवाद चांगला समजला आहे, तो हें ओळखून असतो कीं, लोकशाही किंवा क्रांतिकारी अशा दोन मार्गांपैकी एकाची निवड करण्याचा मुळीं सवालच नाही. विशिष्ट परिस्थितीत यशाकडे नेणारा एकच एक मार्ग असतो आणि त्याचाच खंबीरपणें अवलंब करायला लागतो. परंतु मार्ग कोणताहि वापरला तरी आपली संघटना मजबूत नसेल आणि जनतेचा आपल्याला पाठिंब्या नसेल तर, तो यशस्वी होणें शक्य नाही. क्रांतिकारी मार्ग म्हणजे केवळ कटबाजी नव्हे. क्रांति आणि विशेषतः सामाजिक क्रांति, म्हणजे प्रस्थापित सरकार विरुद्ध होणाऱ्या उठावांत जनतेनें ह्यखुशीनें इतकेंच नव्हे तर अत्यंत कडवेपणाने भाग घेणें होय. कांहीं अंशी सामाजिक शक्ति जनतेला अशा उठावांत सहभागी करतात तर कांहीं अंशी क्रांतिकारी पक्षाच्या चळवळीमुळे जनता तसें करण्यास उद्युक्त होते. खरें म्हणजे अशा तऱ्हेचें राजकीय कार्य झालेलें नसेल तर, सामुदायिक उठाव होऊनहि जनतेच्या शक्ति निरर्थक कृत्यें करण्यातच फुकट जातात.

म्हणून कोणताहि मार्ग अवलंबिला तरी, पक्ष संघटन आणि जनतेला जागृत करून पक्षाच्या राबरीय मार्गदर्शनाखालीं आण-

विण्यासाठी प्रत्यक्ष कार्य करित राहणे हेच आद्य कर्तव्य ठरते. आणि हे प्राथमिक कार्य करण्याच्या बाबतीत आपण कित्येक योजने मागे आहोत हेच युक्तप्रांतातील निवडणुकींनी दाखवून दिले आहे.

त्यामुळे युक्तप्रांतीय निवडणुकीतील पराजयामुळे प्रत्येक सच्च्या समाजवाद्यांची अशा खात्री होऊन चुकली पाहिजे की, पंतांच्या समा उधळून लावण्याच्या फंदांत पडण्याऐवजी पक्षसंघटन वाढविण्यासाठी त्याने शहरे व खेडी, शाळा, आणि कचेऱ्या, खाणी व कारखाने या प्रत्येक ठिकाणी अधिक नेटाने झटले पाहिजे. प्रत्येक कार्यकर्त्याने धर्मोपदेशकाच्या तळमळीने पक्षाचा संदेश हिंदुस्तानातील कामगारांच्या—मग तो श्रमजीवी असो वा बुद्धिजीवी असो—घरोघरी पोहोचेपर्यंत अविश्रात झटले पाहिजे. लोकशाही मार्गाच्या युक्तायुक्तेविषयी नसता काय्याकूट-करण्यांत आपण आपली शक्ति फुलत घालवितां कामा नये.

लोकशाहीचे समर्थन

आपण विशिष्ट परिस्थितीत कोणत्या मार्गाचा अवलंब करणार त्यावरच आपण कशाप्रकारे तयारी करावयाची ते अवलंबून राहिल असं काहीजण म्हणतील. आणि काही अंशी ते खरोट्टे आहे. तथापि, ते संपूर्ण सत्य मात्र नव्हे. समाजवादी पक्षाला सामाजिक क्रांतीच्या तयारीसाठी बाँबचे कारखाने काढावयाचे नाहीत. जनतेची संघटना करून तिच्यांत समाजवादीनिष्ठा निर्माण करण्यासाठी जेवढी म्हणून साधने आज उपलब्ध अमतील त्या साऱ्यांचा पक्षाला जास्तीत जास्त फायदा करून घ्यावयाचा आहे. म्हणूनच सर्व कायदेमंडळांचा

व तत्सम साधनाचा जास्तीतजास्त उपयोग करून घेण्याचें पक्षानें ठरविलें आहे. लेनिननें तर त्याच्या सहकाऱ्यांना प्रतिगामी आणि कसलेहि अधिकार नसलेल्या ड्यूमात जाण्याचा आदेश दिला होता. आज मध्यवर्ति कायदेमंडळात जो पक्ष आपलें बहुमत करूं शकेल, त्याला या देशाचें भवितव्य बदलून दाखवता येईल ही गोष्ट हिंदुस्तानात कोण नाकारू शकेल ! कायदेमंडळाच्या यापुढील निवडणुका प्रौढमतदानानुसार होणार आहेत. इतक्या व्यापक मतदार संघाचा फायदा करून घेण्याचें पक्षानें नाकारलें तर तो मूर्खपणाच ठरेल. सत्ताधारी पक्षानें निवडणुकीपाठीमागील तत्वांची गळचेपी करण्याचा प्रयत्न केला तरी आपण हें विसरता कामा नये कीं, लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठीं झगडण्याची जबाबदारी काहीं फक्त सत्तारूढ पक्षांचीच नाही. सामान्य जनता, त्याचप्रमाणें विरोधी पक्ष यांनींहि या कामी फार मोठा वाटा उचलला पाहिजे. आपण आपले प्राथमिक हक्कहि जर गमावून वसलों तर अधिकाररूढ पक्षाच्या कारवायाइतकीच जनतेची त्याबाबतची उदासीनता आणि आपली निष्क्रीयताहि त्याला जबाबदार म्हटली पाहिजे. एकादा मतदार धकदपटशामुळे स्वतःच्या इच्छेनुरूप मत देण्यास भिऊ लागला तर सरकारच्या दडपशाही इतकीच आपली वेफिकीरीहि त्याला कारणीभूत असणार हें उचव आहे. आपण मतदारांच्यात काम केले असतें, आणि त्यांना योग्य शिक्षण दिलें असतें तर, त्यांना त्याच्या हक्काची अधिक जाणीव झाली असती, आणि तो बजावण्याचें धैर्यहि त्यांनीं दाखविलें

असतं. म्हणून नागरिक स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याचा प्रयत्न न करतां हुकूमशाही पद्धतीचा अवलंब करणें म्हणजे स्वातंत्र्य, इतरूच नव्हे तर समाजवादाचाहि द्रोह करण्यासारखें आहे. देशांत आज जी हुकूमशाही प्रवृत्ति निर्माण होत आहे त्याविरुद्ध कराना लागणारा लढा व समाजवादी लढा हिंदुस्तानांत एकरूपच झाले आहेत. आपल्याला समाजवादी लढा घ्यायचा असेल तर, हुकूमशाही पक्षाच्या जाळ्यांत आपण सापडता कामा नये. आपल्या हातून एकादी तरी चूक होईल, म्हणून याक्षणी काँमेसमधील हुकूमशाही गट डोक्यांत तेल घालून वाट पहात आहे. त्यांना हवी असलेली संधी आपण त्यांना मिळवून देण्याचा अयत्न करी, लगेच ते आपल्यावर झडप घालतील आणि समाजवादी पक्ष सरकारने बेकायदा ठरविल्याचें वृत्त अचानकपणें तुमच्या कानावर येईल. त्यामुळे हिंदी समाजवाद्यांच्या मार्गांत अधिकच अडचणी निर्माण होतील. जाणून बुजून आपल्यामधील अडचणी वाटवून घेणें ही अक्षम्य चूक ठरेल. आजच्या क्षणीं समाजवादी चळवळ उभारण्यासाठीं अस्तित्वात असलेल्या सर्व नागरिक स्वातंत्र्याचा उपयोग करून घेणें अत्यंत निकडीचे आहे. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, आधी हुकूमशाही सत्तारूढ करण्यासाठीं आपल्या जिवाचें रान करायचें, आणि मग हुकूमशाही विरोधी मोहीमा काढायच्या हा हिंदी समाजवाद्यांतील एका विशिष्ट प्रवृत्तीच्या गटाचा नित्यक्रमच होऊन बसला आहे. त्या चुकीची पुनरावृत्ति होवू देता कामा नये. हिंदुस्तानातील फासिझमला तोंड देण्याचा एकमेव मार्ग म्हटला म्हणजे, जनतेच्या लोकशाही हक्कासाठीं

प्राणपणानें लढणें हाच होय.

म्हणून मी पुन्हां एकदां वजावितों कीं युक्तप्रांतांतील निवडणुकीने दिलेल्या धडा दुसरा तिसरा कोणताहि नसून संघटना आणि काम, अधिक काम आणि चांगली संघटना हाच होय.

१ जुलै १९४८

नव्या कामगार एकजुटीचा पाया

[साथी जयप्रकाश नारायण यांनी ता. २७ व २८ नोव्हेंबर १९४८ रोजी मुंबईस प्रमुख कामगार कार्यकर्त्यांची एक बैठक बोलावली होती. या परिषदेस हिंदुस्तानांतील सर्व मागावून निर-
निराव्या राजकीय गटांतील कार्यकर्ते हजर होते. आधीच असंत
निकट असलेले राहणीचे मान टिकवून कसे धरता येईल याचा
विचार यावेळी करण्यात आला. या सभेचे अध्यक्षस्थान हिंदुस्तानां-
तील ख्यातनाम कामगार पुढारी श्री. ना. म. जोशी यांनी स्वीकारले
होते. परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट सरकारला आपले कुचकामी धोरण
सोडावयास लावून चलनमादीला आश्रय घालण्याकरता कांहीं निश्चित
विधायक मार्ग शोधून काढणे हे होते. या परिषदेचे उद्घाटन कर-
ताना जयप्रकाशजींनी केलेले समग्र भाषण खाली दिले आहे]

माझ्या निमंत्रणाळा मान देऊन आपण सर्वजण या ठिकाणी
आलांत याबद्दल मी तुम्हां सर्वांचे असंत मनःपूर्वक आभार मानतो.
खाचप्रमाणे हिंदी कामगार चळवळीचे अध्यक्ष श्री. ना. म. जोशी
यांनी या परिषदेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचे मान्य केले म्हणून
मी स्वाचाहि आभारी आहे.

ही अनौपचारिक आणि विचार विनिमयाचे योजरिण्यात

आलेली परिपद आहे. कामगार वर्गाच्या किंवा अधिक ययार्थतेने बोलावयाचे तर सर्वसाधारण नोंकरवर्गाच्या अत्यंत जिद्दाळ्याच्या अशा एका विशिष्ट प्रश्नावर चर्चा करण्यासाठी आपण येथे जमलेले आहोत आणि या प्रश्नातूनच आणखीहि अनेक प्रश्न निर्माण होऊ लागले आहेत. मध्यमवर्गीय पगारदारांसकट सर्वच नोंकरवर्गाच्या राहणीचे मान एकसारख्या वाढत जाणाऱ्या किमतींमुळे हळूहळू खालावत चालले आहे. कामगार वर्गाचे प्रतिनिधी—या ठिकाणी कामगार हा शब्द मी व्यापक अर्थाने वापरित आहे—आणि हिंदी नागरिक अशा दुहेरी भूमिकेवरून आपण या ठिकाणी जमलो असून या प्रश्नावर गंभीरपणे विचार करून कामगारांच्या खरोखरीच्या वेतनांत हळूहळू जी घट होत आहे, ती योपविण्याचा मार्ग आपणांस शोधून काढावयाचा आहे. मुख्यतः कामगार वर्गाचे हित डोळ्यापुढे ठेवून त्या अनुरोधानेच आपल्याला या प्रश्नाचा विचार करावयाचा आहे. तथापि कामगार आणि मालक यांचे हितसंबंध परस्परविरोधी असले तरी, सर्वसाधारण जनतेचे कल्याण साधणारा नवा समाज स्वतंत्र हिंदुस्तानला निर्माण करावयाचा असल्याने कामगारवर्गाचे हित तेच राष्ट्राचे हित असा आपला विश्वास आहे. भांडवलदार वर्गाचे हितसंबंध राष्ट्रीय हिताच्या आड येण्याचा संभव असतो— नव्हे ते तसे येतातहि. परंतु कामगार वर्गाच्या हितसंबंधावरच राष्ट्राचे सर्व हित अवलंबून असते असे आपण मानतो. आणि म्हणून कामगारवर्गाची सेवा बजावून आपण राष्ट्रकार्य साधण्याच्या कामाला व्हावे आहोत.

सरकारी नोंकर

महागाईंच्या प्रश्नाची झळ सर्वसाधारण कामगारवर्गाला लागत असली तरी, मध्यवर्ति आणि प्रातिक सरकारच्या नोंकरवर्गाचे बाबतीत त्या प्रश्नांने प्रिशिष्ट स्वरूप धारण केलें आहे. किंमतीच्या दर्शक नंबराच्या अनुरोधानें महागाई भत्ता देण्यात यावा अशी शिफारस मध्यवर्ति पे कमिशनने केली. आणि दर्शक नंबर २७० धरून त्यावर कमीतकमी महागाई भत्ता रु. २५ मिळाना व दर्शक नंबर वाढत गेल्यास दर २० ला रु. ५ प्रमाणें महागाई भत्त्यात वाढ व्हावी असें सुचविलें हें आपणा सर्वास माहीतच आहे. माझी खात्री आहे की, राष्ट्राचा आजचा दर्शक नंबर ३८० च्या खाली नाहीं. त्यामुळें पे कमिशनच्या शिफारसीनुसार सरकारी नोंकरांना रु. ५५ हून कमी महागाई भत्ता मिळता कामा नये. याबाबतीत पे कमिशनने केलेल्या शिफारसी लागू करण्यांत याव्यात येवढीच सरकारी नोंकरांची मागणी आहे. परंतु सरकारने अद्यापपर्यंत तिकडे लक्ष पुरविलेलें नाहीं.

कामगार वर्गाची आणि आपल्या नोंकराची दु खे दूर करण्याची सरकारची तयारी अथवा इच्छा तर नाहींच, उलट आपली परिस्थिति सुधारण्याचे कामगार वर्गानें केलेले सर्व प्रयत्न दडपून टाकण्याचाच सरकारने चंग बाधला आहे असें गेल्या काहीं महिन्यातील अनुभवावरून आढळून आलें आहे.

लाक्षणिक सपासारख्या साध्या निदर्शनांत देखील सरकारला बंडाचा वास येवूं लागला आहे. आपली परिस्थिति सुधारण्यासाठी

लढा देणें अघड करून सोडणारे कायदे सरकार पास करीत आहे. या कायद्याची परिणति शेजटी हिंदुस्तानांतोळ कामगाराना गुळाम बनविण्यातच होणार हें खास.

हे प्रश्न फार गभीर स्वरूपाचें असून जंर वेळींच त्यातून मार्ग काढला नाहीं तर, देशाचें आर्थिक व त्याचबरोबर राजकीयहि स्थैर्य धोक्यात येईल आणि सर्वत्र गोंधळ व अराजक माजेळ. म्हणून देशाचें हित डोळ्यापुढें ठेवून हे प्रश्न सोडविण्याचें कामीं सघटित व योजनाबद्ध रीतीनें वागण्याचा मार्ग कामगार वर्गास दाखविणें हें तुमचें काम आहे.

किंमतीवर नियंत्रण

प्रथमतः वस्तूच्या किंमतींत होत चाललेली वाढ थांबवून त्या योग्य प्रमाणात उतरविण्यासाठीं सरकारनें नेमके काय कराययास हवें तें तुम्ही दाखवून दिलें पाहिजे. काहीं दिवसापूर्वीं सरकारनें निरनिराळ्या कामगार सघटनांच्या प्रतिनिधींना चलनमाद कमी करण्याच्या प्रश्नावर मंत्रिमंडळाबरोबर वाटाघाटी करण्यासाठीं बोलाविलें होतें हें तुम्हाम स्मरत असेलच. परंतु या प्रतिनिधींनीं केलेल्या सूचनांकडे सरकारनें अजिबात दुर्लक्ष केलें. त्यामुळें सरकारला सव्याचें आर्थिक धोरण बदलण्यास भाग पाडण्यासाठीं सरकारवर कसे दडपण आणाययाचें, त्यासाठीं कोणते मार्ग वापरावयाचें ठरविण्याचें काम तुमचें आहे.

सरकारनें नुकत्याच स्वीकारलेल्या चलनमाद विरोधी धोरणा-न्वये आयात मालावरिल जकाती व नव्यानें सुरू करण्यांत येणाऱ्या

उद्योगधंद्यावरील प्राप्तींकर कमी करणे, अशा स्वरूपाच्या सवलती भांडवलदारवर्गाला देण्यात आल्या आहेत. स्वतः पंतप्रधानच ज्याचे वर्णन भांडवलाचा संप असे करतात त्याबद्दल भांडवलदार वर्गाला मिळालेले हे बक्षीस होय ! काळाबाजार करणे, कर चुकविणे, आणि स्वतःला हऱ्या असलेल्या सवलती मिळाल्या नाहीत तर, उत्पादन करण्यास नकार देणे यावरून हिंदी भांडवलदारवर्गाचे खरे स्वरूप उघड झाले आहे. आणि तरीहि त्यांच्या देशद्रोही वर्तणुकीबद्दल आपल्या सरकारने भांडवलदार वर्गाला भरपूर सवलती बहाल केल्या आहेत. कामगारवर्गाने देशाविषयीचे कर्तव्य बजावले असून देशाच्या हाकेस ओ दिली आहे असे खुद्द श्री. जगजीवनराम यांच्यासारखी अत्यंत उच्च अधिकाराच्या जागेवरील व्यक्ति म्हणत असूनहि, चलनवाढ विरोधी धोरण आखतांना त्यांच्यासाठी काही तरतूद करण्याचे मात्र सरकार विसरून गेले.

या दुःखपूर्ण परिस्थितीत योग्य ती सुधारणा कशी घडवून आणावयाची ते या परिषदेला ठरवावयाचे आहे. त्यासाठी पहिल्या प्रथम चलनवाढ कमी करण्याची एक योजना विचारपूर्वक बनवून ती सरकारपुढे व देशापुढे मांडली पाहिजे. केवळ पगारदारच नव्हेत तर, सर्वसाधारणपणे सर्वच नागरिकांना या चलनवाढीमुळे जबरदस्त तडाखा बसला असून आपल्या प्रयत्नांत त्या सर्वांचा पाठिंबा आपणास मिळविता आला पाहिजे.

सरकारी धोरणांत बदल

त्यानंतर सरकारने जर आपले सध्याचे धोरण बदलले नाही

तर कामगार वर्गानें काय करावयाचे तेंहि आपण ठरविलें पाहिजे. सध्याचें धोरण चालूं असेपर्यंत कामगार वर्गाचे हाल संपणार नाहींत. हे हाल थांबविण्यासाठीं आणि वाढत्या किंमतीपासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठीं महागाई भत्यांत वाढ करून घेण्याकरितां कामगार वर्गानें कोणते उपाय योजले पाहिजेत, त्याचाहि विचार करावयास हवा. कामगारांच्या महागाई भत्यांत वाढ केली तर, त्यामुळे पुन्हा चलन-वाढ होईल अशी सबब सरकारकडून पुढें करण्यांत येते. आणि म्हणून कामगारवर्गानें सर्व अढचणी अशाच सोशांत राहिलें पाहिजे असें सरकारनें ठरवून टाकलें आहे. परंतु सरकारची ही सबब निखालस खोटी आहे हें तुम्ही जनतेला पटवून दिलें पाहिजे. कांहीं उपाय योजना केशी म्हणजे किंमती खाली येतील असा सरकारचा विश्वास आहे. आणि त्याप्रमाणें किंमती एकदां खाली आल्या म्हणजे मग महागाई भत्यांत केलेली वाढ तशीच कायम कशी राहील ? अनेक कारणांमुळे चलनवाढ झाली असून तिच्या मुळाळाच हात घालणें आवश्यक आहे. सरकारनें जर योग्य प्रकारें चलनवाढ विरोधी उपाय अमलांत आणले तर महागाई भत्ता वाढविल्यानें त्या मार्गांत विघ्न येतील किंवा किंमती उतरणें अवघड होऊन बसेछ अमे मुळीच नाहीं. ज्यावेळीं किंमती वाढण्याचें बंद होऊन त्या उतरून लागतील त्यावेळीं, महागाई भत्ताहि आपोआपच कमी होऊं लागेल. आणि अशा तऱ्हेनें किंमतीच्या चढउतारावर आधारलेल्या महागाई भत्यामुळे किंमतीत वाढ होण्याऐवजीं त्या उतरण्यासच मदत होणार असल्यानें तें चलनवाढविरोधी धोरणास पूरकच ठरेल. परंतु चलनान

गारांनी एकत्र घेवून एकादा मार्ग अवलंबिणें अथवा आपली परिस्थिति सुधारून घेण्यासाठी व आपल्यावरील निबंध दूर करण्यासाठी लढा देणें कसे शक्य होईल ?

दोस्तहो, या सर्व प्रश्नांची चर्चा करण्यासाठी मी आपणास या ठिकाणी बोलाविलें आहे. एकादें लांबलचक भाषण तुमच्यावर दादण्याची मझी इच्छा नाहीं. या प्रश्नाचें स्वरूप तुम्हाला स्पष्ट करून सांगणें एवढेंच माझे काम होतें असें मी समजतों. पुन्हा एकदां मी तुमचें आभार मानतो.

५ डिसेंबर १९४८

घटनासमितीचें विसर्जन करा

आपल्या देशातील लोक स्वातंत्र्यासंबंधी दाखवित असलेले कमालीचें औदासिन्य पाहून एक प्रकारची निराशा वाटू लागते. ज्यावेळीं इंग्रजांबरोबर आपला लढा चालू होता, त्यावेळीं सर्वत्र उत्साह संचरत होता. परंतु परकीय सत्तेपासून स्वातंत्र्य मिळविल्या-नंतर जनतेला त्यांत आतां रस वाटेनासा झाला आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे स्वातंत्र्याचें ध्येय तडीस गेले असेंच बहुतेक लोक बहुधा मानित असावेत. एकदा परकीयांच्या दास्यांतून मोक्तले झाल्यानंतर जनता आतां स्वतंत्रच आहे आणि त्याबाबत आतां अधिक कांहीं करावयाची जरूर नाही याच भ्रमांत ते असतात. स्वतंत्र जीवनाची सवयच नसल्यामुळे परकीयांकडून मिळविलेले स्वातंत्र्य आपल्याच देशातील मूठभर लोक हिरावून घेतील हें त्यांच्या लक्षातच येत नाही. राजकीय गुलामगिरीप्रमाणें इतर स्वरूपाची गुलामगिरीहि असूं शकते हें अजून त्यांना शिकावयाचें आहे.

दुर्दैवानें स्वातंत्र्य संग्रामाची उग्रल परंपरा पाठिशीं असूनहि आज ज्यांच्या हातीं अधिकाराची सूत्रे आली आहेत त्यांना देखील या प्रश्नावर लक्ष आल्या वाटत नाही. त्याचें सारें लक्ष हातीं

सत्तेवरच केंद्रीभूत झालेले आहे. आपण संकट कालातून जात असतांना लोकशाही स्वातंत्र्याची बाष्कळ बडबड कशाची करता! असे म्हणणे ही सत्ताधारी वर्गाची फॅशनच होवून बसली आहे. हैद्राबाद संकटात आहे, काश्मीरवर संकट ओढवले आहे असे या ना त्या संकटाविषयीच ते एकसारखे बोलत असतात. परंतु लोकांचे स्वातंत्र्य हे सर्वांत अधिक संकटांत सापडले आहे हे काही त्यांच्या दृष्टींत येत नाही. लोकांचे स्वातंत्र्य जर हिरावून घेतले गेले तर हैद्राबाद अगर काश्मीरची त्यांना काय मातबरी वाटणार !

आपल्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याच्या कामी जर जनता जागृत असती तर सत्ताधार्यांच्या या बूत्तीबदल फारशी फिकर करण्याची जरूर नव्हती. परंतु लोकांचे औदासिन्य आणि सत्ताधारी वर्गाची वेपर्णी यामुळे जनतेचे स्वातंत्र्य संपुष्टांत येवून हुकूमशाहीचा मार्ग सुलभ होवून बसण्याची मात्र वेळ येवून टपते.

घटनासमिति

घटना समितीत चाललेल्या कामासंबंधी जनतेकडून जी वृत्ति दाखविली जाते ती या औदासिन्याचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखविता येईल. जो देश स्वतंत्र राष्ट्र या नात्याने पुढे येवू पहात आहे, त्याच्या दृष्टीने घटनेइतकी महत्त्वाची गोष्ट दुसरी कोणतीच असू शकणार नाही. राजकीय जीवन, स्वातंत्र्याचा दर्जा, सामाजिक व आर्थिक जीवनाचे स्वरूप या सर्व गोष्टी देशाच्या घटनेवरच अवलंबून असतात. आणि असे असूनहि देशाची घटना टाळणा-बाबत येथील जनतेने आजपर्यंत काहीच औदासिन्य दाखविले आहे.

खरोखरी जनतेची ही उदासीनता इतकी भयंकर आहे की, राज्य-कर्त्यांनी लोकांचा मतदानाचा हक्क हिरावून घेण्याचें ठरवून प्रौढ मतदानाऐवजी अत्यंत तुटपुंजा मताधिकार धाययाचा मनांत आणलें तर तें देखील लोक मोठ्या आनंदानें मान्य करतील. “ नेहरू आणि पटेल तुमच्या हितासाठीं झटत असतांना तुम्हांला मताधिकाराची तरी जरूर काय ? ” असें कोणी म्हटलें तर लोक त्यालाहि मान डोलावतील.

प्रतिगामित्वाचा बालेकिल्ला

लोकांच्या या उदासीनतेचा फायदा घेऊन सत्ताधारी गटानें घटनेचा जो मसुदा तयार केला आहे, तो अत्यंत असमाधानकारक आहे. आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा पाया या घटनेवर आधारला गेला तर ती हिंदुस्तानातील मोठांच आपत्ति ठरेल. घटनेच्या या मसुद्या-मुळे जनतेचें स्वातंत्र्य अबाधित राहूं शकणार नाहीं किंवा सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणेहि शक्य होणार नाहीं.

सध्याचाच मसुदा मंजूर झाला तर, आपली घटना म्हणजे प्रतिगामित्वाचा बालेकिल्ला होऊन बसेल व संपूर्ण लोकशाही निर्माण करण्याच्या मार्गांत त्यामुळे कमालीचे अडथळे निर्माण होतील. जनतेच्या मूलभूत हक्कांचा इतका संभोच करण्यांत आला आहे की, ते जवळजवळ नष्टप्रायच झाले आहेत. अंमलबजावणी खात्याला इतके भरमसाट जादा अधिकार दिले गेले आहेत की, त्यामुळे हुकूमशाहीला उच्चेजन मिळून आहे. प्रांिक सरकारांच्या बाबतीतदि दोन दोन कायदेमंडळें ठेवण्यांत आल्यामुळे घटनेतील

प्रतिगामी वृत्ति पुरतीच उघड होते. सरकारने ताच्यात ध्याय्याच्या मालमत्तेबद्दल्या नुरुसानभरपाईची जी तरतूद करून ठेवण्यांत आली आहे, त्यामुळे पुरोगामी धोण्याचा अपलव कारणे अपड होऊन बसणार आहे. हिंदुस्तानची एक तृनियाश लोकसंख्या संस्थानातीच आहे. परंतु त्याना इतरातने लोकशाही हक्क उपभोगता येतील अशी व्यवस्था करण्यात आलेली नही. आणि सरतेशेपटी घटनेत बदल घडवून आणण्याचे मार्ग इतके अडचणीचे करून ठेवले आहेत की, ही राक्षसी घटना कायमची आपल्या मानगुटीला बसणार आहे.

संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांच्या दिशेने हिंदुस्तानला प्रगति करून घ्याय्याची अपेल तर, घटनेच्या मसुद्यात मूलभूत फरक करून घेवले पाहिजेत. परंतु आज जी घटनासमिती अस्तित्वात आहे ती या मसुद्यात अशा तऱ्हेचे काही फरक घडवून आणील हे जरळ जवळ अशक्यच आहे.

संस्थानी प्रजाजनासकट मर्चे हिंदवासीयांनी प्रत्यक्ष मनदान पद्धतीने निपडलेली नवी घटनासमितीच हे कार्य तडीस नेवू शकेल. तसें झाले तरच कदाचित आपले लोक घटना तयार करण्याच्या कार्मी खरीखुरी आस्या दाखवू लागतील.

ही घटना आम हिंदी जनतेची म्हणून बनविण्यांत येत आहे असा सध्याच्या मसुद्याचा दावा आहे. "आम्ही हिंदुस्तानचे नागरिक गंभीरपणे असे ठारिनो इ." हे घटनेच्या मसुद्यातील सुवातीचे शब्द आहेत. परंतु सध्याच्या घटनासमितीला हिंदी जनतेच्या वतीने

बोळण्याचा हक्क आहे असे कोणाला तरी म्हणतां येईल कां ? तिची निवड सर्व हिंदी लोकांनी खासच केलेली नाही.

ही घटनासमिती प्रांत व संस्थाने यांच्या प्रतिनिधींची मिळून बनलेली आहे हें प्रसिद्धच आहे. प्रांतांतील प्रतिनिधी प्रौढमतदान पध्दतीनुसार प्रत्यक्षपणे निवडण्यांत आलेले नाहीत तर प्रांतिक कायदेमंडळातर्फे अप्रत्यक्षपणे त्यांची निवड करण्यांत आलेली आहे. आणि ही कायदेमंडळे तरी कसली तर १९३५ च्या कायदान्वये फक्त १५ टक्के लोकांनी निवडलेली !

याचा अर्थ असा की, प्रांतांतील ८५ टक्के लोकांना या घटनासमितीत प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही.

प्रांतिक कायदे मंडळाची निवड झाली त्यावेळीं मतसारांनी त्यांच्या प्रतिनिधींना घटना समितीसारख्या एकाद्या संस्थेवर त्यांच्यावतीने प्रतिनिधी धाडण्याचा अधिकार दिलेला नव्हता ही गोष्टहि घटनासमितीतील प्रांतांचे प्रतिनिधी कसे अप्रातिनिधिक आहेत तेंच दाखविते.

संस्थानी प्रतिनिधींकडे पाहिले म्हणजे तर त्यांचे अप्रातिनिधिक स्वरूप अधिकच स्पष्ट होतें. एकंदर ६९ संस्थानी प्रतिनिधींपैकी २८ संस्थानिकांनी नेमलेले आहेत. आणि ४१ प्रतिनिधी "निवडून" आलेले आहेत. संस्थानिकांनी नेमलेल्या प्रतिनिधींना जनतेच्या वतीने बोळण्याचा कसळाहि अधिकार पोहोचत नाही हें उघड आहे.

आणि संस्थानांत खऱ्याखऱ्या प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या संस्थाच अस्तित्वांत नाहीत हे लक्षांत घेतले म्हणजे जे ४१ प्रतिनिधी

“ निवडून ” आले असे म्हणण्यात येते तेहि जनतेचे प्रतिनिधी कसे होवूं शकत नाहींत ते स्पष्ट होतें. या ४१ प्रतिनिधींपैकी एकाचीहि निवड प्रत्यक्ष जनतेनें केलेली नाही आणि त्यापैकी बहुतेक जण अ. मा. संस्थानां प्रजा परिषदेवर वजन असलेल्या काँग्रेस पुढाऱ्यांचे होयवा आहेत.

अशा तऱ्हेनें सध्याची घटनासमिति ही सर्वस्वी अप्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे आणि म्हणून न्यायाची जर कांहीं चाड असेल तर ती बरखास्त झालीच पाहिजे.

हिंदुस्तानांतील सर्व जनतेनें—प्रांतांतील व त्याचबरोबर संस्थानांतीलहि—मिळून प्रौढ मताधिकारानुसार निवडलेली नवी घटना समितीच घटनेचा अखेरचा मसुदा मंजूर करण्यासाठी बोलण्यांत आली पाहिजे. जो स्वतःला लोकशाहीवादी म्हणवीत असेल आणि या देशांत लोकशाहीचा उदय व्हावा असें ज्याला घाटत असेल तो या मागणीला पाठिंबा दिल्याखेरीज कधीहि राहणार नाहीं. जें न्याय्य आहे तें घडवून आणण्याच्या मार्गांत मानसिक आडस्य किंवा संकुचित पक्षाभिनिवेश आड येतां कामा नये.

घटना समितीचें विसर्जन कोणी करावयाचें ! ते तिचे तिनेंच केलें पाहिजे. कारण तिला सार्वभौम सत्ता आहे.

पक्ष आणि राष्ट्रसभा

ज्यांनी समाजवादी तत्त्वप्रणालीचा अंगिकार केला होता आणि ज्यांना राष्ट्रसभेचे ध्येयधोरण समाजवादी वज्रणावर नेण्याची जरूर भासू लागली होती अशा काहीं काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी १९३४ साली पक्षाची स्थापना केली. त्यामुळे पक्ष आणि राष्ट्र-सभा यांचे परस्पर संबंध अत्यंत निकटचे, इतकेच नव्हे तर, जवळजवळ धरगुति स्वरूपाचे होते. पक्ष हा काँग्रेसचा अविच्छिन्न घटककार्य समजला जात नसे. किंवा तशी अविच्छिन्न मान्यता पक्षाकडून कधी मागण्यांतहि आली नव्हती. तथापि पक्षाचे व काँग्रेसचे संबंध अत्यंत घनिष्ट होते. यच्चयावत् सर्व पक्षसभामंद हे निष्ठावंत काँग्रेससेवक होते आणि जनतेची साम्राज्यशाहीविरोधी आवाही म्हणून काँग्रेसची शक्ति वाढावी यासाठी त्याचे सतत प्रयत्न चालू असत.

काँग्रेससंबंधी पुढील उद्दिष्टे पक्षाने आपल्या डोळ्यासमेत ठेवली होती. एक:- पिढ्या गेलेल्या जनतेच्या आर्थिक लढ्याची काँग्रेसच्या कार्यक्रमाशी सांगड घालून त्या कार्यक्रमांत शेतकरी व कामगार संघटनाना अप्रेसत्त्व मिळवून देणे; दोन : काँग्रेसची घटनात्मक राजकारणाकडे होणारी धसरगुंडी व त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या लढ्यात येणारी दिलाई थांबविणे; तीन : स्वराज्याची व्याख्या जन-

तेच्या आशाआकांक्षांशी मिळती जुळती करून घेणें. सहाजिकच यापैकी तिसरें उद्दिष्ट साध्य करून घेण्यासाठी पर्यायानें सवेच्या सर्व काँग्रेससभेच समाजवादी कलाटणी देणें जरूर होतें. म्हणजेच तिचे रूपांतर समाजवादी संघटनेत व्हावयास हवें.

बऱ्याचशा प्रमाणांत ही उद्दिष्टे साध्य झाली असली तरी त्यावाचतेत पक्षाला संपूर्ण यश मात्र प्राप्त झालेलें नाहीं. मध्यंतरीच्या काळांत घडलेल्या घटनांमुळे हे प्रश्न आतां अत्यंत निकडीचे होऊन बसले आहेत.

धनिक वर्ग

आजपर्यंत काँग्रेस ही साम्राज्यशाही विरोधी सर्ववर्गीय अशी राष्ट्रीय आघाडी होती. आणि त्यामुळे परकीय सत्तेला विरोध असणारे सर्व वर्ग काँग्रेसमध्ये समाविष्ट झालेले असून. त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या प्रश्नावर एकमत असलेल्या भिन्नभिन्न प्रवृत्तींना देखील काँग्रेसमध्ये स्थान असे. अलिकडील राजकीय घडामोडी व देशातील क्रांतिकारी शक्तींचे वाढते सामर्थ्य यामुळे. स्वातंत्र्याचा प्रश्न जवळ जवळ सुटण्याच्या मार्गाला लागला आहे. त्यामुळे सहाजिकच संयुक्त आघाडी हे काँग्रेसचे पहिले स्वरूप हळू हळू नष्ट होवू लागलें असून काँग्रेसमध्ये सत्तेसाठी चाललेल्या भाडगांना प्रत्येक उत येवू लागला आहे. संयुक्त आघाडी म्हणून काँग्रेसची वाढ झालेली असल्यामुळे आणि स्वातंत्र्यासाठी तिने यशस्वीपणाने लढे दिले असल्यामुळे समाजातील सर्व वर्गांचा विश्वास तिने संपादन केला आहे. त्यामुळे ज्याच्या हाती काँग्रेसची सूत्रे जातील त्याला

सत्ता मिश्रविणे सुलभ होणार आहे. राजसत्तेवर प्रभुत्व ठेवता यावे म्हणून धनिक वर्ग व सत्तेचे राजकारण खेळणारे हे काँग्रेसजन यांची युति जमण्याचा फार मोठा धोखा निर्माण झाला आहे. समाजवादाची काँग्रेसमधून हकाबपट्टी करण्याची घोषणा, काँग्रेस घटनेला लोकाशाही विरोधी स्वरूप देण्याचा प्रयत्न, काँग्रेसमध्ये माजलेली कमालीची लाचखोरा आणि काँग्रेस कार्यकर्त्यांना निरनिराळ्या जागा देऊन विकृत घेण्याचा मंत्रिगटाने चालविलेला प्रयत्न या सर्व घटनांमुळे काँग्रेस हा 'हिंदुस्तानातील हुजूर पक्ष ठरणार अशी चिन्हे दिसू लागली आहेत.

यांतून काँग्रेसपुढे एकच पर्याय आहे. आणि तो म्हणजे समाजवादी पक्षांत स्वरुपांतर करून घेणे. या खेराज अन्य मार्ग नाही. आणि हा मार्ग देखील फारसा लावणीवर टाकता येण्यासारखा नाही. मूळभूत स्वरूपाचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न निर्माण होत असून त्याबाबत काँग्रेसने निश्चित निर्णय घेण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. अपल्या राष्ट्रीय स्वरूपाच्या आड दडून असलेले प्रश्न यापुढे काँग्रेसला लावणीवर टाकता यावयाचे नाहीत. धनिक वर्ग आणि श्रमजीवी यांच्या लढ्यांत आपले नेमके स्थान कोणते ते काँग्रेसने ठरविले पाहजे.

काँग्रेसला समाजवादाच्या मार्गावर रेटण्याचा आणि ती धनिक वर्गाच्या हाती पडू न देण्याचा प्रयत्न पक्ष करील. जर हा प्रयत्न यशस्वी झाला तर, काँग्रेसची प्रतिष्ठा आणि प्रभाव खूप वाढेल. परंतु जर हे प्रयत्न यशस्वी होऊ शकले नाहीत, तर मात्र काँग्रेसमध्ये

छट पट्टे अपरिहार्य होऊन बसेल.

समाजवाद

समाजवादी शक्ति आणि धनिकशाही यांच्यामधील झगड्या-
दावत फार मोठा गोंधळ निर्माण केला जातो. कारण समाजवाद हा
शब्द अत्यंत भोगळपणाने वापरण्यांत येतो. आज राजकीय वता-
वरण समाजवादाच्या इतकें अनुकूल अहे की, प्रत्यक्ष धनिक वर्गाचे
प्रतिनिधी आणि यच्चयावत सर्व संधीसाधू हे देखील समाजवादी
घोषणांचा पुकारा करून त्याची वाहवा करूं लागलात. परंतु
जे स्वतःच्या समाजवादी म्हणतात अमतील त्यांनी हातात सत्ता
आल्याबरोबर त्यांच्या समाजवादी निष्ठेचा पुरावा
सादर केला पाहिजे. समाजवादाच्या रोखाने त्यांनी प्रत्यक्ष पावले
टाकली पाहिजेत. धनिकशाहीची सत्ता त्यांनी मोडून काढणे,
किसान, कामगार, आणि इतर पिळल्या जाणाऱ्या वर्गांचे लढे
उचलून धरणे आणि या लढ्यांमधूनच मुख्यतः आपली तारुद
व स्फूर्ति मिळविणे या गोष्टी त्यांना कातां येण्यासारख्या आहेत.
समाजवादाला स्पष्ट अकार देऊन केवळ सिद्धांतिक स्वरूपाचेच
त्यांचे प्रत्यक्ष व्यावहारिक दर्शन घडविण्याचें दृष्टीने हा लढा व्यापक
करित जाणे हा पक्षाचा प्रयत्न राहिल. ही जबाबदारी पक्ष ज्या प्रमा-
णांत पार पाडू शकेल त्यावरच काँग्रेसला समाजवादी वळण देण्याच्या
काभी पक्ष किंमत यशस्वी होतो ते ठरणार आहे.

समाजवादाचें उद्दिष्ट

कॉंग्रेस समाजवादी पक्षाच्या मूळतरांची रूपरेखा प्रथम 'मीरत प्रबंधां'त विशद करण्यांत आली होती. पुढे फैजपूर येथे त्याचें अधिक स्पष्टीकरण करण्यांत आलें व 'फैजपूर प्रबंध' म्हणून त्याचा उल्लेख होवूं लागला. त्या गोष्टींशि आता दहा वर्षे झाली. परंतु या दहा वर्षांत इतिहासातील एका सत्रंध काळखंडाचे अनुभव आणि घटना यांची नुमती खेचाखेच झाली आहे. सहाजिकच या आणीबाणीच्या काळांत आपल्या पक्षाच्या ध्येय धोरणांतहि प्रगति होत गेली आणि आज अशी वेळ येऊन टपली आहे की, पक्षाचा जुना प्रबंध त्या ध्येय धोरणाचा आविष्कार करण्याच्या दृष्टीनें अत्यंत अपुरा पडूं लागला आहे. त्यामुळे गेल्या दहा वर्षांतील अनुभव जमेस धरून पक्षाच्या मूळभूत धोरणाचें स्पष्टीकरण करण्याची व आपल्या पुढे आज उभ्या असलेल्या समस्या व जबाबदाऱ्या विशद करून सांगण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

कोणत्याहि राजकीय पक्षाचें धोरण हें त्याचें अंतिम ध्येय गाठण्याचें केवळ एक साधन असतें. म्हणून धोरण विशद करण्या-पूर्वी जें साध्य गाठण्यासाठी तें धोरण अवलंबायचाचें तें साध्य किंवा उद्दिष्ट कोणतें तें प्रथम विशद केलें पाहिजे. पक्षाच्या घटनेत नमूद

करण्यांत आल्याप्रमाणे पक्षाचें उद्दिष्ट ' ब्रिटिश साम्राज्यापासून पूर्णपणे वलित ' असें संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि समाजवादी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हें आहे.

संपूर्ण स्वातंत्र्याचा अर्थ पुरेसा स्पष्ट आहे. आणि ब्रिटिश साम्राज्यातून फूटून निवण्यावर घटनेत जो भर देण्यात आला आहे, त्यामुळे तर त्याबद्दल कसल्याहि शंकेला जागा रहात नाही.

समाजवादाचें स्वरूप

समाजवादी समाजरचनेच्या उद्दिष्टासंबंधी मात्र अविरोध खुगसा करण्याची जरूर आहे. आपले पहिले म्हणजे संपूर्ण स्वातंत्र्याचें उद्दिष्ट साध्य होण्याची वेळ जवळ येवून टपली असल्यामुळे आणि समाजवादाच्या ज्या निरनिराळ्या कल्पना जनतेसमोर मांडल्या जात आहेत, त्यापैकी एकाची निवड करणे भाग असल्यामुळे तर समाजवादी समाजव्यवस्थेबाबत स्पष्टीकरण करणे अधिकच आवश्यक झाले आहे.

हुकूमशाही कम्युनिझम

आज मुख्यतः लोकशाही समाजवाद आणि हुकूमशाही साम्यवाद (कम्युनिझम) असे दोन पर्याय आपणापुढे आहेत. हुकूमशाही साम्यवादामध्ये (कम्युनिझममध्ये)—त्याला साम्यवाद ही संज्ञा देणेच चुकीचें ठरेल—सत्ताधारी पक्षाखेरीज इतर सर्व पक्ष दडपून टाकले जातात; सरकारला म्हणजे सत्ताधारी नोकरवर्गाला विरोध करण्याची कसलीहि मुभा असत नाही, कामगार संघटना या कामगारांच्या स्वतंत्र संघटना असू शकत नाहीत, त्यांना संप करण्याचें अपवाद सरकार आणि सत्ताखंड पक्ष यांच्या संमतिनेना कोणताहि गोष्ट

कारतां येत नाही. हुकूमशाही राजवटीत कामगार संघटनांना वस्तुतः सर्वशक्तिमान अशा सरकारच्या एकाद्या पोटे अवयव.सारखेच स्वरूप प्राप्त झालेले असते. व्यक्तीला कोठल्याहि तऱ्हेचे स्वातंत्र्य उपभोगतां येत नाही इतकेच नव्हे तर त्याच्या आधीच संकोच पावलेल्या हक्कांच्या, त्याच्या नोकरीच्या येवढेच नव्हे तर त्याच्या जीवितान्या देखील संरक्षणाची हमी घेतली जात नाही. अशा तऱ्हेच्या हुकूमशाही साम्यवादालाच कांहीं वेळी "समाजवाद" म्हणून संबोधण्यांत येते. या प्रकारच्या राज्यव्यवस्थेत सरकारचा आपल्या प्रजेचे जीवित, स्वातंत्र्य आणि सौख्य यावर अनियंत्रित ताबा चालतो. एकपक्षीय राजवटीमुळे सरकारवर मात्र कामगार वर्गाचे कोठल्याहि प्रकारचे लोकशाही नियंत्रण राहू शकत नाही. आणि जे एकच एक पक्ष अस्तित्वांत असतो त्या पक्षातील सवाधारी गटाच्या हातचे ते बाहुल्ये बनून जाते. पक्ष, उद्योगधंदे, शेती आणि सैन्य यातील पुढाऱ्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग तयार होतो. तो सर्वसाधारण कामगार वर्गापासून अलग पडत जातो आणि त्यांना मिळणाऱ्या खास सवलती व सामान्य कामगारापेक्षां त्यांना मिळणारे भ्रमरासट्टे पगार यामुळे त्यांचे स्थान अढळ बनू लागते आणि ते जरी कामगारांच्या नांवाने हुकूमत गाजवत असले तरी, वस्तुतः कामगार मात्र त्यांच्यावर कसलेहि नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत.

लोकशाही समाजवाद

वॅग्रेस समाजवादी पक्ष अशा प्रकारचा "समाजवाद" स्वायत्त समजतो. पक्षाच्या अभिप्रेत असलेल्या समाजवादी समाज-

व्यवस्थेत संपूर्ण आर्थिक आणि राजकीय लोकशाही उपभोगावयास मिळेल. मार्क्सवादाचा असा एक सिद्धांत आहे की, लोकशाहीखेरीज समाजवाद अस्तित्वांतच येवू शकणार नाही. त्यामुळे पक्षाच्या कल्पनेनुसार समाजवादी समाजव्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे कामगार, संपूर्ण स्वतंत्र असेल व योग्य त्या कायद्याखेरीज सरकारला कोणाही व्यक्तीचे हक्क किंवा सवलती काढून घेता येणार नाहीत. तसेच कामगार संघटनांचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिल इतकेच नव्हे तर, जरूर तर त्यांना संपादन करता येईल. कामगारांच्या इतर स्वयंस्फूर्त संघटना देखील स्वतंत्र राहतील. तसेच सत्ताधारी पक्षाव्यतिरिक्त इतर राजकीयपक्ष स्थापन करून त्यांचे कार्य खुलेपणाने चालविण्याची मुभा राहिल. वृत्तपत्रे, रेडिओ अथवा प्रचाराची इतर साधने यावर सरकारची मिरासदागी राहणार नाही. कामगारांचे संघ, त्यांचे पक्ष, सामुदायिक सहकारी संस्था, म्युनिसिपालिटी आणि कामगारांच्या इतर संस्था यांना स्वतःची वृत्तपत्रे आणि प्रचार साधने वापरता येतील. सरकार किंवा सरकारी नोकर अथवा एकादरे खाते यावर टीका करण्याचा अथवा त्याला विरोध करण्याचा प्रत्येक कामगाराला घटनेनुसार हक्क बहाल करण्यांत आलेला असेल व त्यास सरकारी वृत्तपत्रांतून आपले विचार व्यक्त करता येतील. जशा तऱ्हेच्या समाजवादी समाजव्यवस्थेत सर्व आर्थिक सत्ता म्हणजे उत्पादनाचे नियोजन करण्याची, कामाची परिस्थिती, किंमती, राष्ट्रीय उत्पादने वाटप करण्याची बगेरे सर्व सत्ता केवळ सरकारी नोकरशाहीच्या हाती न राहता कामगार संघटना, सहकारी संस्था आणि कामगार वर्गांच्या

इतर सोयिस्कर प्रातिनिधिक संस्था यांचे देखील त्यावर नियंत्रण राहिले. सरकारी अधिकारी, विशेषतः पोलिस व न्यायखाते, यामधील वरिष्ठ अधिकार्यांची योग्य त्या मतदारांकडून निवड केली जाईल व त्यांना कमी करण्याचा अधिकारहि मतदारांकडे राहिले. सामान्य पगाराच्या प्रमाणापेक्षां कोणाचेहि उत्तम फारसे जास्त असणार नाही. आणि वरिष्ठ पगारदारांच्या मुलांना कसल्याहि प्रकारच्या खास सवलती मिळणार नाहीत. सरकारी आर्थिक व्यवहार हे शक्य तितके सुलभ केले जातील. म्हणजे सामान्य जनतेला त्यांत जास्तीत जास्त भाग घेणे शक्य होईल.

लोकशाही समाजवादाची ही मूलतत्वे असून पक्ष त्यालाच चिकटून राहिले व त्याच्या अनुरोधानेच पक्षाचे भावी धोरण आख्यांत येईल. परंतु पक्षाला अभिप्रेत असलेल्या समाजवादाचे हे संपूर्ण चित्र मात्र नव्हे. समाजवादाची हुकूमशाहीत अवनती होवू नये यासाठी कोणत्या तरतुदी केल्या जातील त्यांचे हे स्थूल दर्शन आहे.

समाजवादी लोकशाहीचे अपयश

दोन युद्धांच्या मधील काळ्यात युरोपांत हुकूमशाही कम्युनिझम मधील उणीवा जशा प्रत्ययाला आल्या, त्याचप्रमाणे समाजवादी लोकशाहीतील—विशेषतः जर्मनीतील क्रांतिकाळांत—कमकुवतपणाहि स्पष्टपणे नजरेस आला. जर्मनी आणि युरोपमधील इतर देशांतील समाजवादी लोकशाही चळवळींच्या बाबतीत प्रामुख्याने जर कोणती गोष्ट प्रत्ययास आली असेल तर, ती म्हणजे क्रांतिकाळांत किंवा

आणीबाणीच्या प्रसंगी कोणताहि निश्चित निर्णय न घेणे ही होय !
 त्यावेळीं ऐतिहासिक घटनांचा रेटा निश्चिंत निर्णय घेऊन कांहीतरी
 क्रांतिकारी कृतीची अपेक्षा करित होता, त्यावेळीं हिंसा आणि अशा-
 तता माजेल या भयानें आणि सिद्धांतिक कल्पनांच्या जाळ्यात
 गुरफटून समाजवादी लोकशाही पक्षांनीं आपल्याचरील ऐतिहासिक
 जबाबदारी विसरून लोकशाही आणि सनदशीरपणा याच्या नांवा-
 खालीं भांडवलशाहीला आपले आसन रिरार करण्याची संधी दिली.
 समाजवादी लोकशाही पक्षांचें हें कचखाऊ घोरण, त्यांनीं केलेल्या
 घोडचुका आणि जागतिक कम्युनिस्टांनीं वापरलेलीं भेदनीति या-
 मुळेच अखेर नाष्टीशाही सत्तारूढ होणें शक्य झालें.

म्हणून समाजवादी पक्षाचा लोकशाही समाजवादावर संपूर्ण
 विश्वास असला आणि हुकूमशाही कम्युनिझममधील धोक्यांची
 पुरेपूर जाणीव असली तरी, क्रांतिमार्गापासून पक्ष कधीहि ब्युत
 होणार नाहीं, क्रांति आणि लोकशाही यांत पक्षाला कसलीहि
 विसंगति वाटत नाहीं. भांडवलशाही क्रांतीनें भांडवलशाही लोक-
 शाहीला जन्म दिला, त्याचप्रमाणें समाजवादी क्रांतीमधून समाजवादी
 लोकशाही जन्मास येईल.

समाज— एकवर्गीय कीं वर्गविहीन ?

भांडवलशाही समाजपद्धति ही खाजगी नफ्यासाठीं होणाऱ्या
 कामगार वर्गाच्या पिढवणुकीवर आधारलेली आहे. स्वतंत्र भांडवलशाही
 पद्धतीत ही पिढवणूक किती आणि कशाप्रकारे चालवी ते भांड-
 वळदार वर्ग ठरवीत असतो. नियंत्रित भांडवलशाहीत हें कार्य मुख्यतः

सरकार मार्फत होतें. परंतु अशावळीं खुद्द सरकारवरच भांडवलदार वर्गाचे फार मोठे नियंत्रण असतें. त्यामुळे भांडवलशाही समाज-व्यवस्थेत सरकारने नफा, मजुरी आणि किंमती यावर नियंत्रणें बसवलीं तरी त्या समाजाच्या आर्थिक चौकटीवर त्याचा फारसा परिणाम घडून येत नाही. समाजवादी समाजव्यवस्थेत ती चौकट संपूर्णपणे -अगदीं आमूलाग्र, बदलेली असते. समाजवादी समाजव्यवस्थेत भांडवलशाहीच अस्तित्वांत नसते. म्हणजे वाढवा संपत्ति निर्माण करण्याकरतां ज्या उत्पादन साधनावर श्रमशक्ति खर्च केली जाते अशा उत्पादन साधनांवर खाजगी मालकी असणाराचा वर्गच समाजवादी समाजव्यवस्थेत नष्ट झालेला असतो. भांडवलशाही, एक तर लोकशाही पद्धतीनें अथवा क्रांति करून नष्ट करता येईल. मार्ग कोणताहि वापरला तरी समाजवादी समाजव्यवस्थेत भांडवलदार वर्गाचे अस्तित्त्व राहूं शकत नाही. त्याचप्रमाणें जमिनदार किंवा बडे शेतमालक यांच्या सारखा दुसरा एकादा पिढवणूक करणाराचा वर्गहि असूं शकत नाही. पिढवणूक करणाऱ्या वर्गाचा वीमोड याचा अर्थ असा कीं, समाजांत फक्त एकच वर्ग शिष्टक उरतो आणि तो म्हणजे कामगारांचा; मग ते कामगार कारखान्यांत, शेतांत, कचेऱ्यांत किंवा अन्य धंद्यांत कोठेहि काम करीत असोत. अशा प्रकारच्या समाजपद्धतींत सरकार हें कामगारांचें असतें. वर सांगितलेल्या प्रकारची राजकीय आणि आर्थिक स्वरूपाची लोकशाही अस्तित्वांत असेल तर ते सरकार नोकरशाही किंवा हुकूमशाही स्वरूपाचे बनण्याची शक्यता उरत नाही.

उत्पादनाचे सामाजीकरण

भांडवलशाहीमध्ये भांडवलदारांच्या अथवा जमिनदारांच्या मालकीची मालमत्ता असते. ती समाजवादांमध्ये कामगारांच्या ताब्यात जाते. मात्र कोणाहि कामगाराची त्यावर वैयक्तिक मालकी न राहता ती सामुदायिक राहते. निराळ्या भाषेत सांगावयाचे तर, सरकार त्याचे-निरानिराळे घटकावयव, नगरपालिका, ग्रामपंचायती, सहकारी संस्था आणि इतर तत्सम सामुदायिक संस्था आणि सर्व आर्थिक व्यवहार बघणारे व्यवस्थापक व डायरेक्टर्स या सर्वांचा मिळून त्या मालमत्तेवर ताबा राहतो. संरक्षण आणि इतर पायाभूत उद्योगधंदे यासारख्या मोठ्याप्रमाणावरील सर्व उद्योगधंद्यांची मालकी व व्यवस्था सरकारकडेच असते. विनिमयाच्या आणि इतर लहानप्रमाणावरील धंद्यावर मात्र अन्य सामुदायिक संस्थांची मालकी चालते. जमिनीची मालकी खेड्यातील सर्वव्या सर्व जमातीकडे मिळून सोंपविण्यांत येते, आणि त्या जमिनीपैकी काही किमान अथवा कमाल एकर इतकी जमीन प्रत्येक शेतकऱ्याला दिली जाते. त्या जमिनीची लागवड मात्र सहकारी संस्थेमार्फत केली जाते आणि प्रत्येक शेतकरी हा त्या सहकारी संस्थेचा सभासद असतो.

व्यापार आणि बँकिंग

अगदी छोठ्याप्रमाणावर चालणारा आजूबाजूचा व्यापार खाजगी व्यक्तींच्या हातीं राहू दिला जातो. परन्तु त्याव्यतिरिक्त इतर सर्व व्यापार हा सरकार मार्फत किंवा त्यासाठी काढण्यात आलेल्या सहकारी संस्थामार्फतच चालतो. बँकिंगचे सर्व व्यवहार देखील

संपूर्णपणे सरकारच्याच ताब्यांत असतात.

तंत्रशास्त्र व विज्ञान

सध्याच्या समाजपद्धतीतील अर्थव्यवस्था खाजगी नफ्यावर आधारलेली असते. समाजवादी समाजपद्धतीत मात्र मानवी गरजा पुऱ्या करणे हेच साऱ्या आर्थिक व्यवहारांचे उद्दिष्ट असते हिंदुस्तान हा कमाळीचा दरिद्री देश आहे. आपल्या देशाच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने - पुरेसे उत्पादन सध्या होत नाही. आज समाजांत ज्यांना खास मानाच्या जागा प्राप्त झाल्या आहेत, ते आपल्या देश-बांधवांचा वाटा हिरावून घेतात असे मानले तरी देखील सर्व लोक-संख्येच्या प्राथमिक गरजा भागू शकतील इतकी निर्मिती आज होत नाही. यावरून हे उघड आहे की, आजच्या उत्पादनात कितीतरी पटीने वाढ हाणे जरूर आहे.

विज्ञान आणि तांत्रिक शोध यांच्या सहाय्याने श्रमशक्ति अधिक उत्पादक केल्याखेरीज उत्पादन वाढणे शक्य नाही. त्याच-प्रमाणे समाजवादी समाजव्यवस्थेत मानवी श्रम अधिकाधिक उत्पादनक्षम बनवीत जाणे एवढाच उद्देश नसतो तर, उत्पादनक्षमता वाढवित असतानाच कामगाराला कंटाळवाणे किंवा थकल्यासारखे वाटणार नाही, त्याला विश्र्वाति व करमणूक यासाठी अधिक अगसर मिळेल आणि जास्त सुख उपभोगता येईल अशी व्यवस्था करण्याचाहि प्रयत्न केला जातो. अशा तऱ्हेने श्रम अधिक उत्पादनक्षम आणि कमी त्रासदायक करण्यासाठी विज्ञान आणि तंत्रशास्त्र यांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणे आवश्यक आहे.

छोटे विरुद्ध मोठे उद्योगधंदे

मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगधंदे आणि छोटे छोटे उद्योगधंदे यासंबंधी सतत चालत आलेला वाद याठिकाणी उपस्थित करणे अप्रस्तुत ठरेल. समाजवादी समाजव्यवस्थेचे ध्येय भौतिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या जीवनाचा जास्तीत जास्त वरचा दर्जा गाठणे हे असते. म्हणून विज्ञान, तंत्रशास्त्र, कला या सर्वांचा ते ध्येय साध्य करण्यासाठी शक्य तितका उपयोग करून घेतला जातो. सर्व प्रकारचे उत्पादन, मग ते मोठ्या प्रमाणावरील असो वा लहान प्रमाणावरील असो, केंद्रीभूत असो वा विकेंद्रित असो, ते जनतेची गरज, आरोग्य आणि कलात्मकता यांच्याच कामी लायले जाते.

योजनाबद्ध विकास

भांडवलशाही पद्धतीत जनतेच्या गरजा आणि उत्पादन यांच्यात कमळाहि मेळ नसतो. उत्पादन हे सर्वस्वी बाजारावर अवलंबून असते. आणि भांडवलशाही बाजारात सामाजिक गरजांचे प्रतिबिंब न पडता ग्राहक किती पैसा शिष्टक टाकू शकतो आणि किती खर्च करू शकतो याचेच प्रतिबिंब पडलेले असते. निराळ्या शब्दात सांगायचा तर, मजुरी आणि नफा यांच्या परस्पर संबंधावर भांडवलशाही पद्धतीतील बाजार अवलंबून असतो व त्या बाजाराच्या अनुरोधाने उत्पादन होत असते. त्यामुळे भांडवलशाही पद्धतीतील उत्पादन हे अनुपयुक्त व योजनारहित असे असते.

समाजवादी समाजव्यवस्थेत समाजाच्या गरजा भागविणे हे उत्पादनाचे उद्दिष्ट असल्यामुळे त्या गरजानुसार ते करण्यात येते.

म्हणजे सामाजिक गरजा लक्षात घेऊन एक निश्चित योजना आखण्यात येते व त्या वरदुकूम उत्पादन केले जाते.

विकेंद्रित नियोजन

परंतु नियोजन पद्धतीतहि एक धोका असतो. असें आटवून आले आहे कीं, नियोजनाचे सर्व अधिकार केंद्रीय सत्तेच्या हातीं सोंपविण्यात आले तर, त्यामुळे हुकूमशाही आणि नॉकरशाही प्रवृत्ति निर्माण होते. परंतु नियोजित अर्थव्यवस्थेचे स्वरूपच असें आहे कीं, राष्ट्राचे प्राणभूत उद्योगधंदे, अयात निर्यात, चलन, वस्तूंच्या किंमती, भांडवलाचा पुरवठा वगैरे बाबतीत मध्यवर्ति सत्तेकडून नियोजन होणेच क्रमप्राप्त असते. परंतु त्यातील दुष्परिणाम जर टाळावयाचे असतील तर स्थानिक नियोजनाच्या बाबतीत, विशेषतः स्थानिक ठिकाणी वापरण्या जाणाऱ्या वस्तूंच्या बाबतीत तरी त्या त्या ठिकाणाच्या जनतेला नियोजनाचे कामीं जास्तीत जास्त विश्वासांत घेणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे मध्यवर्ति नियोजन समितीची रचना अशा तऱ्हेनें करण्यात यावी कीं, ती जास्तोत जास्त प्रातिनिधिक बनेल. म्हणजे मध्यवर्ति सरकारप्रमाणेच प्रातिक सरकार सहकारी संस्था आणि कामगार संघ यांचेहि प्रतिनिधी त्या समितीवर असावेत.

शहरे व खेडीं

भाडव-शहरी अर्थव्यवस्थेत विशेषतः हिंदुस्तानांत खेड्यांची धुळध्राण होण्यास शहरे कारणीभूत झाली आहेत. समाजवादी हिंदुस्तानात शहरे व खेडीं यातील हा विरोध नष्ट करण्यांत येईल. आणि भाडव-शहरीपद्धतीत पैशाच्या जोरावर खेड्यापाडवांची नादण-

चालविली जाते ती थांबविण्यांत येईल. नागरी आणि ग्रामीण जीवन-मानांत आज जी तफावत दिसून येते ती राहणार नाही. आणि कामगार व शेतकरी यांना त्यांच्या श्रमावद्दल सारखे वेतन मिळू लागेल.

संस्थानिकांचें उच्चाटन

आज हिंदुस्तान देश संस्थानी मुलुख, ब्रिटिश हिंदुस्तान व इतर परकीय देशांनी व्यापलेले टापू यामध्ये विभागला गेला आहे. समाजवादी हिंदुस्तानांत अशा तऱ्हेची विभागणी राहणार नाही. सर्व हिंदुस्तानांत लोकशाही समाजवादी राज्यपद्धति अस्तित्वांत येईल. आणि संस्थानिक अथवा सरंजामदार यांना त्यामध्ये कसलेही स्थान उरणार नाही. संस्थानिक आणि त्यांचे पाठिराखे हे क्रांतीमुळे नष्ट होवोत, अथवा संस्थानि जनतेच्या मतदानामुळे त्यांचे उच्चाटन होवो, एक गोष्ट निश्चित की, संपूर्ण समाजवादाची प्रस्थापना होण्यापूर्वी हा वर्ग नष्ट झालेला असेल. समाजवादांत सर्वा व्यक्तींचा दर्जा समान असतो आणि संस्थानिक व त्यांचे प्रजाजन यामधिल घटनात्मक अंतर देखील समाजवादाच्या दृष्टीने गैरलागू ठरते.

धर्म

समाजवाद हा बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेला असला तरी, धर्माच्या बाबतीत तो ढवळाढवळ करित नाही. समाजवादी हिंदुस्तानात धर्माचे स्थान सर्वस्वी स्वतंत्र राहिल.

जात

हिंदुस्तानांत आर्थिक विपमतेव्यतिरिक्त, विशेषतः हिंदू समा-

जांत, सामाजिक विषमताहि अस्तित्वांत आहे. जातीपार्तीचे निर्बंध हे समाजविघातक, लोकशाहीविरोधी आणि जुलमी ठरतात. कारण त्यामुळे मानवामानवांत उच्च-नीच, स्पृश्य-अस्पृश्य असे भेद पडतात व मानवी स्वातंत्र्याचा संकोच होऊन आर्थिक व्यवहारांतहि त्यामुळे अडथळे निर्माण होतात. समाजवादी हिंदुस्तानांत ही पद्धति अस्तित्वांत राहूं शकणार नाही; आणि जातीवर आधारलेला कसलाहि पक्षपात चालूं दिला जाणार नाही.

स्त्रिया

१ हिंदुस्तानांतलि आजच्या स्त्रिया या दडपल्या व पिळग्या गेलेल्या आहेत. समाजवादात स्त्रीचें स्थान पुरुषाच्याबरोबरीचें राहिल व स्त्री म्हणून त्यांचेवाबतीत कसलाहि फरक केला जाणार नाही.

समाजवाद

समाजवादी समाजाचें आपलें चित्र हें असें आहे. अशा प्रकारचा समाज हा लोकशाही प्रधान असेल. त्या समाजातील प्रत्येक व्यक्ति ही श्रम करणारी असेल, आणि सर्व स्त्रीपुरुषाचा दर्जा समान असेल. समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी मिळेल आणि कोणाच्याहि पगारामध्ये स्वतंत्र वर्ग निर्माण होण्याइतकी तफारत असणार नाही. राष्ट्रांतील सर्व संपत्तीवर समाजाची मालकी राहिल. राष्ट्राचा विकास योजनावरहुकूम घडवून आणण्यांत येईल, कामगारांना त्यांचे श्रम आनंददायी आणि उपयुक्त वाटतील; आणि व्यक्तीचें जीवन अधिक समृद्ध, सौख्यपूर्ण आणि कलात्मक असें असेल.

कामगार चळवळींतील नवें पाऊल

हिंद मजदूर सभा ही इतर कामगार संस्थांप्रमाणेच एक मध्यवर्ती कामगार संघटना आहे की कामगार चळवळींतील तें एक नवें पाऊल आहे ही गोष्ट काळच ठरवू शकेल. माझ्या दृष्टीने तिचें स्वरूप कसे असावें तें मी तुमच्या समोर ठेवणार आहे.

इतर अनेक चळवळींप्रमाणेच कामगार चळवळींची दोन अंगे आहेत. एक आर्थिक, आणि दुसरें राजकीय. या दोन्ही अंगांच्या दृष्टीने हिंद मजदूर समेचे परीक्षण मी करणार आहे.

हिंदी यूनियन्सचे स्वरूप

हिंदुस्तानांतील कामगार चळवळींचा त्यांना अनुभव आहे, त्यांना तिची प्रगति किती बाल्यावस्थेत आहे तें ठाऊक आहे. उदाहरण म्हणून हिंदुस्तानांतील सर्वांत मोठी कामगार संघटना, जी अखिल भारतीय रेल्वे कामगार फेडरेशन तिच्याकडे बोट दाखवितो येईल. या संघटनेला जोडलेल्या यूनियन्सची एकूण समासद संख्या साडे चार लाख आहे. इतकी व्यापक संघटना अमेरिका किंवा युरोपांतील एकाद्या देशांत असती तर, तिचें स्वरूप कसे दिसले असतें ! तिची एक सुसज्ज अशी मोठी मध्यवर्ती कचेरी दिसली असती. एक ग्रंथालय, संशोधन खातें, स्वतःचा छापखाना, निय-

तकालिके, पुरेसा निधी, कायदेशीर सहाय्य, सहकारी संस्था, शाळा इत्यादि सारखी विधायक व सांस्कृतिक कार्यक्रम चालविणारी खाती ठिकठिकाणी पहावयास सांपडली असती. त्या संघटनेमार्फत शिकून तज्ञ झालेले आणि त्या उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापकाशी किंवा सरकारी मंत्र्याशी त्याच्या बरोबरीने व तितक्याच अधिकारवाणीने बोळू शकतील असे त्या संघटनेचे अधिकारी दिसले असते. अ. भा. रेल्वे कामगार फेडरेशन स्थापन होऊन अनेक वर्षे झाली असली तरी त्यापैकी फारच थोड्या गोष्टी तिच्याजवळ आहेत.

पुढाऱ्यांची युनियन

हिंदुस्तानातील सर्व साधारण कामगार संघटनेकडे पाहिले तर, आपल्याला काय आढळून येते ? तिचे सभासदत्व हे नेहमी अस्थिर अमते; कधी कमी तर कधी अधिक सभासदांची वर्गणी वर्षाकाठी जमविली जाते. अशावेळी कामगाराना आपली संघटना मजबूत करण्याबद्दल आस्था कशी वाटणार ? युनियनचे सभासद झाल्याबरोबर आपल्या पदरात चार पैसे अधिक पडतात किंवा नाही, एवढेच कामगार पाहतो. कामगाराच्या या वृत्तीमुळे आपल्या संघटनेकडे पाहण्याची त्याची दृष्टी बघू शकत नाही किंवा सौदेबाजीची असते आणि असे असूनसुद्धा युनियनची मामुली वर्गणी भरण्यासही तो काकू करित अमतो. युनियनशीं एकरूप होऊन तिच्या शक्तीवर भरवसा ठेवण्याची वृत्ति कामगारात क्वचितच दिसते. आपला लढा एकादा पुढारी जिंकून देईल, असेच ते मानतात. हिंदुस्तानातील युनियन्स या कामगारावरून ओढखल्या जाण्याऐवजी

त्यांच्या पुढाऱ्यांवरूनच ओळखल्या जातात.

कार्यकर्त्यांचा दर्जा

कामगार कार्यकर्त्यांची तऱ्हाहि अशीच आहे. त्या त्या धंद्यातील किरकोळ खांचाखांचांची माहिती असणारे, संघटनेचे आडाखे बसवून ठेवलेले आणि मालकाला भरपूर शिष्या देऊन कामगारांना भरमसाठ अभ्यासेने देणारे असेच कार्यकर्ते फार आढळतात. ज्या धंद्यांतील संघटनांत ते काम करतात, त्याची पूर्ण माहिती असणारे, कामगार चळवळीचा आणि संघटनाशास्त्राचा अभ्यास केलेले, कामगारांच्या प्रश्नांची आणि कायद्यांची माहिती असणारे, असे फारच थोडे कामगार कार्यकर्ते या देशांत माझ्या पाहण्यांत आले आहेत. ज्या ठिकाणी कामगार पुढाऱ्यालाच स्वतःच्या लोकप्रियतेसाठी आणि पुढारीपणासाठी भंपक आणि बाष्कळ प्रचारबाजीवर अवलंबून राहिले आहेत, त्या ठिकाणाच्या कामगारांच्या राजकीय आणि सामाजिक जागृतीची पातळी पाहिलेक्षां कमी असेल यांत नवल काय ?

नवा मनु

हिंदू मजदूर सभा या सर्वच वायतीत एक नवे परिवर्तन घडवून आणिले अशी मला आशा आहे. कामगार संघटनाना त्यांचे दैनंदिन कार्य चालविण्यासाठी, त्यांच्या कायदेमंडळातील व सरकारी समितींवरील कामकाजासाठी जरूर ते साहित्य व मालमसाटा पुरवून त्यांना मार्गदर्शन करील अशा अभ्यासू तज्ञांचा एक संघ पाहिल्या प्रथम हिंदू मजदूर सभेने उपाय केला पाहिजे. एक नमुनेदार अभ्यासक्रम आखून किमान एक तरी कामगार विद्यालय तिनं

चालविले पाहिजे. औद्योगिक लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी कामगारात योग्य ती जागृति घडवून आणण्याच्या दृष्टीने एक कार्यक्रम आखून तिला जोडल्या जाणाऱ्या संघटनांच्या सहकार्याने कामगारांच्या शिक्षणाची एक प्रचंड मोहीम तिने काढली पाहिजे.

हिंद मजदूर सभेला जोडल्या जाणाऱ्या कामगार संघटना खऱ्या कामगार संघटना असाव्यात. त्यांची सभासद संख्या खरी आणि स्थिर असावी. त्याचे हिशेब व निधि व्यवस्थित ठेवला व वापरला जाय. आणि त्याचें अस्तित्व हे केवळ 'कामगारांतील असंतोषावर अग्रलंबून न राहाता त्याच्या दैनंदिन व विधायक कामांवर आधारलेले असावे. त्याचे पदाधिकारी शक्यतो कामगारांमधूनच पुढे आलेले असावेत.

कॉंग्रेसचा हुकूम पत्ता

कामगार चळवळीचें राजकीय अंग हें तिच्या आर्थिक अंगापेक्षा कोठल्याहि प्रकारे कमी महत्वाचे नाही. उलट दूरवर विचार केला अमता, तेच तिचें अधिक महत्वाचें अंग आहे असे दिसून येईल.

संयुक्त पक्षहित पाहणारे लोक कामगारांचा उपयोग स्वतःसाठी करीत आहेत असे म्हणण्याची कॉंग्रेस गोटांत फॅशनच पडून गेली आहे. लोकांची दिशाभूल करण्यासाठी कॉंग्रेस आज सर्व प्रकारचे वरेवाईट मार्ग वापरीत आहे. आणि कामगारांची दिशाभूल होत असल्याचा कांगावा हा त्या वाबतीतील उच्चार आहे. कॉंग्रेसने कामगार क्षेत्रात नुक्ताच प्रवेश करून 'इंटरक' ची स्थापना

केली आहे. 'इंटक'च्या प्रस्थापनेचा मूळ हेतूच मुळी कामगारांची फसवणूक करून त्यांना भल्याबुऱ्या मार्गाने काँग्रेसच्या दावणीला बांधणे हा आहे. काँग्रेसने जर सन्मार्गाचा अवलंब केला असता तर कम्युनिस्टांपेक्षा अधिक धोका काँग्रेसवाल्यांपासून कामगार चळवळीला पोहोचला नसता. परंतु काँग्रेस सत्तारूढ असल्याने प्रतिपक्षाच्या संघटकांना अटक अथवा हद्दपार करणे इत्यादि अनेक मार्गांचा अवलंब इतर कामगार संघटनांना चिरडून टाकण्यासाठी ती करीत आहे. भाड्यांवर किंवा व्यवस्थापकांवर दाव आणून कामगारांच्या अगदी न्याय्य मागण्याहि धुडकावून देण्यास त्यांना भाग पाडणे आणि अशा रीतीने प्रतिस्पर्धी यूनियनला संपाचा निर्णय घेण्यास भाग पाडून मग कायद्याच्या बडग्याने ती संघटना शोडवून काढणे हा तर काँग्रेसवाल्यांचा एक हुकुमी पत्ताच होऊन बसला आहे.

समाजवादी पक्षाचे ध्येय

एकाद्या राजकीय पक्षाने कामगार चळवळीचा उपयोग स्वतःच्या फायद्यासाठी करून घेणे निराळे, आणि कामगार चळवळीचा राजकीय आशा आकांक्षा प्रतिबिंबित करणारा पक्ष बनणे निराळे. आपली स्वतःची सत्ता टिकविण्यासाठी काँग्रेस कामगार चळवळीचा उपयोग करीत आहे. तर याच्या उलट इंग्लंडमध्ये अधिकारावर असलेला मजूर पक्ष हा कामगारांचाच पक्ष असूनहि तो कामगार संघटनेच्या पायावर तो उभा आहे.

हिंद मजदूर संभेमार्फत कामगारांचा उपयोग स्वतःच्या राज-

कारणासाठी करून घेण्याचा समाजवादी पक्षाचा उद्देश नाही. तर कामगार संघटनांवर ज्याची उभारणी झाली आहे आणि कामगारांच्या राजकीय आशा आकांक्षांचे पडसाद जो उमटवीत आहे, असा पक्ष बनण्याची समाजवादी पक्षाची उमेद आहे. कामगारांचा उपयोग स्वतःच्या राजकारणासाठी करण्याऐवजी समाजवादी पक्षाला कामगारांचाच पक्ष वनावयाचें आहे.

कामगार वर्गापुढे दोन सवाल आहेत. एक म्हणजे सध्याच्या परिस्थितीविद्द झगडून स्वतःचें जीवनमान सुधारण्याचा; आणि दुसरा भांडवलशाहीच्या तडाख्यांतून देशाची सुटका करण्यासाठी देशाचें राज्यंत्र ताब्यांत घेऊन कामगार राज्याची प्रस्थापना करण्याचा. पहिला सवाल कामगार संघटनेमार्फत सुटूं शकेल. आणि दुसरा कामगारांच्या राजकीय पक्षामार्फत सिद्धीस जाईल. म्हणून कामगार संघटना आणि कामगारांचा राजकीय पक्ष यामधील परस्पर-संबंधास एक विशिष्ट महत्व असतें. कामगारवर्गाचें अधिष्ठान नसलेला राजकीय पक्ष स्वतःला कामगार पक्ष म्हणवून घेऊं शकत नाही. केवळ एकाद्या अडचणीच्या प्रसंगी कामगारांचा पाठिंबा मिळविल्याने किंवा त्यांची मते मिळविल्याने हें अधिष्ठान प्राप्त होणार नाही. अमेरिकेच्या गेल्या अध्यक्षीय निवडणुकींत तेथील कामगारांनी डेमोक्रेटिक पक्षाला आपला पाठिंबा दिला होता. पण तेवढ्यामुळे कांहीं तो पक्ष कामगारपक्ष ठरूं शकत नाही. खरा कामगार पक्ष हा मुळांतच कामगारांवरून निर्माण झाला पाहिजे. ज्यावेळी संघटित कामगारांचे निरनिराळ्या यूनियन्सचे प्रतिनिधी एकत्र येऊन अशा प्रकारच्या पक्ष ची उभारणी करतील तेव्हांच ही गोष्ट होऊं शकेल.

कम्युनिझमचे सर्वांत मोठे शत्रू कम्युनिस्टचे

एक सामाजिक ध्येय म्हणून कम्युनिझम (साम्यवाद) जगां-
तील अनेक लोकांचे स्फूर्तिस्थान बनला आहे. समाजवाद या
शब्दापेक्षां साम्यवाद या शब्दाला कितीतरी जुना इतिहास आहे.
समाजवाद हा शब्द युरोपीय वाडमयात १८व्या शतकापूर्वी वापरण्यात
आलेला नाही. परंतु साम्यवाद (कम्युनिझम) हा शब्द मात्र जुन्या
ग्रीक इतिहासातहि आढळतो. त्याचप्रमाणे स्पार्टन लोकांच्या साम्य-
वादाचाहि उल्लेख आढळतो. शास्त्रशुद्ध भाषेत गेल्याप्रवाचे तर
साम्यवाद आणि समाजवाद यांचे सिद्धान्तिक अधिष्ठान अणि
त्यांची मांडणी ही सारखीच आहे. तथापि रशियांत कम्युनिस्ट पार्टी
अधिकारारूढ झाल्यापासून साम्यवाद या शब्दाला एक नवाच अर्थ
प्राप्त झाला आहे. सध्या तेथे असलेली एकतंत्री राजवट आणि
रशियांतील सत्ताधारी पक्षाच्या धोरणांत वेळोवेळीं होत जाणारे
स्थित्यंतर म्हणजेच साम्यवाद अशी कल्पना रूढ होत चालली आहे.

कम्युनिस्ट आजहि मार्क्सच्या नावाचा हवाला देतात. ही गोष्ट
खरी आहे. परंतु धर्माप्रमाणेच राजकीय वावर्तीतहि इतिहासाचा
अनुभव असा विचित्र आहे की, जे अनुयायी आपल्या गुरूच्या
शिकवणीचा जास्तीत जास्त विपर्यास करतात, तेच आपण खरे

एकनिष्ठ अनुयायी आहोत असा उच्च रवाने बकवा करीत असतात. समाजवादाच्या द्रष्ट्याची शिकवणूक अमलांत आणण्याऐवजी, बरोबर त्याच्या उलट कृशें करण्यासाठीच त्या द्रष्ट्याचें— मार्क्सचें नांव वापरलें जातें.

अशांतता माजविण्याचा कार्यक्रम

हिंदुस्तानांत साम्यवादाच्या शत्रूंनीं केलेल्या विरोधी प्रचारापेक्षां देखील कम्युनिस्ट पक्षाच्या कृत्यामुळेच साम्यवादाची अधिक बदनामी झाली आहे. जानेवारी १९४८ पासून हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाने खून, छूटमार, जाळपोळ, घातपात, आणि एकंदर अशांतता निर्माण करणें या कार्यक्रमाचा उघड उघड अवलंब केला आहे.

मार्क्सवादांत जशा इतर अनेक गोष्टी अंतर्भूत आहेत, त्या-प्रमाणेंच समाज परिवर्तन घडवून आणण्याची एक क्रांतिकारी पद्धत म्हणूनहि मार्क्सवादाकडे बघितले जाते. तथापि मार्क्सवादाला अभिप्रेत असलेला क्रांतिकारी मार्ग कटवाजी किंवा दहशतवादी संस्था स्थापन करणें हा खासच नव्हे.

मार्क्सवाद हा काहीं बॉम्ब पिस्तुलवाद्यांचा संप्रदाय नाहीं. उलट मार्क्सवाद म्हणजे जनताक्रातीचें, पित्रगारा व पिढ्या जाणारा वर्ग यामधील लढ्याचें आणि शोषण करणाऱ्या वर्गाला नामोहरम करण्याचें तत्वज्ञान आणि कार्यपद्धति.

रशियांत प्रथम प्लेखेनॉव्ह आणि नंतर लेनिन यांच्या नेतृत्वा-खाली समाजवादी चळवळ उदय पावण्यापूर्वी, बॉम्ब आणि दहशतवाद यांचेंच वर्चस्व होतें. परंतु रशियातील या दोन घोर

मार्क्सवादी पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली तेथील चळवळीला कलशनी मिळाली. शर आणि त्याचे अधिकारी यांचे खून पाडण्याचे जे फुटकळ प्रयत्न केले जात होते, त्याऐवजी वर्गलढ्याचा संदेश देशभर घुमविला गेला. आधुनिक इतिहासातील सर्वांत महान क्रांतिकारक जो लेनिन, त्याला त्यावेळी रशियात हिंदुस्तानातील आजच्या स्वातंत्र्यापेक्षा कितीतरी पटीने कमी नागरिक स्वातंत्र्य उपलब्ध होते. पण त्याने ॲसिड बंद आणि रॉकेलच्या जळत्या चिंच्या टाऱ्यास किंवा ट्रॅमगाड्यांना आगी लावण्यास आणि धापल्या राजकीय विरोधकांचे खून पाडण्यास कधीहि सांगितले नाही. उलट लेनिनने अत्यंत जळजळीत भाषेत या मार्गाचे वैयर्थ दाखवून दिले आहे.

क्रांतीचा मार्ग

क्रांतीचा मार्ग हा जसा नेहमी सीधासाधा आणि सरळ असा नसतो तसाच क्रांतिकारी हा देखील वरिही नेहमी नागवी तलवार उपसून वसलेला नसतो. क्रांति हें एक शस्त्र आहे, आणि क्रांतिकारकाला ज्या परिस्थितीत त्याला काम करावयाचे आहे, ती भोयतालची परिस्थिति नीट लक्षांत घेऊन आपले मार्ग त्या परिस्थितीशी जुळते करून घ्यावे लागतात. विशिष्ट अवस्थेत दिलेला सशस्त्र बंडाचा आणि हिंसेचा आदेश हा आत्मवानकी आणि प्रतिक्रांतिकारी ठरण्याचा संभव असतो तर, तोच आदेश निराव्या परिस्थितीत देणे हा विजयाचा एकमेव मार्ग ठरणेहि संभवनीय असते. हिंदुस्तानधी आजची परिस्थिति आणि मुजावदारी व फायुनिरट चळवळीत झालेली वाट लक्षांत घेता, खान सशस्त्र बंडाचा आदेश देणे म्हणजे मार्ग-

वद्री त-वप्रणलड्रीर सपशेल वोजल फिरिण्यासलरले आहे. कटवली वृटमलर, खुनलखुनी आणल घलतपलती कृत्यलचल अरलंवर करणें म्हणजे तर मलर्सवदलड्रीची सपशेल बदनलमीच आहे. हल मलर्ग हलंदी मलडवलड-दलर आणल सरजलमदलर यलच्यापेक्षल सलम्यवदलललच जलस्त घलतुक ठरणलर आहे.

बंगललमधूल कम्युनिस्टलच्या कृत्यलनीं आजकलल सलन्यल देशलचें लक्ष वेधून घेतलें आहे. परंतु मलर्सवदलड्रीची ज्यलल घोडीशी तरी मलहितल आहे ल्यलच्या हें सहज लक्षलंत येईल कीं, कम्युनिस्ट हे ल्यलच्या आयुष्यलतील फलर मोठी संघी गमलून वसत आहेत. कौमलनूफॉर्मचें घोडें पुढें रेटण्यापेक्षल, खन्यलखुन्यल मलम्यवदलड्री असल जर ल्यलनल ललगलेली असती आणल बंगललमध्ये सलम्यवद्री सलज-रचना स्यलपन करण्याचें उद्विष्ट जर ल्यलनीं आपल्या डोक्यलसमेर ठेवलें असनें तर, ल्यलच्यापैकीं सलमलन्यलतल्या सलमलन्य कलर्यकृत्यललल देखील हें कळून चुकलें असतें कीं, 'ऑसिड वल्व'च्या मलर्गलमुळें ते जनतेपलसून अलग पडले जलतील, व बंगललत सत्तलरूढ होण्याची संघल नलहक मलत्र मलगून वसतील. परंतु सलम्यवदलड्रीपेक्षल रलशियलच्या वर्चस्वलखललीं नसलेल्या रलष्ट्रलनल दुर्बल करण्याच्या कौमलनूफॉर्मच्या धोरणलच्य च ते आहलरीं गेले आहेत.

उळटपक्षीं, कम्युनिस्टलनीं जर खन्यलखुन्यल मलर्सवदलड्रीचल अवलंवर करून मोकलेपणलनें कलम करणलन्यल रलजकीय पक्षलप्रमलणें उवडपणलनें व लोकशलही पद्धतीनें कलम केलें असतें आणल लोक-शलहीमुळें मलळणलन्यल सर्व संघींचल उपयोग करून घेतलल असतल

तर, प्रतांतील इतर समाजवादी शक्तींच्या सहकार्याने त्यांनी लोकमत सहज आपल्या बाजूला खेचून घेतले असते याबद्दल कोणाच्याच मनांत शंका येण्याचे कारण नाही. आणि मग जनतेच्या समनीने आणि प्रत्यक्ष लोकशाही पद्धतीने जनतेला आवाहन करूनच त्यांनी सध्याची मोडकळीला आलेली राजवट नष्ट करून त्याजार्गी समाजवादी सरकार स्थापन केले असते हे हि तितकंच खरे.

बंगालमध्ये हाताशी आलेली सत्ता जाणून बुजून टाकून देऊन कम्युनिस्टांनी साम्यवादी आणि समाजवादी शक्तींचे सामर्थ्य कितीतरी खच्ची करून टाकले आहे. अशा तऱ्हेने भविष्यापुढे त्यांनी स्वतःला पुन्हा एकदां मूर्ख ठरवून घेतले आहे. १९४२ साली इतिहासाने त्यांना दिलेली सुवर्ण संधी त्यांनी गमावली आणि आज पुन्हा भवितव्यता त्यांच्या दाराशी आली असतांना ते तिच्याकडे पाठ फिरवीत आहेत. आपण हे लक्षांत ठेवले पाहिजे की, कम्युनिस्टांनी या दोनही प्रसंगी आत्मघातकीपणाचे जे वर्तन केले, त्याचे कारण एकच होते आणि ते म्हणजे हिंदी जनतेपेक्षा देखील परकीय सत्तेची गुलामगिरी ते पत्करतात. म्हणूनच समाजवादाच्या रोखाने येणारी एक विधायक शक्ति म्हणून राष्ट्राला कम्युनिस्ट चळवळीचा काढीमात्र उपयोग होणार नाही हे आपण ओळखले पाहिजे.

२१ ऑगस्ट १९५०

गांधीजी आणि समाजवाद

“अरे हा समाजवादी तर गांधीवादीच दिसतो !” असे म्हणजे म्हणजे काही जणांना समाजवादांची पुरेपूर बदनामी केल्यागत वाटते, तर इतर काहीजण गांधी जयंती साजरी करणे, हे जातीयवादि कृत्य करण्याभित्तकें मोठे पाप मानतात. परंतु अशा तऱ्हेच्या दूषित दृष्टिकोणामुळे गांधीजींचे अथवा गांधीवादाचे कसलेच नुकसान होत नाही. नुकसान होतें तें समाजवादाचेच.

गांधीजींच्या जीवनावर भाष्य रचण्याचा खटाटोप करित बसण्याऐवजी ते समाजावून घेण्याचा प्रयत्न करणे, हेच समाजवादाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरेल. कारण गांधीजी ही लोकविलक्षण विभूति होऊन गेली. गांधीजींनंतर जग त्यांची स्मृति पुसून टाकूं म्हणेल तर ते शक्य होणार नाही. कारण प्रत्येक क्षणी, प्रत्येक प्रसंगी त्यांची थोर वाणि निनादत राहिल.

गांधीजी हे सत्याचे उपासक होते. आणि त्यांनी सत्याची आराधना केली ती सर्वसंग परित्याग करून नव्हे तर, मानवी संसारांत वावरत असतांनाच त्यांची सत्याची उपासना चालू असे. त्यांची उपासना कर्माभिष्टित होती. दलितोंची सेवा हा त्यांच्या उपासनेचा मार्ग होता. समाजवाद देखील मानवी जीवनातील सत्य शोधून

काढूं पाहतो, आणि त्यासाठी सामान्य जनतेच्या सेवेचा कर्ममय मार्गच समाजवाद पसंत करतो.

गांधीजी हे तत्वज्ञ नव्हते, क्रांतिकारक होते. जीवनाचा अर्थ लावणे एवढेच त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते तर त्यांना त्यांत परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. त्यांनी इतिहासाचा कळटणी दिली. स्वतःच्या मृत्यूने देखील त्यांनी समाज परिवर्तनाचा अशी विलक्षण गति दिली की, निधच्या छातीच्या माणसांचेहि धैर्य खचून गेले. समाजवाद हे देखील क्रांतिकारी तत्वज्ञान आहे. समाजाचे नीट आकलन करून घेतले पाहिजे असे जे समाजवाद सांगतो ते देखील समाजांत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठीच.

- गांधीजींचा सर्वसामान्य जनतेवर आणि तिने केलेल्या सामुदायिक प्रयत्नांवर भरवंसा होता. म्हणून त्यांना आपण क्रांतीर म्हणतो. समाजवादाचा देखील सामान्य जनतेवर विश्वास असल्याने सामुदायिक उठावावरच त्याची भिस्त असते.

गांधीजींना क्रांतिकारी म्हणावयाचे, कारण स्वतःच्या सिद्धांतावर त्यांचा विश्वास होता. आणि मध्यमवर्गीय पूर्वग्रहांपासून ते सर्वस्वी अछिप्त होते. समाजवादाची देखील अत्यंत कठोर अशी तर्कपद्धति असून मध्यमवर्गीय मनोवृत्तीचा ती पार धुव्या उडविते.

गांधीजींची वृत्ति एकैतिक किंवा टोक्लेवाज नव्हती, तर ते व्यवहारवादी व परिवर्तनशील होते. आणि त्यांचे प्रयोग सतत चालू असत. समाजवादाचेहि असेच आहे.

समाजांत बदल घडवून आणण्यासाठी आधी व्यक्तीमध्ये परि-

वर्तन घडवून आणलें पाहिजे असें गांधीजी आप्रश्नाने प्रणिपादीत. समाजवाद देखील हे मान्य करतो कीं, मनुष्यामध्यें बदल घडवून आल्याशिवाय समाज परिवर्तन टिकूं शकणार नाही.

गांधीजी भांडवलशाही व सरजामशाही यांच्याविरुद्ध होते. शक्य तर व्यक्तिगत सुधारणांच्यामार्फत त्यात सुधारणा घडवून आणण्याची त्यांची मनीषा होती. परंतु जरूर तर कायद्याच्या जोरावर त्यांना कायमची मूठमाती देण्याचीहि त्यांची तयारी असे. समाजवादाचें गांधीजींशीं पहिल्या भागाच्या वावर्तीत साम्य आहे. कारण लोकशाही अस्तित्वात असेल तर, समाजवाद देखील ही गोष्ट कायद्यानें करू इच्छितो. परंतु लोकशाही नसेल तर मात्र समाजवाद क्रांतीचा मार्ग अवलंबितो.

गांधीजींचा मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगधंद्यास विरोध नव्हता. परंतु त्याचें राष्ट्रीयकरण झालें पाहिजे असे ते मानीत. समाजवादातहि हेंच अभिप्रेत आहे. गांधीजी राजकीय व आर्थिक सत्तेच्या विकेंद्रिकरणाने भर देत. समाजवादाची परिणति हुकूमशाहीत होऊ नये असे वाटत असेल तर, समाजवादाला देखील विकेंद्रिकरणाचा अंगिकार कराना लागेल.

गांधीजी हे हिंसेच्या विरुद्ध होते. हिंसेला समाजवादाचा विरोध नाही. परंतु समाजातील हिंसेचें मूळ समाजवादाला नष्ट करावयाचें आहे.

जागतिक, विशेषतः हिंदी समाजवाद जर एकतकिक व ठोकळेवाज बनविण्यात आला आणि त्याला शाखाचें किंवा पीठाचें स्वरूप प्राप्त

ज्ञाळें व गाधीजींचें ऐतिहासिक स्थान दुर्लक्षिण्यात आलें तर समाज-
वाद स्वतःची मोठीच हानी करून घेईल.

३० जानेवारी १९४९

फसवा युक्तिवाद

[ता. ११ ऑगस्ट रोजी मुंबईच्या कापड कामगारांचा एक दिवसाचा लाक्षणिक संप सरकारने बेकायदा ठरवून कामगार संघटना चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्याला अनुळखून साथी जयप्रकाश यांनी मुंबईच्या कामगारांसमोर केलेले मापण.]

अध्यक्ष महाराज आणि कामगार बंधून्तो,

बऱ्याच दिवसानंतर तुमच्याशी बोलण्याची संधी मिळत आहे. ४-५ महिन्यापूर्वी २९ डिसेंबरच्या हरताळानंतर राजकीय परिस्थिती-विषयी मी तुमच्याजवळ बोललो होतो. आज परिस्थितीत बराच बदल झाला आहे. त्यासंबंधी बोलणार आहे. तुमच्या दृष्टीने ११ ऑगस्टच्या संपाची महत्वाची घटना घडली आहे. मी प्रत्यक्ष येथे नसल्यामुळे माझी माहिती तुमच्यापासूनच ऐकलेली आहे. कामगारांवर संपाच्या सफलतेविफळेतेचा झालेला परिणाम मला सांगण्यांत आला. संपाच्या आधीची तयारी व नंतरची परिस्थिती यामुळे कामगारांत खळबळ आहे असे ऐकतो. प्रचंड विरोधामुळे तुमचा संप यशस्वी झाला नाही. परंतु हिमत न हरतां तुम्ही अधिक घळकट संघटना करायला उभे आहांत हे ऐकून बरे वाटते. अपयशाने न राबतां, धडा धेऊन अधिक जोराने कामाला ...

पाहिजे.

आपण कशासाठी लढतो?

त्याचबरोबर सध्याच्या राजकीय परिस्थितीचाहि विचार करा-
यला पाहिजे. देश दास्यमुक्त झाल्यावर कामगारवर्गाने राजकारणात न
पडतां केवळ ट्रेड यूनियन चळवळ करीत राहणे अशक्य आहे; आणि
तसें करून चालणागहि नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंतची परिस्थिति
बेगळी होती. कॉंग्रेसच्या झेंड्याखाली आपण एकजुटीने लढत होतो.
बरोबर भांडवलदार, जमिनदार हेहि होते. सारी जनता, सारे राष्ट्र,
एका झेंड्याखाली होतें. त्यावेळीं वर्गलढा पुढे दामटणे अयोग्य होतें,
व आपण तसें केलेहि नाही. परंतु आता आपल्या लढ्याचें स्वरूप
संपूर्णपणे बदललें आहे. कामगारापुढे निरनिराळे राजकीय प्रश्न उभे
राहिले आहेत. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आतां राज्य कोणाचें हा
महत्वाचा प्रश्न आहे. आणि या प्रश्नाशीच शेतकरी कामकरीवर्गाचे
हितसंबंध निगडीत आहेत. या प्रश्नापामून तुम्हांला दूर ठेवण्याचा
प्रयत्न फक्त स्वतःच्या हिताकडे पहाणारे लोक करतात. परंतु दूर
राहाण्यांत धोका आहे. कामगारवर्ग अज्ञानी आहे. त्यांच्यांत जागृति
कमी आहे. याचा फायदा हितशत्रू घेणार. कामगार डोळे भीट
उघडे ठेवून बघतात तर त्यांना खरी जाणीव होईल. फाय होत
आहे, आणि फाय व्हायचास पाहिजे तें त्यांच्या लक्षांत येईल.
स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत प्रसंगी प्राणाचें मोठे देऊन आपण परसत्ता
नष्ट केली. पण तिच्या जागी जर भांडवलदारांची सत्ता येणार
असेल तर, कामगारवर्गाच्या हिताच्या दृष्टीने त्या स्वातंत्र्याचा फाय

अर्थ ! पुंजीपतींचें राज्य आम्हाला नको आहे. त्यासाठी का आम्ही लढलों? जनतेचें, म्हणजे किसान कामगारांचें राज्य आम्हाला हवें आहे. विपमता नष्ट करण्याचा, किसान कामगार राज्य म्हणजे लोढशाही समाजवाद हा एकच मार्ग आहे.

मत जनतेचें : राज्य भांडवलदारांचें

आज सरकारांत जाऊन वसलेले कॉंग्रेसचे लढान थोर पुढारी सारेच म्हणत आहेत की " कॉंग्रेसचें राज्य म्हणजे जनतेचेंच राज्य, जनतेनेच आम्हाला निवडून दिलें. " अशा प्रचाराचा किसान कामगारांवर परिणाम होतो. म्हणून खरी परिस्थिति समजून घेतली पाहिजे. सर्वांना मताधिकार हा लोकशाही प्रजातंत्राचा पाया आहे. बहुमतानें निवडून आलेले सरकार हेंच लोकशाही सरकार म्हणून मानलें जातें. अनेक पश्चिमात्य राष्ट्रांत, तसेंच अमेरिकेंतहि जनमतानेंच सरकार अस्तित्वात येतात. इंग्लंडमध्ये किल्येक वर्षांपासून जनतेने सरकार निवडण्याची पद्धत आहे. तेथील बहुसंख्य जनता कामगार वर्गातील आहे. असे असूनहि तेथें आजपर्यंत भांडवलदारांचें, चर्चिल्याल्यांचेंच राज्य होतें. त्या राज्याला किसान कामगारांचें राज्य म्हणता आले असतें का ? मुळीच नाही. आज अमेरिकेंत काय परिस्थिति आहे ? तेथें मुख्यतः डेमोक्रेटिक व रिपब्लिकन असे दोन पक्ष आहेत. परंतु हे दोन्ही पक्ष भांडवलदारांच आहेत. आणि किसान कामगारांच्या मतांवरच ते निवडून येतात. त्यांच्यापैकी कोणताहि पक्ष श्रमण्याऱ्यांचा नाही. हे पक्षहि आम्हाला जनतेने निवडून दिलें आहे असे म्हणतात. परंतु अमेरिकेंतील सरकार भांड-

वळदारांचें म्हणूनच ओळखलें जातें. मत जनतेचें, राज्य भांडवल-
दारांचें ! हें असें कां होतें ?

असें कां होतें ?

नव्वद टक्के मजूर व मध्यम वर्गातील जनता भांडवलदारांच्या हातीं सत्ता कां देते ? कामगार स्वतःच्या पायावर कुन्हाड का बालतो ? याचें कारण पैसा, पैसा दिळा कीं, मत मिळतें. मताचा सौदा होतो. दहा रुपयांना एक मत असा वाजार सुरू होतो. आणि दरिद्री कामगार लालचीनें मत विकतो. असें करून स्वतःचा व सर्व कामगार वर्गाचा आपण गळा कापीत आहोंत हा विचारच तो करीत नाहीं. कोठें मतांसाठीं पैसे देतात, कोठें जेवण, कोठें दारू, असें चालतें; तर कोठें गुंडगिरीहि असते. किसान कामगारांना फसावण्यासाठीं जातीयता वगैरे प्रकारानें भांडवलदार फूटहि पाडतात. हा तुमच्या जातीचा, तुमच्या गांवचा, असा प्रचार करतात. स्वतःच्या फायद्यासाठीं भांडवलवाले, जातीयतेचें त्रिप पसरवतात. आणि अज्ञानी कामगार त्यास बळी पडतो. कामगारानें ओळखले पाहिजे कीं, आपणास जातपात नाहीं. कामगार हीच आपली जात. उमेदवार भांडवलदारी वृत्तीचा आहे कीं, कामगार दित पाहणारा आहे एवढेंच पाहिजे पाहिजे. जातीय राजकारणांतूनच पुढें जातीय झगडे निर्माण होतात. जातीय दंगलींत मरतात कामगार, आणि भांडवलदार मात्र आपले राजकारण पुढें दामटतात. भांडवलदार कामगारांच्या डोळ्यांत धूळ फेकतात. जनतेचें राज्य म्हणून सत्ता चालवितात. कामगारांचे डोळे बंद असतात. परंतु ही परिस्थिति किती दियस टिकणार ! आठ दहा

वर्षांत ती नक्कीच बदलेल. मग मालक मजुराला फसवू शकणार नाही.

हें म्हणें जनतेचें राज्य !

आज काँग्रेसचे छोटेमोठे पुढारी जनतेचे राज्य म्हणून डांगोरा पिटीत आहेत. परंतु मुंबईत असा एक तरी कामगार आहे कां कीं, ज्याला काँग्रेस सरकार आणि मालक यांच्या एकजुटीची जाणीव नाही ? ११ ऑगस्टला या सर्वांची कामगार विरोधी एकजूट पाहून कामगाराला पुरतीच जाणीव झाली असेल. जनतेचें म्हणविण्याच्या काँग्रेस सरकारने कोणते कायदे केले ? संपाचा मूलभूत हक्क छिन्न घेतला. कामगार संघटनांच्या बैठकांना बंदी घातली. हातांताल सत्ता कामगार चळवळी दडपण्यासाठी उपयोगांत आणली. हेंच का 'जनतेचें, किसान कामगारांचें सरकार !

शिपाई म्हणजे कालचा किसान कामगारच ना ?

आपल्यापुढे काश्मीर, हैद्राबादचा बाऊ नेहमी उभ करण्यात येतो. काश्मिरांत युद्ध चाडू आहे. हैद्राबादेत कदाचित् सुरू होईल. अशा वेळेस सरकारला अडचणींत आणू नका म्हणून उपदेश केला जातो. कत्तूल. पण आज लढाईत प्राण कोणाचे जात आहेत ? शिपाई म्हणजे कालचा किसान कामगारच ना ? तो मरतो आणि राज्य मात्र भांडवलदारांचें ! आम्ही मरतो तर राज्य आमचें कां नाही ? काँग्रेस सरकार स्वतःला जनतेचें म्हणवितें; परंतु मजदूर राज्याची घोषणा करणें तर दूरच, उलट त्यांच्या मार्गांत अडचणी आणल्या जात आहेत. तुम्हीं जनतेचे प्रतिनिधी ना ? मग पुंजीवाद कां नाही थाववीत ?

गांधींच्या नांवाचा दुरुपयोग

जनतेला फसविण्यासाठी गांधीजींचे नांव, पंडितजींचे नाव वापरण्यात येते. “काँग्रेसला मत म्हणजे महात्माजींच्या आत्म्याला शांती” असा प्रचार करतात. परंतु गांधीजी ही काही केवळ काँग्रेसची संपत्ती नाही. ते सान्या देशाचे वैभव होतं. ते कधीच कुठल्याहि पक्षाचे नव्हते. ते पक्षातीत जनतेचे होते. आम्हीहि म्हणतो, जोराने सांगतो की, गांधीजी आमचे आहेत. पण आम्ही काँग्रेसप्रमाणे त्यांचे नांव विकायला नाही निघालो. त्या महापुरुषांचे नांव विकणे पाप आहे. चुकूनहि आम्ही तसे करणार नाही. आम्ही त्यांच्या मार्गाने जाण्याचा प्रयत्न करतो. गांधीजी छोट्या छोट्या गोष्टी हाताशी घेऊन मोठ्या गोष्टीकडे जात असत, जनतेला तिरुडे नेत असत. छोटे प्रश्न सुटत चालले म्हणजे मोठेहि सुट्टे लागतात’ असा त्यांचा आत्मविश्वास होता. आज जे राज्यकारभार हाकीत आहेत, त्यांनी गांधीजींच्या सहवासांत उभी आयुष्ये दवडली आहेत गांधीजींच्या चरणाशी बसून वातचीत केली आहे. परंतु आज काय चालले आहे ! मोठे पगार, फर्निचर, शानदार बंगले, या सर्वांची त्यांना आत्ता जरूरी भासू लागली आहे. ब्रिटिश राजवटीतील दिखाऊपणा उचलला जात आहे. हें पाहून गांधीजींना वाओढ वाटे. “तुम्ही जनतेला लुटीत आहांत” ते म्हणत. ते सांगायचे, “देश गरीब आहे. मंत्र्यांनी गरिबीतच राहिले पाहिजे.” सर्वांत शांती ठेवा हें गांधीजींचे म्हणणे तेवढे माना आठवते. परंतु गांधीजींचे इतर सारे क्रांतिकारक सांगणे मात्र ते विसरतात. फाय-

घाचें तेपुढें घेतात. गांधीजी घसा कोरडा होईपर्यंत सागत होते कीं, हिंदुस्तानी हीच राष्ट्रभाषा. हिंदी किसान कामगार सारे एक. सगंला समजणारी भाषा हवी. पूर्वीचा काँग्रेसचा ठरावहि आहे कीं, हिंदुस्तानी हीच राष्ट्रभाषा. परंतु आज काँग्रेसनाले गांधीजींना आणि त्या ठरावालाहि विसरून गेले. युक्तप्रातीय निवडणुकींत पंडित गोविंद वल्लभ पंत अभिमानानें सागत कीं, हिंदी आम्ही राष्ट्रभाषा केली! परंतु त्यामुळें गांधीजींच्या आत्म्याला शांतीच लाभत असेल ना? आणि पंडित गोविंद वल्लभ पंत पुढें म्हणत, 'सोशलिस्टांना नका निवडूं, कारण ते पुन्हां हिंदी आणतील. केवढी ही गांधीजींची वंचना! आणि त्यानीच पुन्हा म्हणायचें कीं, 'काँग्रेसला मत म्हणजे गांधीजींच्या आत्म्याला शांति.' इकडे गांधीजींची तवें पायाखालीं तुडवायची, आणि तिकडे गांधीजींच्या नांवाचा घोप करायचा. कशा करिता ही ढोंगवाजी? केवळ जनतेला फसविण्याकरिता, जनतेचीं मते लुवडण्याकरिता! जातीयता नष्ट करण्याकरिता गांधीजींनीं प्राणाचें मोल दिलें. आणि हे गांधीजींचे वारसदार असेंब्लींत चार जागा मिळविण्यासाठीं जनतेतील जातीय भावनेचा फायदा घेतात. चार जागा मिळविण्यासाठीं काँग्रेसनें हें सभे केलें. गांधीजींच्या सिद्धांताला काळिमा फासला, आणि पुन्हा त्याचेंच नांव घेऊन जनतेपुढें मिरवीत आहेत. आज काँग्रेस ही बव्हेंशीं लाचलुचपतीनें बरबटली आहे. गांधीजींना त्याची घृणा होती. काँग्रेसमधील लाचलुचपत बंद झाली पाहिजे, काँग्रेसची शुद्धि झाली पाहिजे असें गांधीजींनीं अगदीं कठ शोधून सांगितलें. पण कोण

ऐकतो त्यांचे ? मते मिळविण्यापुरते त्यांचे नांव. काँग्रेसवाल्यांनी काळावाजार करून, 'परमिटे' विकून आज पैसा कमावला. याच लोकांनी आज काँग्रेसमध्ये शिखर काँग्रेसचा कबजा घेतला आहे. पण वर नांव मात्र गांधीजींचे. अशा रीतीने नांव वापरणे ही अत्यंत शरमेची गोष्ट आहे.

पंडितजींच्या नांवाचेहि तसेच

गांधीजींच्या पाठोपाठ हे लोक पंडितजींचे नाव घेतात. आज पंडितजी काँग्रेसचे पुढारी आहेत. तेव्हा त्यांचे नाव वापरायला काय हरकत असे ते म्हणतात. सवाल आहे. पण त्यांत सरळपणा नसतो पंडितजींच्या नांवाचा दुरुपयोग काँग्रेसचे खोटे स्वरूप पुढे करण्याकरिता केला जातो. पंडितजी हे समाजवादी विचाराचे आहेत आणि म्हणून ज्या काँग्रेसचे ते पुढारी आहेत ती काँग्रेसहि समाजवादी आहे अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद केला जातो. समाजवादी पक्ष समाजवादाच्या नावाखाली सत्तेचे राजकाण खेळतो. खरे समाजवादी पंडितजी आणि काँग्रेसच आहे. अशा तऱ्हेचा प्रचार सर्रास केला जातो. वैयक्तिक दृष्ट्या पंडितजी विचाराने समाजवादी आहेत हे आम्हांला मान्य आहे. परंतु काँग्रेसचे नेतृत्व पंडितजींकडे आहे हे साफ खोटे आहे. काँग्रेसमधील अल्पसंख्याकांचे ते नेते आहेत. बहुसंख्य लोकांचा सरदार पटेलनाच पाठिंबा आहे- आणि सरदार पटेल हे समाजवादी विचारसरणीचे आहेत असे कोणीहि म्हणणार नाही. पुरे त्यांचाहि तसा दान नाही. काँग्रेस वर्ग कमिटीत किंवा अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीत पंडितजींचे बहुमत नाहीच, पण सध्याच्या सरकारा-

तहि त्यांचें बहुमत नाही. म्हणूनच समाजवादी विचारसरणीच्या पंडितजींचें सरकार हें समाजवादी सरकार आहे, असा प्रचार करणें म्हणजे जनतेत भ्रम उत्पन्न करण्यासारखे आहे. जनतेची ती फसवणूक आहे. जनतेला सत्यापासून दूर ठेवणें आहे. आणि हेच काँग्रेसवाले गांधीजींच्या गप्पा मारतात. -

निवडणुकीचा पैसा ?

पंडितजी हे लोकप्रिय आहेत. जनतेचा त्यांच्यावर विश्वास आहे. परंतु काँग्रेसचा मात्र त्यांच्यावर विश्वास नाही. १९३६ सालची गोष्ट. त्यावेळच्या ब्रिटिश सत्तेनें १९३५ चा घटना कायदा हिंदुस्थानवर लादायचें ठरविलें होतें. पंडित नेहरू निरनिराळ्या प्रांतात प्रधान-मंडळें स्थापावयाच्या विरुद्ध होते. पण काँग्रेसमध्ये त्यांचें बहुमत नव्हते. आणि शेवटीं काँग्रेसनें घटना कायदा मोडण्याकरितां मंत्रिमंडळें स्वीकारण्याचा ठराव पास केला. पंडितजी व त्यांच्या बरोबर फक्त सोशॅलिस्टांनी त्याला विरोध केला. निवडणुकांच्या बाजूच्या पटेल प्रभृति लोकाना चिंता पडली. पंडितजींनीं किंवा सोशॅलिस्टांनीं समाजवादाची भाषा काढली तर निवडणुकीला पैसा कोठून आणावयाचा ? त्यावेळीं पंडितजी काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. पटेल प्रभृति लोकांनीं “ पंडितजी आज अशा तऱ्हेनें काँग्रेसचा कारभार चालवीत आहेत कीं, या परिस्थितीत आम्ही निवडणुकीची जबाबदारी घेऊ शकत नाही असें साफ बजाविलें. पंडितजींचें कांहीं चाक्रेना. त्यांनीं आपला राजिनामा सादर केला. तो वृद्ध पिता-महात्माजी-मध्ये पडला. त्यांनीं समझोता घडवून आणला. इतरांनीं आपलें म्हणणें

मागे घेतले. एका लढवय्याने दुसऱ्याच्या छातीत तलवार चुपसली. पण मागाहून मात्र आतां मी लढणार नाहीं. समझोता करतो म्हणून तलवार मागे घेतली. पण व्हायचे तेंच झाले. तो विचारा मात्र तलवारीच्या जखमेनें मरण पावला. अगदी अदर्शाच पंडितजींची परिस्थिति झाली. पंडितजी हे काँग्रेसमधील एक प्रगतीशील शक्ति म्हणून राहिले आणि राहतात. पण काँग्रेसवर त्यांचे वजन मात्र नाहीं. ते विचाराने समाजवादी असतील, पण ते काँग्रेसला किंवा सरकारला समाजवादी बनवू शकले नाहीत.

काँग्रेसचे नांव

पुढचा हातचा म्हणजे काँग्रेस. काँग्रेसने सतत ६० वर्षे झगडा करून हिंदुस्तानचे स्वातंत्र्य मिळविले. काँग्रेसने तुरुंगवास सहन केला. वेळप्रसंगी तिने प्राणार्पण केले. आणि या त्यागांतून स्वातंत्र्य मिळाले. अशा काँग्रेसला मत देणे म्हणजेच जनतेला, हिंदुस्तानच्या स्वातंत्र्याला मत देणे होय ! हा प्रचाराचा दुसरा एक मासला ! परंतु कोठे आहे ती पूर्वीची काँग्रेस ? पूर्वीची काँग्रेस ही जनतेची काँग्रेस होती. जनतेची सेवा हें तिचे ब्रीद होतें. पण आजची काँग्रेस सत्ताधारी बनली आहे. जनतेच्या सेवेचा तिळा विसर पडला आहे. काँग्रेसने राजकारण सोडून जनतासेवेचे ब्रत स्वीकारावे असे गांधीजींनीं जातां जातां बजाविले. पण कोण ऐकतो त्यांचे ? कोठे राहिली आहे जनतेची काँग्रेस आता ? सावकार, जमीनदार, मांडवळदार, जातीयवादी, झपाट्यानें काँग्रेसमध्ये घुसले आहेत. त्यांनीं काँग्रेसचा कवजा घेतला आहे. याच लोकांनीं आपल्या स्वातंत्र्यलढ्यात परकी

सत्तेला मदत केली; आणि यांनी बजबजलेल्या काँग्रेसला मत म्हणजे स्वातंत्र्याला मत, असा गलिच्छ प्रचार चालतो. अज्ञानी, अडाणी जनतेच्या भावनांपासून फायदा उकळण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु दिवसेंदिवस काँग्रेसचे स्वरूप स्पष्ट होत आहे. पूर्वीसारखे सर्व लोक आतां काँग्रेसमध्ये नाहीत. स्वातंत्र्य मिळविणारी काँग्रेस ही आजची काँग्रेस नव्हे. तो एक पक्ष बनला आहे. सत्तावादी पक्ष बनला आहे.

काश्मीर हैद्राबादचा वाऊ

सरकारच्या भांडवलदारी धोरणांना विरोध करणाऱ्यांच्या तोंडावर काश्मीर हैद्राबादचे प्रश्न फेकले जातात. संकट कुणापुढे आलेली नाहीत ? आज संकट आहेत म्हणून पुढे जायचे नाही म्हटले तर आपण कधीच पुढे जाणार नाही. १९१७ साली रशियांत क्रान्ति झाली. रशियांत मजुरांचे सरकार प्रस्थापित झाले. पण त्याच्या पाठोपाठ प्रचंड संकट त्यांच्यापुढे उभी राहिली. अंतर्गत भांडवलदार, जमनिदारांची संकट आली. बाहेरून सर्व बाजूंनी भांडवलशाही राष्ट्रांचे चौफेर हल्ले सुरू झाले. पण लेनिन घाबरला नाही. ही संकट आली आहेत, आता पुढे कसे पाऊल टाकायचाच म्हणून तो स्वस्थ बसला नाही. संकटांना तोंड देत देतच त्याने आपले पाऊल पुढे टाकले. आज आपल्यापुढे असलेल्या संकटापेक्षां कितीतरी पट प्रचंड संकट त्यांच्यापुढे होती. निरनिराळ्या साम्राज्यवादी सरकारांनी रशियाचे मजूरराज्य चिरडण्याकरितां करोडो रुपये ओतले. पण लेनिनने असे नाही सांगितले की, ही संकट संपल्यावर समाजवाद

आणूं असें जर तो सांगता तर, रशियांत समाजवाद कधीच आणतां आला नसता. पुढें त्यांनीं चुका केल्या तें निराळे. पण त्यांच्या चुकांपासून आपल्याला बोध घेतां येईल, नव्हे आपण घेतला पाहिजे. समाजवादी सरकार आल्यावर सारें कांहीं ठीक होईल असें कोणीच मानित नाहीं. आपल्याला हें नवीन घर बांधायचें आहे, तर त्याचा आधी नकाशा तयार केला पाहिजे. सव्याच्या काँग्रेस सरकारनें तावडतोत्र समाजवादी सरकार स्थापन केलें पाहिजे असें कोणीच म्हणत नाहीं. पण त्यांनीं मजूर राज्याचा पाया घातला पाहिजे. उधा आपल्याला किसान कामगारांचें समाजवादी राज्य स्थापावयाचें आहे. या दृष्टीनें आज पावळें टाकली पाहिजेत. रशियानें १७ सालीं मजूर राज्याचा पाया घातला. त्याचें कार्य अजून पुरें झालें नाहीं. त्यांनीं खूप चुकाहि केल्या. आपण त्या चुका सुधारूं. पण केव्हा ? आधीं पाया घातला गेला तर. पायाच जर तयार केला नाहीं तर पुढें घर तरी कसलें बांधणार ? सरकारचें आर्थिक धोरण जनताभिमुख बनलें पाहिजे. लहान मोठे खाजगी मालकीचे सर्व धंदे तांबडतोत्र राष्ट्राच्या मालकीचे करा असें आम्ही मुळांच म्हणत नाहीं. पण सुरवात करा. प्रथम मोठे धंदे, बँका वगैरे तरी राष्ट्राच्या मालकीच्या करा. इंग्लंडमधील मजूर पक्ष हा नरम विचाराचा समाजवादी पक्ष मानला जातो. आजपर्यंत इंग्लंडच्या साम्राज्यवादात तो सहभागी होता. आपल्या साम्राज्याच्या जोरावरच तेथील जनतेचें हित राखलें जातें हें त्याला समजत होतें. परंतु राज्यसत्ता हातात आल्यावर, नरम विचाराचा म्हणून तो गप्प नाहीं बसला. हजारों संकटें त्याच्या-

पुढें आलीं. भाडवलदारांनीं त्यांच्याबरोबर असहकार पुकारला. अमेरिकेसारख्या भाडवलशाही राष्ट्राची मदत कमी झाली. साम्राज्य खळास झालें. लोकांच्या राहणीचें मान खालीं आलें. जीवनाला आवश्यक वस्तूची चणचण भासूं लागली. पण म्हणून त्यांनीं सबूरीचें धोरण स्वीकारलें नाहीं. खाणी, बँका वगैरे मोठे धंदे त्यांनीं राष्ट्राच्या मालकीचे केले. चार लोकांची सपत्ति जनतेची सपत्ती केली वैधकीय धद्याच्यासुद्धा राष्ट्रीयकरणाची अभिनव योजना त्यांनीं आखली. ही योजना अमलांत आल्यापर कोणालाहि, मग तो कितीहि गरीब असो, पैशासाठीं वैधकीय मदतीची वानवा पडणार नाहीं. त्यांच्याकडे कामगार राज्य, समाजवादी राज्य प्रस्थापित झालें आहे असें नाहीं. पण त्यांनीं समाजवादाचा पाया घातला आहे. संकटांचा बागुलबुना करून चर्चिलचेंच धोरण पुढें चालवेलें नाहीं. आपल्याकडे दहा वर्षे वाटेल तसें कुरण चरायला जमीनदारांना आणि भाडवल-दारांना मोकळीक. या दहा वर्षांत आपण अितकें त्यांच्या हातात जाऊ कीं, नंतर मोकळीक होणे कठीण. हिंदुस्तानचें स्वातंत्र्य या दहा वर्षांत स्थिरस्थायर झाल्यानंतर नवीन आर्थिक धोरणाचा विचार हे करणार. पण तेव्हा राजकारणाची सूत्रे तुमच्या हातांत राहिलीं तर ! आज दहा वर्षांच्या सबूरीची भाषा म्हणजे कायमचीच सबूरी किसान कामगार राज्य स्थापायचें दूर राहू द्या, पण निदान आज गरीब आणि श्रीमत यांच्यातील भेद तरी दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो आहे का ? पे कमिशननें कमीत कमी पगार तीस रुपये व जास्तीत जास्त तीन हजार रुपये ठरवून दिला. गरीबांच्या शंभर पट श्रीमताला

पगार ! मंत्री, गव्हर्नर, वगैरेंना तर पांच, सहा, सात हजार रुपया-पर्यंत पगार. आमच्या गरीबांच्या राज्यांत पगारांत ही तफावत. कमीत कमी पगाराच्या दहा पट, फार तर बीस पट पगार कसूल. पण शंभर पट ? हें कुठलें गरीबांचें राज्य ? कुठलें जनतेचें राज्य ! हा काय कामगार राज्याचा पाया ! हें गरीबांचें राज्य मुळीच नाही. जनतेच्या मतावर निवडून आलें असलें तरी हें जनतेचें सरकार नाही. जनतेला खरा प्रकार समजावून दिला तर, जनता खात्रीने जनतेचें सरकार निवडील.

सरकारचा निषेध म्हणजे का देशद्रोह ?

या संकटवादाबरोबरच दुसरे एक नवीन तत्वज्ञान लोकापुढें ठेवलें जातें. मोठ्या कष्टानंतर, अत्यंत भयंकर परिस्थितीत आपल्याला स्वातंत्र्य मिळालें आहे. तेव्हा अशा वेळीं विरोधी पक्षाची मुळीच आवश्यकता नाही असें सांगितलें जातें, आणि लोकांनाहि तें चटकन पटतें. पण याचा नीट विचार केला पाहिजे. आज विरोधी पक्ष नसेल, सरकारवर टीका होत नसेल तर उद्या काय परिस्थिति येणार आहे याचा विचार केला पाहिजे. ज्या टिकारणी लोकांसाठी आहे, त्या टिकारणी विरोधी पक्ष आहे हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ज्या राज्यात विरोधी पक्ष नाही त्या राज्याचें चटकन हुकूमशाहीत, हिटलरशाहीत रूपांतर होतें. फॅसिस्टवाद वाढत जातो. त्या सरकारांत जनतेबद्दल बेपर्वाई निर्माण होते. कारण सरकारवर टीका करायला कोणी राहताच नाही. सरकार करील तें सर्व योग्य असें समजण्यांत येतें. जनतेची काळजी सरकारला उरणार नाही. चीन-

प्रमाणे आपली स्थिति होऊन जाईल. चीनमध्ये आज किती चलन-वाढ झाली आहे ! त्याचप्रमाणे आपल्याकडेहि होत आहे. आज रुपयाची किंमत दोन आणे झाली आहे. याला विरोध झाला नाही, यावर टीका झाली नाही तर, याच रुपयाची किंमत कवडीइतकी होईल. ही चलनवाढ गेल्या महिन्यात नाही झाली; गेल्या वर्षभर ती चालू आहे. आजपर्यंत सरफारने दुर्लक्ष केले. पण आनां जनतेच्या विरोधामुळे त्यांना स्वस्थ बसणे कठीण झाले आहे. आज ते जागे होत आहेत. विरोधी पक्ष नसता तर कोण त्यांचे लक्ष इकडे वेधणार होते ? लांचलुचपतीचा घुजघुजाट माजला आहे. जनतेलाच या लांचलुचपतीचा त्रास होतो. पण यावर टीका झाली नसती तर कोणीहि याकडे लक्ष दिले नसते. विरोधामुळे देश कमजोर होतो असे सांगितले जाते. पण हे सपशेल खोटे आहे. आपल्या हातात अनियंत्रित सत्ता टिकाविण्याकरिता या थापा मारल्या जातात. विरोधाला चिरडण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, विरोधाने देशाचे नुकसान होत नाही, देश कमजोर होत नाही, तर देशाला बळकटी येते. विरोधी पक्ष हा नेहमी देशाची सेवा करित असतो आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्याकरिता किसान कामगारांचे राज्य शाले पाहिजे. समाजवादी राजनैतिक दल निर्माण केले पाहिजे. आपण आपल्या ट्रेड यूनियन संघटना बाधल्या, आपण मिल मजदूर संघेच्या झेंड्याखाली आपले आर्थिक झगडे लढवले, तरी आपल्याला राजकारण विसरून चालणार नाही. सोशॅलिस्ट पार्टीने आपले आर्थिक सिद्धांत पुढे मांडून समाजवादी दल उभे केले आहे. सोशॅ-

लिस्ट पार्टीच्या कार्यक्रमांमुळे देशाची हानी होत नाही. भांडवलदार जमिनदारांच्या कार्यक्रमांमुळे देशाची हानी होते. सोशॅलिस्ट पार्टी ही जनतेची पार्टी बनली पाहिजे. किसान कामगारांची पार्टी बनली पाहिजे. आजपर्यंत आम्ही काँग्रेसमध्ये होतो. पण आतां आम्ही काँग्रेसच्या बाहेर आलो आहो. कां आलो आम्ही काँग्रेसच्या बाहेर? काँग्रेसवर रागावून! मुळीच नाही. किसान कामगारांना काँग्रेसमध्ये जागा नाही म्हणून. काँग्रेस पैसेवाल्यांच्या हातांत गेली आहे म्हणून. किसान कामगारांला तेथे जागा असती तर आम्ही मुळीच बाहेर आलो नसतो. काँग्रेसमध्ये पुंजीवाद वाढत आहे. याविरुद्ध आपल्याला लढा दिला पाहिजे. काँग्रेसने दहा वर्षांची मुदत दिली आहे. पण आम्ही त्याला तयार नाही. कोणी सांगवें, दहा वर्षांत काय होईल आणि काय नाही म्हणून!

त्यागानें संघटना उभारो!

समाजवादी दल कांहीं आपोआप निर्माण होत नाही. एकटा दुकटा माणूस - मग तो कितीही मोठा असो - कांहीं - समाजवादी दल काढूं शकत नाही. त्याकरता कष्ट केले पाहिजेत. त्याग पाहिजे, बळिदान पाहिजे. आम्ही आपले पिळले जात राहूं आणि कोणीतरी येऊन समाजवादी दल निर्माण करील, असे म्हणून चालणार नाही. आज कामगारवर्ग, किसानवर्ग या परिश्रमाळा तयार झाला आहे. त्याग करायला, बळिदान करायला तो तयार आहे. पण केव्हां? पुढें प्रकाश दिसत असेल तर. नवभारत, किसान कामगारांचा भारत निर्माण होणार असेल तर. क्रांति. झाल्यानंतर रशियांतील

कामगारांनीं उपाशीपोटी सोळा सोळा, अठरा अठरा, तास काम केले तें कां ? पुढचा समाजवादी रशिया त्यांना दिसत होता म्हणून. पिळणारा वर्ग नाहीसा होत होता. रशियांत समाजवाद प्रस्थापित करायला हे कामगार निघाले होते. आणि म्हणूनच ते हाडाचीं कांडे करित होते. आमचे कामगार सुद्धां याला कां तयार होणार नाहीत ? त्यांना जर दिसले, त्यांना जर पटले कीं, भावी समाजवादी हिंदुस्तानचा पाया आज घातला जात आहे, तर तेही मरमरून काम करायला तयार आहेत. आपले आजचे हक्क कांहीं वेळ बाजूला ठेवायला तयार आहेत. पण जर उज्वळ भवितव्य दिसत असेल तरच. दहा वर्षे भांडवलदारांना मोकळे रान देण्यासाठी नाही. काय म्हणून आम्ही आज उपाशी पोटी राहून कष्ट उपसावे ? काय उपयोग या कष्टांचा ? काय नवीन निर्माण होणार आहे ? काळ्याजागर, लाचलुचपत, भांडवलदारांची तिजोरी भरणे यासाठी आम्ही यापुढे कष्ट करायला मुळीच तयार नाही. पंडितजी सांगतात, आपल्याला नवभारत निर्माण करायचा आहे. कुणाचा नवभारत, श्रीमंतांचाच ना ! आम्हाला आणि राष्ट्राला काय त्याचा फायदा ? नुसतें नवभारताचें, स्वप्न निर्माण करून कामगार वर्ग त्यागला तयार होणार नाही. नवभारताचा पाया घातलेला जर त्याला दिसत असेल तरच तो मरायला तयार होईल. भांडवलशाही चौकट नष्ट करण्यासाठी तो कोणत्याहि त्यागाला भिणार नाही.

कामगारांचा खरा पक्ष

. आज राजनैतिक दल म्हणून हिंदुस्तानांत तीन दळे काम

करीत आहेत. हे तीन पक्ष कामगारांच्या पुढे आहेत. यांतील आपला पक्ष कोणता? गरीब श्रीमंत भेदाभेद नष्ट करून ल्हाखुरा समाजवाद आणि इच्छिणारा पक्ष कोणता, हे आतां कामगार वर्गाने ओळखणे पाहिजे. कॉंग्रेस पक्ष, सोशॅलिस्ट पक्ष, आणि कम्युनिस्ट पक्ष असे तीन पक्ष आज आपल्यापुढे आहेत.

नवा संकटवाद

पंडितजींच्या सारखे समाजवादी विचारसरणीचे लोक अमुनहि कॉंग्रेस आज भांडवलदारांची बनची आहे. भांडवलदारांनी तिचा कवज घेतला आहे. आणि किसान कामगारांना मात्र तिचे दावाजे बंद झाले आहेत हे आपण स्वानुभवावरूनच पहातो. आपल्या मुंबई-तच आपण पाहतो की, पाटलांची मु. प्रां. कॉ. क. आणि भांडवलदार याचे किती घनिष्ठ संबंध आहेत. ते त्यांचे एकमेकांचे सहाय्य पाहून, कॉंग्रेसला मिळणारी मालकजर्गाची मदत पाहून, एकच अर्थ निघतो की, कॉंग्रेस भांडवलशाही जिंमत ठेवू इच्छिते. इतकेच नव्हे तर ती भांडवलदारांच्या मदतीवरच जगू इच्छिते. कॉंग्रेस ब्रिटिश अमदानीतील परिस्थितीत बदल करू इच्छित नाही. 'जैसे थे' वर तिचा प्रचंड विश्वास आहे. पंडितजी सोशॅलिझम मानतात पण सरदार तो मुळाच मानीत नाहीत. आणि आज कॉंग्रेस पट्टेगंध्या दारंगत आहे, नेदरूंच्या नाही. युद्धकालापूर्वी या देशात गांधीवाद, समाजवाद वगैरे वाद होते. पण कॉंग्रेसने आतां नवा वाद निर्माण केला आहे. स्याला डॉ. लोहिया 'संकटवाद' म्हणतात. नवीन व.म. वर नाही तर, देशावर संकट आहे म्हणून. टांचलुचपत कर बंद होत नाही,

होतां कामां नये असें हे सांगतात. कां सांगतात हें? केवळ रशिया-करितां. आणि रशिया पाहात आहे कीं, पूर्वेकडे एक नवीन स्वतंत्र राष्ट्र तयार होत आहे. पुढें मार्गे तें आपल्याला डोईजड होईल. तेव्हां या प्रचंड राष्ट्राला खर्ची करावयाचें त्याचें धोरण आहे. आणि म्हणूनच आज आपले कम्युनिस्ट हैद्राबाद स्वतंत्र ठेवूं इच्छितात. म्हणूनच एकेकाळीं त्यांनी 'पाकिस्तान झिंदाबाद' च्या घोषणा केल्या. काँग्रेसराज्यांत आज कामगार वर्गाची पिळवणूक होत आहे. पण तें आमचें राज्य आहे. आम्हीं तें बदलून उद्या कामगाराचें राज्य निर्माण करूं, पण परक्यांच्या सत्तेखाली गेल्यावर मात्र ही वाशा दुरावते. आणि नेमकें हेंच कम्युनिस्टांना पाहिजे आहे. जनतेनें प्रचंड त्याग करून ब्रिटिशांच्या वर्चस्वापासून स्वतंत्र केलेला हिंदुस्तान रशियाच्या वर्चस्वाखालीं तें नेवूं इच्छितात. कोणाचा फायदा आहे यांत? हिंदुस्तानचा? हिंदुस्तानांतील किसान कामगारांचा? मुळींच नाही! फक्त रशियाचा. आज पंडितजी रशियाच्या वर्चस्वाखालीं जायला तयार नाहीत म्हणून 'पंडित राज मुर्दाबाद' असें म्हणतात. उद्यां जर पंडितजी रशियाचें वर्चस्व मान्य करायला तयार झाले तर हेच माई 'पंडित राज झिंदाबाद' म्हणून म्हणतील. आजच्या पंडितजींच्या भांडवलशाही राज्याचें मग एकदम लोकराज्य निर्माण होईल. कम्युनिस्ट हे राष्ट्रविरोधी आहेत. देशद्रोही आहेत. पंडितजी रशियाशीं मैत्री ठेवूं इच्छितात, आम्हींहि रशियाशीं मैत्री ठेवूं इच्छितों. पण वरोवरीची मैत्री. त्यांच्या 'द्वयमते' खालचा मैत्री नव्हे.

या तीन मुख्य राजनैतिक पक्षाव्यतिरिक्त काही घातपात वाच्यचि गुंडाचे पक्ष आहेत. पण त्यांना तत्त्वज्ञान नाही. ते जातीयवादी गुंड, किसान कामगाराचे मुर्तीच नाहीत. ते भाडवल्दाराचे आहेत, राजेरजवाड्याचे आहेत. आपल्या हातात सत्ता ठेवण्याकरिता त्यांनी उठविलेली ही भुत्ते आहेत. आजही जातीयवादी रा. स्व. संघ परत डोकें वर काढण्याचा प्रयत्न करीत आहे. पण त्याला रोखण्याचा कुठें प्रयत्न केला जात नाही.

या सर्वांचा विचार केल्यावर आपल्या लक्षात येईल की, किसान कामगार राज्य, समाजवादी राज्य, निर्माण करण्याकरिता सोशॅलिस्ट पक्षाखेरीज दुसरा पक्ष नाही. आपण आता नुसतेच ट्रेड यूनियनरूढे पाहून चालणार नाही. त्याहीपुढें पाऊल टाका. राजकारणात भाग घ्या. सोशॅलिस्ट पार्टी खरीसुरी कामगारांची पार्टी बनवा.

आज मुंबई, ट्रेड यूनियन चळवळीत आवाडीवर आहे. गेली पंचवीस वर्षे मुंबईचे कामगार ट्रेड यूनियनच्या चळवळीत आहेत. पण दुर्भाग्य त्याचें की, त्यांना कोणी ट्रेड यूनियनचे महत्व पटविलें नाही. आज येथे जमलेले असे किती कार्यकर्ते आहेत की, जे आपण होउन मिल मजदूर संभेच्या ऑफिसमध्ये जाऊन वर्गगी भरायला सांगतात : कामगार चळवळ तुमची आहे ना ! मग तुम्ही आपण होउन तिचे सभासद का होत नाही ! यूनियनचे कार्यकर्ते दर माहिन्याला सभासद करण्याकरिता कामगाराच्या पाठीमागे धावतात. कुठली कामगार चळवळ ही ! तुम्हाला जिवंत कामगार चळवळ पाहिजे अनेक तर, यापुढें दर महिन्याला तुम्ही ऑफिसमध्ये

जाऊन सभासद बनले पाहिजे. कामगार चळवळीला भाडवळदार मदत करणार नाहीत, भाडवळशाही सरकार मदत करणार नाही. त्यांनी आपली चळवळ आपल्याच पायावर उभी केली पाहिजे. आपली युनियन आपल्या फंडावर चालली पाहिजे. पण आहे का आज अशी परिस्थिति? तुम्ही मनावर घेतले तर, तावडतोव कामगारांची खरोखुरी संघटना उभी राहिल. आजपर्यंत कामगारांनी जे जे केले ते अशोक मेहता किंवा मी, किंवा तुमचे अध्यक्ष महाजनी यांनी नाही केले. गांधीजींनी स्वातंत्र्य मिळविले असे आपण म्हणतो. पण ते काय गांधीजींनी मिळविले? जनतेने आपल्या ताकतीने मिळविले. गांधीजींनी त्यांना मार्गदर्शन केले. आजपर्यंत कामगारांच्या संघटनेचे खेळ खेळले गेले. आपल्या समोरचा रस्ता साफ आहे असे समजून चालणार नाही. तो काट्याकुट्यांनी भरलेला आहे. पण म्हणून डगमगूनहि चालणार नाही. ११ ऑगस्टचा संप वारगळला म्हणून कामगार घाबरले. सरकारच्या दडपशाहीपुढे आपली ताकद कमी पडली. सर्व कामगाराना धैर्याने उभे राहता आले नाही म्हणून आपण अयशस्वी ठरलो. आपले डोळे आता उघडले आहेत. आपल्या संघटनेचा कमकुवतपणा आपल्याला दिसत आहे. आपण सर्व कामगारांचे डोळे उघडा आणि पुढच्याच महिन्याला मिळ मजदूर संघेचे ५०,००० सभासद बनवून आपल्या ताकदीची सरकारला साक्ष द्या. आज आपण या ठिकाणी जवळ जवळ २००० कार्यकर्ते, नुसते कामगार नव्हे, 'जमला आहात.' आपल्यापैकी प्रत्येकाचे मनापासून जर प्रयत्न केला तर, ५०,००० सभासद करायला मुळीच हरकत

नाहीं. ११ ऑगस्टच्या संपापासून घेतलेला हाच आपला पहिला धडा आहे. आपले अध्यक्ष महाजनी गिरणीत काम करून आपल्या यूनियनची, कामगाराची सेवा करीत होते. आतां मालकशाहीने त्यांना कामावरून कमी केले आहे. आपली सेवा करायला त्यांना वेळ अपुरा पडत होता, म्हणूनच त्यांना जास्त वेळ दिला गेला की काय कोणास ठाऊक ! आतां दिवसाचे चौषीस तास ते आपल्या संघटनेकरिता देतील. आज आपल्याला अपयश आले, तरी अंतिम जय आपलाच आहे, आणि आपल्या संघटनेच्या जोरावर तो आपण मिळावणारच. आज आम्ही हरलो. आमची ताकद अपुरी पडली म्हणून आपण संप मागे घेतला. पण आपण आपल्या मागण्या मागे घेतल्या नाहीत. आपण आपली ताकद वाढवू आणि आपल्या मागण्या आज ना उद्यां मान्य करून घेऊं. ही संघटना बांधायला तुम्ही आतां कसरा कसा. पुढच्या पगाराला ५०,००० समासद करून आपण आपल्या मिळ मजदूर सभेची व त्याबरोबर सोशॅलिस्ट पार्टीची ताकद वाढवा एवढाच माझा आपल्याला आज सदेश आहे.

गांधीजींच्या खुनाला जबाबदार कोण ?

गेल्या महिन्यांत आपल्या देशांत जी एक दुर्घटना घडून आली, तशी आपल्या हिंदुस्तानच्याच नव्हे तर जगातील अन्य कोणत्याहि देशाच्या इतिहासांत यापूर्वी कधी घडली नव्हती. देश स्वतंत्र होतो न होतो, तोंच त्याच संस्कृत परंपरा कोसळली. दंगली, खून रक्तपात अशा एक ना दोन अनेक आपत्तींना आपल्याला तोंड द्यावे लागले. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून तर एक लढाईचें जणू कांहीं देशांत सुरू आहे. या अनर्थ परंपरेत सारा देश गडला जात होता, तोंच अशी एक भीषण आपत्ति कोसळली की ज्यामुळे सान्या देशाचे कंबरडेच मोडल्यासारखे झाले. नुक्तेच कोठे आपण उभे राहून पायले टाकू लागलो होतो, तोंच आपल्यावर हा वज्रघात झाला आणि कपाळाला हात लावून वसण्याचा प्रसंग आपल्यावर ओढवला. आतां पुन्हां आपल्याला आपल्या पायावर कसे उभे राहतां येईल, आपले पाऊल पुढे कसे पडेल, आतां आपला पुढील मार्ग कोणता हेच प्रश्न उभ्या देशाला आज भेडसावीत आहेत. परंतु या पश्चांचे उत्तर देणे मात्र सोपे नाही. आजपर्यंत आपल्या देशानें जे कांहीं मिळविलें, त्यावर बोट्या फिरला गेला. अशा परि-
 षितीत आपण आपला पुढचा मार्ग शोधून काढला नाही तर,

साठ वर्षांची तपश्चर्या, त्याग आणि बलिदान मार्तीत जाईल. या मयानक आपत्तीमुळे आपण जायबंदी झालो असलो, तरीहि आपण आपला तेल सावरला पाहिजे. कर्तव्य ओळखून अचूक मार्ग चोखाळला पाहिजे. देशावर ही जी संकटपरंपरा कोसळली आहे ती कां, आणि कशी कोसळली, ते सर्वांनी समजून घेणे आवश्यक आहे. जे झाले ते झाले. यापुढे आपल्यावरील या संकटराशी आपो-आप वंद होतील असे कोणी समजत असेल तर, ती मोठी चूक ठरेल. शत्रूने आपल्या घरांतच ठाण मांडले आहे. आणि त्याने आपला जमिहि चांगलाच बसविला आहे. तो शत्रू शोधून काढून त्याला हुसकावून लावावयाचा आहे, नेस्तनाबूत करावयाचा आहे.

जगांत अमरपट्टा घेऊन कोणाच येत नाही. मला सव्याशे वर्षे जगायचे आहे असे महात्माजी म्हणत असत. परंतु जगांतील सुखांचा उपभोग घेण्यासाठी त्यांना इतके जगायचे नव्हते. इतर पुढाऱ्यांचे जमाने जुमले, पैसे अडके आहेत. मोठमोठ्या मानाच्या जागा, मंत्रीपदेहि त्यांनी पटकावली आहेत. गांधीजींनी तर घरदार, मुलेंवाळे यांचाहि त्याग केला होता. स्वप्नांत देखील कधी ते कोठल्या पदाधिकाराची आशा करीत नसत. त्यांना जगायची इच्छा होती ती देशाकरता, देशाची सेवा करायला मिळावी म्हणून. परंतु ज्यावेळी आपल्याला त्यांची सर्वांत जास्त जरूर होती, अशा वेळीच ते आपणांस सोडून गेले. तसे पाहिले तर असे पुष्कळ लोक आहेत की, ज्यांनी त्यांच्यापाशी राजकारणाची धुव्याक्षरे गिरवली. परंतु तेहि म्हणू लागले होते की, 'आतां महात्माजींनी संन्यास घ्यावा. त्यांनी राज-

कारण सोडून द्या. 'राजकारणाचे डावपेच कांहीं निराळेच असतात. त्यांच्यासारख्या महात्म्याला थोडेच ते साधणार!' परंतु आपणा सर्गाचे लक्ष तर गाधीजींच्यावरच खिळलेले असं. स्वतंत्र हिंदुस्तानचे सरकार कोणाचे असले पाहिजे, खेडी कशी असायीत, शहरे कशी बसविली जावीत, उद्योगधंद्याची वाढ कशाप्रकारे केली जावी, आपला शिक्षणक्रम कसा असावा, आपापसातील वागण्याची पद्धत कशा प्रकारची असावी, या सर्व प्रश्नांचा उलगडा करून घेण्यासाठी जनता गाधीजींकडे बघत असे. या कसोटीच्या काळात तेच देशाला अचूक रस्ता दाखवू शकले असते. आपल्या देशाचेच नव्हे तर, साऱ्या जगाचे मार्गदर्शन त्यांना करायचे होते. जेथे पाशवी शक्तीच सर्वांत बलिष्ठ समजली जाते, सैन्य आणि शस्त्रसंभार हीच जेथे सर्वांत भारी ताकद मानली जाते, अशा या जगात त्यांची जरूर आज सर्वांत जास्त मासत होती. आणि नेमके याच वेळी ते आपल्यातून निघून गेले. इतर चार चौघासारखाच त्यांनाहि नैमर्गिक मृत्यू आला असता तरी देखील हिंदुस्तानला दुःख झालेच असते, आणि त्याची उणीव भरून निघाली नसती. परंतु ज्या तऱ्हेने त्यांना मृत्यू आला, त्यामुळे तर आपला दुःखमार अधिकच वाढला आहे.

परंतु आपल्याला नुसते रडत बसून चालणार नाही. ज्या न्यक्तीच्या हत्याराला ते बळी पडले, त्याचा तलास आपल्याला लागायचा आहे. आणि त्याला शासन कसे करायचे, कशाप्रकारे त्याचा प्रतिकार करायचा त्याचाहि विचार करायचा आहे. आपण इमजारी सामना दिला, त्यांना पराभूत करून गुलामगिरीतून आपली सुटका

करून घेतली. परंतु या शत्रूचा मुकाबला कसा करावयाचा हाच खरा प्रश्न आहे. गांधीजींच्या दर्जाला न शोभणारे वर्तन करण्याची हिंमत इंग्रज सरकारला देखील झाली नाही. इंग्रजांनी जरी त्यांना गिरफदार केले तरी त्यांच्या हातांत कधी बेड्या घातल्या नाहीत. तुरुंगांत टाकले तरी ते देखील मोठ्या प्रतिष्ठेने. अशा त्या महात्म्याची हत्या एका हिंदी इसमाच्या हातून व्हावी हे एक आश्चर्यच नव्हे तर काय ?

आपण हे लक्षांत ठेवा की, हे काही एकाचा वेडपटाने किंवा पिसाटाने केलेले कृत्य नव्हे. कोणा एका व्यक्तीने त्याचा खून केलेला नाही. देशांत अशी एक विचारसरणी होती, विशिष्ट मनः-प्रवृत्तीचे लोक होते की, ज्याचा या खुनात हात होता. गांधीजींनी आपल्याला किती तरी गोष्टी शिकवल्या. त्यापैकी काही आपण ग्रहण केल्या, काही सोडून दिल्या. दिळीला प्रार्थनेच्या वेळी रोज कितीतरी गोष्टी ते आपल्याला सांगत. परंतु त्याकडे कितीसे लोक लक्ष देत ? तरीहि त्यांच्या उपदेशांत खंड पडत नसे. परंतु जे लोक आपल्या स्वातंत्र्याच्या मुद्यावर उठले आहेत, त्यांच्यापामून आपले रक्षण कसे करावयाचे तेवढे मात्र ते सांगू शकले नाहीत. त्यांच्या जीवनापासून जे आपल्याला शिकता आले नाही ते आता त्यांच्या बलिदानाने तरी निदान आपण शिकू या. तीन महिन्यांपूर्वी एका भाषणातून मी सांगितले होते की, देशांत एक अजब ताकद पैदा झाली आहे. दहा दिवस पर्यंत तिने दिळीत धुमाकूळ उडवून दिला होता. पण ती ताकद मुसलमानाची नाही. ते तर विचारे आसरा मागत होते. जे हिंदू आणि शीख लूटमार करीत होते, जनतेच्या आणि तिच्या प्रति-

निधींच्या हातांतील सत्ता वळकावण्याची ज्यांनी प्रतिज्ञा केली होती अशा हिंदू आणि शिखांपासूनच धोका निर्माण झाला होता. ते अगदी उघडपणे म्हणत की, “आम्हीं हिंदुस्तानचा ब्रह्मदेश करू. आणि गांधी नेहरूंची प्रेतें दिल्लीच्या सडकेवर खुशाळ सडू देवू.” मी तर त्याच वेळीं या धोक्याची सूचना देऊन ठेवली होती व आपण स्वातंत्र्याची लढाई खरी करू करत लढलो तेहि सांगितले होते. गरिबांचे कष्ट कमी होतील, जनतेच्या हातीं राज्याची 'सूत्रे' येतील, भुकेनें पिडलेल्या लोकांच्या तोंडांत अन्नाचा घास पडेल, कापडाची टंचाई भासणार नाही, आजारी लोकांच्या दवापाण्याची सोय होईल, शाळा कॉलेजांचा लाभ सर्वांना सारखा मिळेल, शेती आणि उद्योगधंदे यांची वाढ होईल अशी आशा जनतेला वाटत होती. त्यासाठीच आपण स्वातंत्र्याची लढाई लढलो. परंतु आज तर आपल्या देशांत गंगा उलटी बहावयास लागली आहे. श्रमजीवी जनता भुकेनें तडफडत आहे तर, ऐतखाऊ लोक मजा मारीत आहेत. आपली राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था अशी असावयास पाहिजे की, ज्यायोगे प्रत्येकाच्या श्रमाचे न्याय्य रीतीनें वाटप होईल. आपल्या स्वातंत्र्याची लढाई ही कांहीं एकाद्या ग्वाल्हेरच्या राजाने नाहीतर भांडवलदारांने अगर लक्षाधीशाने लढविलेली नाही. त्यावेळीं ते सर्व लोक तर इंग्रजांचे बूट चाटीत बसले होते. स्वातंत्र्यासाठी लढले ते गरीब लोकच. तेव्हां त्या गरिबांचेच राज्य कां होवू नये? हाच तर सर्वांत मोठा प्रश्न आहे. आपल्या देशांत एक क्रांति नुकत्तीच झाली आहे. परंतु दुसरीहि क्रांति बहावयास हवी. राज्यक्रांति झाली तरी

समाजक्रांतीहि आपण घडवून आणली पाहिजे. 'ज्या समाजांत उच्च नीच, असे भेद नसतील, जेथे कोणी राव नसेल आणि कोणी रंक नसेल, असा एक नवीन आर्दश समाज आपण निर्माण केला पाहिजे. इंग्रजांचे राज्य नष्ट करण्यापेक्षां देखील हे काम अत्यंत विकट आहे. परंतु तरीहि ते तडीस नेलेच पाहिजे. ही सामाजिक क्रांतीसुद्धां क्यकरच झाल्याशिवाय राहणार नाही. काँग्रेस म्हणजे कांही समाजवादी संस्था नाही. परंतु तिने नेमलेल्या आर्थिक समितीच्या अहवालाचा सूर देखील असाच आहे. त्या अहवालांत समाजवादाचा पुरस्कार करण्याची सूचना करण्यांत आली आहे. आणि त्यामुळे मुंबई, कलकत्याच्या भाडवळदारांचा भीतीने थरकाप झाला असून, त्यांच्याकडून दिळीला तारावर तारा येऊन घडकन आहेत.

या क्रांतीला घाबरणाऱ्या ज्या शक्ति आहेत, त्यांचे जवळ इंग्रजांप्रमाणे जनतेशी टक्कर देण्याचे कोणतेहि साधन नाही. हे राजे, हे नवाब, आणि हे शेटसावकार कशाच्या जोरावर जनतेशी सामना करणार ? त्यांच्याजवळ ना फौजफाटा ना शासन यंत्र. तेव्हां स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी त्यांनी निराळेच उपाय शोधून काढले आहेत. क्रांतीपासून आपल्यालाच तेवढे कांही शिकतां येते असे नाही. जनतेचे शत्रू देखील त्यापासून धडे घेतात. ते पहातात की, बहुमत गरिबांचे आहे. सर्व गरिबांचे फायदे तोटे एकाच प्रकारचे असून त्यांची संकटे दूर करण्याचा मार्ग देखील एकच आहे. सर्व गरीब जनतेचे अभेद्य संघटन करणे हाच तो सरळ, साधा असा एकमेव मार्ग होय. श्रीमंत लोक ओळखून आहेत की, सर्व गरीब

जनता जर एक ऱ्हाळी तर, त्यांची सत्ता दिसकावून घेतली जाईल. त्याचे राजवाडे, त्याच्या बँका, त्याचे कारखाने या सर्वांचा कबजा केला जाईल. तेव्हा गरीब जनतेची एकजूट होवू नये म्हणून त्यांचा एकसारखा प्रयत्न चाललेला असतो. इंग्रजांपासून ते एक मोठा धडा शिकले आहेत. ज्यावेळी आम्ही आपापसांत भांडत होतो, त्याचवेळी इंग्रज येथे आले. त्यांनी आपली भांडणे वाढविली. जोंपर्यंत आपली एकी द्योत नव्हती, तोंपर्यंत त्यांचे येथील आसन स्थिर होते. कॉंग्रेसने आपणा सर्वांची एकजूट केली. परंतु जनतेत लढाई लावून देऊन ही एकजूट मोडण्याचा प्रयत्न हे भांडवलदार, जहागीरदार सतत करीत आहेत. ज्यायोगे हिंदू शेतकरी मुसलमान शेतकऱ्यांचा गळा घोटील, पठाण मजूर शीख मजुरांच्या पाठीत सुरा खुपसण्यास उद्युक्त होईल, इतकेच नव्हे तर, बंगालविरुद्ध बिहार, गुजराथ विरुद्ध महाराष्ट्र असे झगडे होतील, अशी परिस्थिति त्यांना निर्माण करावयाची आहे. असे नानाप्रकारचे झगडे निर्माण करून सामान्य जनतेची दिशाभूल करण्याचा भांडवलदारांचा उद्देश आहे. मी अनेकवार आपणाला हे विप्र नष्ट करा म्हणून सांगितले होते. मुस्लीम लीगचे नेतृत्व आणि इंग्रजांचा पाताळ्यंत्रपणा यामुळे देशाची दोन छकले शालीच आहेत. आता या स्त्रार्थी लोकांना जर आपण वेळीच पायबंद घातला नाही तर, जनता राज्याची गोष्ट तर दूरच राहो, उल्टे देशाचे अणखी तीनशे तुकडे पडतील. एकट्या हिंदू राष्ट्राने भागत नाही. जर हिंदू राज्य निर्माण झाले तर, शीख राज्य का होऊ नये ! बौद्ध, जैन

पारशी वगैरे लोकांना आपली स्वतंत्र राज्ये असावीत असे वाटणार नाही कशावरून ? शिवाय हिंदूंचे राज्य झाले तरी शेवटी ते कोणाचे होणार ? रजपुतांचे, राज्य की, जाटांचे की ब्राह्मणांचे, की आणखी कोणाचे ? भरतपूरच्या जाटांचा तर पूर्वापासून दिल्लीवर डोळा आहे. राजपुतान्यांत रजपुतांचे राज्य झाले तरी पुन्हां त्यावर स्वामित्व कोणाचे ? उदेपूरचे की जयपूरचे ? मराठ्यांच्या राज्याची गोष्ट घेतली तरी तेथे शिवाजीचे वंशज म्हणविणाऱ्या कोल्हापुरकरांचे राज्य होईल की, बडोदा-ग्वाल्हेरकरांचे राज्य होईल ? या राजे लोकांच्या मनांत देशभक्तीची भावना अजिबात नसते हे ध्यानांत असू या. ते फक्त स्वतःचा स्वार्थच ओळखतात. त्यांची आपापसांत प्रतिस्पर्धा निर्माण होईल. आणि त्याचा निकाळ करून घेण्यासाठी ते कांहीं गोलमेज परिषदांची वाट बघत बसणार नाहीत. तर तलवारीच्या खणाखणांनैच निर्णय ठरविले जातात. रक्ताच्या नद्या वाहतील, देश शेकडों तुकड्यांत विभागला जाईल आणि मोंगळ अमदानीच्या शेवटी शेवटी आमची जी परिस्थिति झाली होती, तीच परत आमच्या वाट्याला येईल. आणि त्यानंतर ?— त्यानंतर कदाचित पुन्हा आम्हाला गुलाम म्हणून रहावे लागेल.

ज्यावेळी मी या सर्व भयानक गोष्टींची कल्पना दिली, त्यावेळी सर्व वृत्तपत्रांनी माझी टर उडविली. पुढारी मंडळींनी माझी टवाळी केली. परंतु ज्यांच्या भेदूचे दरवाजे अद्यापपर्यंत बंद होते ते आता उघडतील. आपणांमध्ये जातीयवाद जर ठाण मांडून बसला तर, आपण पुढे जावू शकणार नाही. आपल्यात भेदाभेद कांहीं कमी

नाहींत. परंतु ही भिन्नता नष्ट करून एकजुटीच्या जोरावर आपण स्वातंत्र्य मिळविलें. ती भिन्नता यापुढेहि आपण दडपून टाकूं शकलों तरच आपलें स्वातंत्र्य चिरकाल टिकूं शकेल. लोखंड चांगलें लाल होईपर्यंत तापवून आणि नंतर ठाकून ठोकूनच त्याची तलवार किंवा नांगर आपण बनवूं शकतो. आपण यापासून बोध घेतला नाहीं तर, महात्माजींचें बलिदान निष्फळ ठरेल. सर्वांत प्रथम आपण स्वतःला हिंदी समजले पाहिजे. आणि त्यानंतरच हिंदू अथवा मुसलमान, बंगाली किंवा बिहारी अशा भावनांना स्थान दिलें पाहिजे. जेपर्यंत आपण अशातऱ्हेनें विचार करूं शकत नाहीं, तोपर्यंत आपलें पाऊल पुढें पडण्याची आशाहि करावयास नको. आपला भविष्य कोळ तोपर्यंत उज्वळ होवूं शकणार नाहीं. हीच गोष्ट महात्माजी आपल्याला वारंवार सांगत असत. आणि आपल्या अमोघ वाणीनें अगदी शेवटीहि त्यांनीं हीच गोष्ट आपल्याला पुन्हां सांगितली. १५ ऑगस्ट नंतर आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्याहि आपण कित्येक पावलें मागे हटलों आहोंत. जगांत आपल्या हिंदुस्तानला जो मान मिळूं लागला होता, तोहि आपण घुळीला मिळविला आहे. आतां तरी आपल्या राज्यकर्त्यांचे डोळे उघडले आहेत ही मोठ्या आनंदाचाच गोष्ट म्हटली पाहिजे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि भेदाभेद माजविणाऱ्या तत्सम इतर संस्था वेकायदा ठरविण्यांत सरकारचा शहाणपणा दिसून येतो. ही गोष्ट तर आम्ही पहिल्यापासून सांगत होतो. परंतु बडे बडे पुढारी आमच्या बोलण्याकडे कोठलें लक्ष द्यायला! आमच्या बिहार. प्रांतांत रा. स्व. संघाचा एक फार मोठा मेळ्यावा भरला होता.

साला तर कित्येक मंत्रीदेखील हजर राहिले होते. वर पहाणा-
 राला त्यांची कवायत कितीहि आकर्षक वाटली, तरी त्यांची अंतस्थ
 कारस्थाने मात्र निराळीच असत. या सर्व गोष्टी आम्ही जनतेसमोर
 आणि काँग्रेससमोर ठेवल्या होत्या. परंतु आमचा शत्रू प्रत्यक्ष राज्य-
 कार्य्यांच्या आश्रयानेच वाढत होता. हुकूमत बदलण्याचा हक्क तर
 सर्वांनाच असला पाहिजे. परंतु त्याची रीत कोणती? सावरकर
 आणि गोडसे यांनी हे सरकार वाईट आहे असे जनतेला खुशाल
 सांगायें. निवडणुकीच्यावेळीं जनतेजवळ मतांची मागणी करावी.
 आणि जनतेला हत्यारी लोकांचें राज्य पाहिजे असेल तर, त्यांना
 कदाचित मते मिळतीलहि. लोकांना आत्मघातच करून ध्याययाचा
 असेल तर, त्यांना कोण अडविणार? परंतु ज्यावेळीं जनतेला नेहरू
 सरकारचें राज्य हवें असतें, त्यावेळीं कांहीं मूठभर लोकांनीं बाँब
 पिस्तुलाच्या सहाय्यानें तें उलथून टाकण्याचा यत्न केला तर, त्यांनीं
 देशाचा आणि जनतेचा द्रोह केल्यासारखें होईल. इंग्रजाविरुद्ध
 आमच्यारीं कांहींनीं बाँब, पिस्तुले चालवून पाहिली. परंतु तें राज्य
 जनतेच्या इच्छेविरुद्ध आपल्या देशावर लादलें गेलें होतें. आणि
 म्हणूनच तें उलथून टाकण्याचा आपल्याला पूर्णपणें हक्क होता.
 परंतु जें राज्य जनतेच्या इच्छेनुसार प्रस्थापित झालें असेल एा
 राज्याशीं अशा तऱ्हेची वर्तणूक करणें म्हणजे प्रजापिद्रोहच आहे.
 अशा तऱ्हेच्या कुमार्गानें स्थापन केलेलें राज्य जनताराज्य कधींच
 होवूं शकणार नाहीं. तें तर गारकन्यांचे आणि खुटारू लोकांचें
 राज्य होईल. मग ते लोक राजे महाराजे असोन, नवाब जदगिरद

असोत, बडेबडे मांडवळदार असोत अथवा अन्य कोणीहि असोत ! दिवसें दिवस हा धोका वाढतच होता. आम्ही एकसारखे घसा फोडून ही गोष्ट जनतेला सांगत होतो. अखेर काँग्रेसचेहि लक्ष तिकडे वेधलें. आणि दिल्लीस भरलेल्या अ० भा० काँग्रेसच्या बैठकींत रा. स्व. संघाविरुद्ध ठराव पास करण्यांत आला. तो ठराव प्रत्यक्ष गांधीजींनींच आपल्या हातानें लिहिला होता. त्यांत त्यांनीं म्हटलें होतें कीं, हा संघ म्हणजे आपल्या देशाला असलेला एक फार मोठा धोका आहे. परंतु तीन महिने होवून गेले तरी देखीक मध्यवर्ति अथवा प्रातिक सरकारांनी संघाचें प्रत्य नष्ट करण्यासाठीं कांहीं उपाय योजना केली आहे काय ? काँग्रेस ही अत्यंत प्रचंड अशी संस्था आहे. छोट्या छोट्या खेड्यापर्यंत तिच्या शाखा पसरल्या आहेत. आम्ही ज्याप्रमाणें कार्य करीत आलों त्याप्रमाणें प्रातिक सरकारें आणि काँग्रेस संघटना यांनीहि प्रयत्न केले असते तर, कदाचित आम्ही महात्माजींना गमावूनहि बसलों नसतो. पुणें शहर म्हणजे संघाचा अगदी बाळेकिल्ला समजला जातो. त्याठिकाणीं आणि हिटलरपासून दक्षिण वेधून आलेल्या डॉ. हेडगेवारांच्या गांधी-सुद्धां मी अत्यंत उघडपणें संघाची निर्भत्सना केली होती. संघवाल्यांनीं मला धमकीचीं अनेक पत्रें लिहिलीं. ज्या ज्या ठिकाणीं मी गेलों, त्या त्या ठिकाणीं मी असाच निर्भांडपणें बोलत राहिलों. परंतु काँग्रेसमधील मंत्रीपदापर्यंत पोहोचलेल्या कांहीं मंडळींनीं आणि इतरहि कांहीं पुढाऱ्यांनीं संघाला देशभक्तांची संस्था म्हणून संबोधलें होतें. ते वाचून माझ्या मनाला फार वेदना झाल्या. असा बेजबाबदारपणा

त्यांच्या हातूत कां घडला ! ज्या लोकांनी जातीयवादाशी तडजोड करण्याचा प्रयत्न केला, त्या सर्वांवर गांधीहस्येची जबाबदारी येवून पडते. फक्त गांधीजींचा खून करायचा येवढाच त्यांच्या मारेकऱ्यांचा उद्देश नव्हता. त्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर हस्याकांड घडवून आणण्याचा कट त्यांनी रचला होता. या कापाकापीनंतर दिल्लीची डुकूमत वळकावण्याचा त्यांचा विचार होता. राज्ययंत्रामध्ये अनेक ठिकाणी त्यांनी आपली माणसे घुसविली होती. सिव्हील सर्व्हिस, सेक्रेटरियट आणि पोलिस खात्यांत त्यांनी आपली माणसे पेरून ठेवली होती. ज्यावेळी दिल्लीवर हल्ला होईल, त्यावेळी या सर्व माणसांनी त्याला मदत करायची अशी त्यांची योजना होती. हा धोका अद्याप नष्ट झालेला नाही. आणि काही लोकांना पकडून ठेवल्याने हा धोका नष्ट होईल असेही नाही. या विपारी सर्पांचे डोकें टेचण्यासाठी तशाच मजबूत हाताने प्रहार केला पाहिजे. त्याचबरोबर अशा लोकांविरुद्ध जनतेत खूप प्रचार केला पाहिजे. हे इतके नवजवान संघांत सामील झाले तरी कसे याचाहि विचार व्हावयास द्या. त्या तरुणात जोश होता, कार्यावढलचा अदम्य उत्साह होता. त्यांच्यासाठी कांहीं-तरी कार्यक्रम आखला पाहिजे, असे आम्ही म्हणत होतो. एक स्वयंसेवरू पपक तयार करून त्यामध्ये उत्कृष्ट कवायत शिकविणी जाईल, हत्यारांचे शिक्षण दिले जाईल आणि राष्ट्रीयट्टीचे बीजारोपण होईल अशी एकादि योजना आला.षय.स द्या होती. परंतु अशा तऱ्हेचा प्रयत्न झाला आहे काय ! 'नॅशनल गार्ड' या नांवाचे एक स्वयंसेवरू पपक बनविण्याचे कार्य सुरू झाले आहे, पण त्यातहि

पूर्वीचेच नोंकरशाही घोरण घुसडले जात आहे. नवा हिंदुस्तान निर्माण करण्यासाठी हजारों वर्षांचा कालावधी लागणार आहे अशी हा उपक्रम सुखं करणारांची कल्पना दिसते.

मी आपणाला हे सांगितलेच आहे की, अद्याप जातीयवादाचे हे संकट नष्ट झालेले नाही. त्याच्याशी अजूनहि आपल्याला सामना घावा लागणार आहे. तोच हेतू मनांत धरून मी दिछी यें एक वक्तव्य केले होते. परंतु त्यासंबंधी गैरसमज करून घेउन त्याचा अपप्रचार करण्यांत आला. त्या गैरसमजुती मी या ठिकाणी दूर कराव्यात असे मला सुचविण्यांत आले आहे. मी तुमच्यापैकीच एक आहे. तुमच्या घरांतील मी एक कुटुंबीय आहे. तुमच्याहि मनांत माझ्याविषयी गैरसमज पसरले असतील अशी माझी कल्पना नव्हती. परंतु दुर्दैवाने अनेक वर्तमानपत्रांच्या नाड्या लक्षाधीशांच्या आणि राजेमहाराजाच्या हातांत असतात. आणि ते ज्या स्वरूपाचा प्रचार करतात, त्यामुळे आपल्या मनांत गैरसमज निर्माण झाले तर त्यात आश्चर्य मानण्याचे कांहीं कारण नाही. तथापि आपल्या मनांत माझ्या प्रामाणिकपणाबद्दलच जर शंका असेल तर मात्र मला अत्यंत दुःख होईल. माझ्या हातून चुका होणे संभवनीय आहे. कदाचित तुमचे माझे मतभेदहि होवू शकतील. परंतु महात्मजीच्या वधाचा फायदा घेवून मी स्वार्थ साधू इच्छितों असे म्हणणे म्हणजे माझ्यावर अत्यंत अन्याय करण्यासारखे आहे. बिहारमध्ये १९३० सालापासून सोशॅलिस्ट पार्टी काम करीत आहे. परंतु दुसऱ्यानी केलेल्या चुकांचा फायदा आम्ही कधीच करून घेतला नाही. मग महात्मा-

जींच्या हत्येचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न आम्ही कसा करू ! तसे काही मी केले तर सार्वजनिक जीवनात राहण्याचा कसलाहि अधिकार मला उरणार नाही असे मी समजतो. वैयक्तिकरित्या मी त्याच्या किती निकट गेलो होतो ते आपणां सर्वांना माहीतच आहे. मला आणि माझ्या पत्नीला गांधीजींच्या कुटुंबातच स्थान मिळण्याचे महद्भाग्य लाभले होते. आर्थिक प्रश्नांच्या बाबतीतहि त्याची माझी मते पुष्कळशी जुळनी होवू लागली होती. परंतु असेहि काही प्रसंग आले होते की, त्याच्याशी माझा मतभेद झाला. परंतु या मतभेदाचे प्रसंगी मूर्खपणा अथवा अश्रद्धा आम्ही कधीच येऊ दिली नाही. असे असतांना ते गेल्यानंतर जर मी स्वार्थ साधू लागलो तर राजकीय जीवनात मला अजिबात स्थानच नाही असे म्हटले पाहिजे. आपल्या आणि आपल्या पुढाऱ्यांच्या हातून ज्या अनेक चुका झाल्या, त्यामुळेच गांधीजींची हत्या घडली असे मला निश्चितपणे वाटते.

संघाच्या या धोक्याची कल्पना जनतेला आगाऊच दिली गेली असती, आणि आमच्या काही पुढाऱ्यांनी आणि मंत्र्यांनी संघाच्या उरवांत भाग घेवून त्याची स्तुती जर केली नसती, उलट तरुणांची समजूत घालून त्यांना संघापासून परावृत्त केले असते तर, आपण गांधीजींना गमावून बसलो नसतो असा माझा विश्वास आहे. गांधीजींच्या रक्षणाची जी व्यवस्था करण्यात आली होती तीहि, पुष्कळशी सरोप होती. आपल्या हातून चुका घडल्या तर त्या आपण मान्य करण्याच पाहिजेत. परंतु आपण तर त्या साकून टाकण्याचाच

प्रयत्न करित असतो. हे सत्यकथन केल्यामुळे माझ्यावर टीकेची झोड उठविण्यांत येईल याची मला जाणीव होती. तरी देखील सत्य गोष्टी जनतेसमोर ठेवणे आवश्यक होते. आणि तसे केल्यावरले अपेक्षेप्रमाणे माझ्यावर टीकेचा वर्षाव झालाहि. काहीं लोक असे म्हणतात की, गांधीजींच्या मृत्यूनंतर जयप्रकाशाना अधिकाराच्या जागेची हाव सुटली आहे. परंतु मला सत्तेचीच हाव असती तर, अधिकाराच्या जागा मला पूर्वीच मिळाल्या असत्या. ज्या जागाकरता अनेक जण खुशामति करतात अशा कित्येक मोठ्या मानाच्या जागा मला देवू करण्यांत आल्या होत्या. मंत्रीपद देखील मला अगदी सहज मिळाले असते. खुद्द महात्माजींनीं सुद्धा अनेकवार ही गोष्ट माझ्यापार्शी काढली होती. मी फार हुशार नसलो तरी अधिकारपदे निर्माडपणे टीका करणारापेक्षा, खुशामत करणाऱांना चटकन मिळतात एवढे उमगण्याइतकी अकळ माझ्याजवळ खासच आहे. हा निर्माडपणा मी, माझे आई वडील, जनता आणि गांधीजी यापासून शिकलो. माझ्या वक्तव्यामुळे मी दुसऱ्या कोणाचेहि नुकसान केलेले नाही. नुकसान झाले असेल तर ते व्यक्तिशः माझेच झाले आहे. एका सभेत मी सरदार पटेल व पंडित नेहरू यांच्यातील मतभेदांचा उल्लेख केला होता. त्यावेळीं सुद्धा शोकसभेत मी ती चर्चा करायलास नको होती असा गहजब माझ्याविरुद्ध करण्यांत आला. दिडीत जितक्या शोकसभा मी घेतल्या, तितक्या दुसऱ्या कोणाहि घेतल्या नाहीत. त्या एवंदर वीस सभांपैकी एकीतच मी तो विषय काढला होता. आणि तोहि एका त्रिशिष्ट उद्देशाने. दिल्ली शहरात सर्वत्र

नेहरू आणि पटेल यांच्यांत मतभेद माजले आहेत अशा प्रकारची कुजवूज त्यावेळीं चालली होती. मोठमोठ्या लोकांतहि त्याची चर्चा चालत होती, इतकेंच नव्हे तर, परदेशी वृत्तपत्रांतूनहि त्याचा परिस्फोट झाला होता. मला असे वाटले की, ही गोष्ट त्यांच्या नजरेला आणून दिली तर, हे दोन्ही पुढारी जनतेचे गैरसमज दूर करून दोघेहि एकमताने पावले टाकीत आहेत असा विश्वास जनतेच्या मनात निर्माण करतांल. आणि त्यांत मला यश आले याचा आनंद होत आहे. याबाबतीत दोन्ही पुढाऱ्यांची जी वक्तव्ये प्रसिद्ध झाली आहेत त्यामुळे आतां सर्व गैरसमज दूर झालेले आहेत.

दिल्लीच्या सध्याच्या राजवटीमुळे बरेचसे लोक असंतुष्ट झाले आहेत. आपल्याला जर जातीयवादाशी लढावयाचें आहे तर, मंत्रिमंडळांत हिंदूमहासभेच्या अगर अकाली दलाच्या प्रतिनिधींना प्रवेश मिळतो कसा ! कांहीं विशेष वाईट गोष्ट झाली म्हणजे मंत्रिमंडळांत बदलण्याची रीत असते. गेल्या महायुद्धांत चर्चिल आणि रूझवेल्ट यांनी आरल्या मंत्रीमंडळांत कित्येक वेळां बदल केले. इंग्रजांच्यार आज धार्मिक संकट आलेले असून त्याला तोंड देण्यासाठी अॅटलीने कित्तीतरी बदल मंत्रीमंडळांत घडवून आणले आहेत. गांधीजींच्या दृष्टीच्या रूपाने आपल्यावरहि आज असेच एक मोठें संकट येवून पडलें आहे. आणि म्हणूनच मी असे म्हटले की, आपल्या मंत्रीमंडळांत फेरबदल करण्याची हीच एक संधी आहे. जे जातीयवादी आणि आपल्या शररूचे दान सतत बळकट करणारे आहेत, त्यांची मंत्रिमंडळांतून हफाळणी केली पाहिजे. हे सरकार जनतेचे आहे,

मांडवलदारांचें नाहीं. तरी सुद्धां आमच्या एका पुढाऱ्यानें मांडवल-
दारांना स्वच्छपणें असें सांगितलें कीं, त्यांचा एक प्रतिनिधी मंत्री-
मंडळावर घेण्यांत आला असल्याकारणानें त्यांनी घाबरण्याचें कांहींच
कारण नाहीं. आतां आपणच विचार करा कीं, अशा तऱ्हेच्या
आश्वासनांनीं जनतेचें हित कधी तरी साधूं शकेल काय ? मंत्री-
मंडळांत बदल करण्याची सूचना मी कांहीं वेडेपणानें केलेली नाहीं.
आजहि माझे तेंच मत कायम आहे.

माझ्याबद्दल तुमच्या मनांत निर्माण झालेले गैरसमज नाहिसं
व्हावेत म्हणून माझी ही कैफियत मी आपल्या सादर केली.
कारण मी आपल्याला माझे समजतों. परंतु मी प्रथम जी गोष्ट
आपल्यापुढें मांडली तीच खरी आहे. हल्लीं धरपकडीचें जें सत्र सुरू
आहे त्याची तर आवश्यकता आहेच, परंतु केवळ तेवढ्यानें जातीय-
वाद मरणार नाहीं. रा. स्व. संघ किंवा मुस्लीम लीगचें नॅशनल
गार्ड बेकायदा ठरविण्यांत आलें आहे हें खरें, परंतु मी आपल्याला
असें विचारतों कीं, हिंदुमहासभा आणि मुस्लीम लीग यांनाहि
बेकायदा कां ठरविण्यांत आलें नाहीं ? अशा संस्थांवर बंधनें घातल्या-
मुळे लोकशाही तंत्राला वाधा येतो ही अगदी खोटी गोष्ट आहे.
आपल्याला जर एक संयुक्त राष्ट्र बनवावयाचें असेल तर, राष्ट्रीय
ऐक्य आपल्याला स्थापन केलेंच पाहिजे. धर्माच्या नांवावर जनते-
कडून मत उपटण्याचा हक्क देणें, म्हणजे तें राष्ट्रीय ऐक्य संपुष्टांत
आणण्यासारखेंच आहे. आर्थिक कार्यक्रमाच्या ऐवजी धार्मिक भावनां-
वर मते मागण्याची मुभा ठेवली तर आपल्या राजकीय जीवनांत

असा अनास्था प्रसंग येईल कीं, आपल्याला उभे राहण्यांस कोठे जागहि उरणार नाही. ज्यापेळीं पाकिस्तानची स्थापना झाली त्याच-पेळीं सोशॅलिस्ट पार्टीनें असें जाहीर केलें होतें कीं, यापुढे आपल्या देशात जातीय संस्थाना कार्य करण्यास बंदी करण्यात यावी. आजहि आम्ही असें सागतों कीं, एखाद्या जातीच्या, पथाच्या अगर धर्माच्या नावावर कोणत्याहि संस्थेला राजकारणात भाग घेता येणार नाही असा कायदा शक्य तितक्या लवकर अमलात आणला पाहिजे. पहिल्यानें तर आमच्या या म्हणण्याकडे कोणी लक्षच दिलें नाही. परंतु आता महात्मार्जीच्या वधानंतर तरी, आमच्या सांगण्यापाठी-मागचें सत्य समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

जे लोक राज्ययंत्रात राहूनहि सघाला मदत करण्याचा यत्न करतात, त्यांच्यापासूनच आपल्याला सर्वांत जास्त धोका आहे. बिहारमध्ये तर काहीं वरिष्ठ पोलिस अधिकाऱ्याविरुद्ध हा आरोप ठेविला जातो. त्याबद्दलचा एक पुरावाहि आमच्यापार्शी आहे. त्या प्रांतात जोशी या नावाची व्यक्ति संघ संचालक म्हणून काम करीत असे. हिंदुस्तान सरकारनें संघ वेकायदा ठरविल्यानंतर तीन दिवसांनीं त्याच्या घराची झडती घेण्यांत आली. इंग्रज सरकार ज्यापेळीं काँग्रेस वेकायदा ठरवीत असे, त्यापेळीं ताबडतोब अर्घ्या रात्रीं सर्व देशभर झडत्या घेतल्या जाऊन धरपकड केली जात असे. आज तर आपलें स्वतःचें राज्य आहे. तेव्हा पूर्वापेक्षा जास्त सफाईनें कामे व्हावयास पाहिजेत. असें असताना तीन दिवसानंतर पोलिस अधिकारी जागे होतात आणि त्यानंतर झडती घेतली जाते ही गोष्ट सरकार सहन करी

करू शकते ! माझे असे मत आहे की, सरकारी नोकरांना देवाील स्वतंत्र राजकीय मत बाळगण्याचा व त्याप्रमाणे मतदान करण्याचा हक्क जरूर असला पाहिजे. कारण सरकारी अधिकारी हे सुद्धा नागरिकच असतात. तेव्हां त्यांना नागरिकत्वाचे हक्क कां असू नयेत ! परंतु सरकारी नोकरांत असतांनाच, एकाद्या दहशतवादी संस्थेचेहि सभासद झाल्याकारणाने ज्यांच्यापासून देशाला अत्यंत धोका निर्माण झाला आहे, अशा लोकांविरुद्ध कोणतेच उपाय योजले गेले नाहीत. ज्याचे मांड लायचे, त्याच्याशीच द्रोह करणाऱ्या लोकांना नोकरी-वहून दूर केले पाहिजे. माझ्या हातीं जर सत्ता असती तर, अशा लोकांना केवळ नोंफरीवरून कमी करूनच मी थांबलो नसतो; त्यांना खडी फोडायला तुरुंगातहि पाठविले असते.

जातीयवादाचा शेवट करणे हें फक्त सरकारचेंच काम नाही. जनतेचीहि याबाबतीत कांहीं कर्तव्ये आहेत. खरे म्हटले तर, जातीयवाद आपणच नष्ट करू शकाल. आपल्यापैकीं प्रत्येकानें या जातीयवादाचे डोकें ठेचण्याचें व्रत घेतले पाहिजे. दिशाभूल झाल्यामुळे जे लोक जातीयवादांत चुकून सामील झाले असतील, त्यांना समजावून सांगून आपण परत आपल्यात आणले पाहिजे. परंतु जे राष्ट्रादालाच विरोध करीत असतील, त्यांना मात्र आपल्या समाजांत स्थान मिळतां कामा नये. प्रत्येक बाबतीत आपण त्याच्या-
 न्न ब्रह्मिंकार घातला पाहिजे. विशेषतः तरुण वर्गाला माझे असे सांगणे आहे की, त्यांनीं आपल्यावरिल जबाबदारी ओळखून जातीय-
 वादाचा निकारानें प्रतिकार केला पाहिजे. अशाप्रकारचें दुःस्वप्न

आपल्या देशांत कधीहि झालेले नव्हते. अनेक देश उदयाला आले आणि अस्तंगतहि झाले. परंतु आपल्यातील उच्च नैतिक भावनांमुळे आपला देश मात्र अद्याप तगून राहिला आहे. आपण नेहमीच मोठमोठ्या धर्मगुरूंची आणि महात्म्यांची पूजा करीत आलो आहोत. परंतु आज मात्र आपले इतके पतन झाले की, आपण अलम दुनियेतील सर्वश्रेष्ठ महात्म्याची हत्या केली. आपण पशू बनलो आहोत. परंतु या पशुतेपासून आपल्याला मानवतेकडे जावयाचे आहे. अत्याचाराची फेड पुन्हां अत्याचार करून कधीहि होत नसते ही शिकवण गांधीजींनीच आपल्याला दिली आहे. पाकिस्तानांत छुटाछुट होत आहे, म्हणून आपण इकडेहि छुटाछुट सुरू करावी काय ? तिकडे अर्भकांच्या हत्या केल्या जातात आणि स्त्रियांची अन्न घेतली जाते, म्हणून इकडे आपणहि तसेच वर्तन करावे काय ? हा कांहीं खरा धर्म अथवा न्याय नाही. त्यामुळे आपल्या देशाचे काडिमात्रहि कल्याण होणार नाही. नौखालीचा बदला आपण विहारमध्ये घेतला. पण त्यामुळे काय साधले ? पाकिस्तान तर प्रत्यक्षांत अवतरलेच आहे, पण छुटाछुट आणि हत्याकांड मात्र वाढत गेले, आणि शेवटी आम्हांला महात्माजींना देखील कायमचे गमावून बसावे लागले. महात्माजींनी पाकिस्तानची कल्पना कधीच मान्य केली नव्हती. पटेल आणि नेहरू यांनीच पाकिस्तानला मान्यता दिली होती. आतां मात्र मुसलमानांचे सुद्धा डोळे उघडू लागले आहेत. ज्या लोकांनी पाकिस्तानच्या नांवावर स्याच्याकडून मते मिळविली तेच त्यांना संकटाच्या खाईत सोडून निघून गेले. इतःपरहि जर कोणी मुसलमान देशद्रोह करील तर,

खुशाल त्याला गोळी घाला. पांतु लक्षांत रेवा की, खुद्द हिंदूमध्येहि देशद्रोही कांहीं थोडे नाहींत. ज्या लोकांनीं गांधीजींना आणि नेहरूंना गिरफ्तदार केले, ते काय देशद्रोही नाहींत ? ज्या व्यापाऱ्यांनीं कापडाबाजार चालविला आहे ते तरी देशद्रोहच करित आहेत ना ? जे लोक स्वतंत्र हिंदुस्तानातहि नोकरीवर राहून लाचलुचपत करतात ते देशद्रोही नाहींत तर कोण ? ज्या लोकानी त्रिवेणीसिंग, भूमिदार संघ वगैरे नावावर जातीयवादाच्या प्रस्थापनेभरिता मते मागितली, त्याच्याहून महान देशद्रोही कोण अमूं शकेल ? हे सर्व देशद्रोही प्रयत्न नष्ट करा, आणि नंतरच मुसलमान फितुराकडे लक्ष पुरवा. आमच्या देशांत आजपर्यंत नाना धर्माचे लोक एकत्र नांढत आले आहेत. हेंच तर परम पवित्र भारतमानेचें वैशिष्ट्य आहे. महात्माजींचो ही शिकवण आमसात करून धेतल्यानंतरच आपल्याला देशाच्या नवनिर्मितीच्या कार्याला हात घालता येईल. आपल्याला नवें जीवन आणि नवी संस्कृति निर्माण करावयाची आहे. नव्या हिंदुस्तानची उभारणी अशा रितीनें करावयाची आहे की, ज्यात कोणाचेंहि शोषण होणार नाहीं, आणि कोणाचेहि श्रम व्यर्थ जाणार नाहींत. आपल्या देशांतल अन्नान्नदशा, कापडाची दुर्भिक्षता नष्ट झालीच पाहिजे. अशा प्रकारें भारताची नव्यरचना केली तरच जगांत त्याचा मान वाढविला जाईल. आमच्या कल्याणाचा रस्ता हाच आहे. महात्माजींनीं आपल्या सर्व जीवनातून हीच शिकवण आपल्याला दिली. आणि त्याच्या मृत्यूनेहि तोच धडा आपण शिकोवयास पाहिजे.

ध्येयाविष्कार

[मद्रास येथे ता. ८ जूने १९५० रोजी भरलेल्या समाजवादी पक्षाच्या आठव्या अधिवेशनापुढे पक्षाचे सर चिटणीस म्हणून राजकीय अहवाल सादर करताना श्री. जयप्रकाश नारायण यांनी केलेले भाषण व त्यावर झालेल्या चर्चेला त्यांनी दिलेले उत्तर]

मी आणि माझे सहकारी चिटणीस साथी लिमये यांनी सादर केलेल्या अहवालाची प्रत तुम्हाला मिळाली आहेच. त्या छापीळ अहवालात आणखी काही भर घाऱण्याची माझी इच्छा नाही. फक्त त्या अहवालाचे स्वरूप आणि त्यामागिल उद्देश याकडेच मी तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो. गेल्या तीन वर्षांपासून, म्हणजे कानपूर अधिवेशनात आपण पक्षाची पुनर्घटना केल्यापासून ज्या शंका घेण्यात येत आहेत व जे मुद्दे उपस्थित केले जात आहेत, त्याचा परामर्ष घेण्याचा प्रयत्न मी या अहवालात केला आहे. त्याचप्रमाणे पक्षाच्या मूळभूत ध्येय धोरणाचेहि पुन्हा एकदा स्पष्टीकरण करण्याचा मी यत्न केला आहे. माझा असा विश्वास आहे की, आपला पक्ष आता पुरेसा प्रगल्भ झाला असून त्याच्या मूलभूत तरंगप्रणालीबद्दल आता कोणाच्या मनात कसली शंका अगर विकल्प निर्माण होण्याचे कारण नाही. आपण आपल्या ध्येयाची घोषणा नि.

करू शकलो नाही तर, आपली ताकद खची होईल आणि जें घ्येय आपल्याला गांटाऱ्याचें आहे, त्या रोखानें आपली पायले पडूं शकणार नाहीत, निदान आपली गति तरी खासच मंदावेल. आपल्याला प्रत्यहि आपली घ्येयें बदलून किंवा त्याबद्दल शंका कुशंका काढीत वसून चालणार नाही.

आपण ज्यावेळीं कानपूरला पक्षाच्या घ्येयधोरणाची चर्चा केली आणि नागपूरच्या बैठकींत त्यास अखेर मंजुरी दिली त्यावेळीं असें वाटूं लागलें होतें कीं, निदान आता तरी पक्षाचें घ्येयधोरण निश्चित झालें आहे. तुम्हीं कृपाकरून राग मानू नका, परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, पक्षाच्या मूलभूत घ्येयधोरणाबद्दल अद्यापहि आपल्या अनेक सहकाऱ्यांच्या मनांत शंका आहेत. माझ्या दौऱ्याच्या प्रसंगां मला हें आढळून आलें आहे. लोकशाहि समाजवादाचा अर्थ समजावून घेण्याचाच मुळीं ते प्रयत्न करीत नाहींत असें मला दिसून आलें. पक्षाच्या अनेक सभासदांनी पक्षाचें घ्येयधोरणहि वाचलेलें नाही असा दुःखद अनुभवहि मला आलेला आहे. मद्रासला येताना वाटेत मी महाराष्ट्रांतील सुमारे दीडशे कार्यकर्त्यांपुढें भाषण केले. पक्षाची महाराष्ट्र शाखा ही आपल्या कार्यबु शलतेबद्दल आणि पद्धतशीरपणाबद्दल प्रसिद्ध आहे. काहीं अतिशय उत्कृष्ट कार्यकर्ते महाराष्ट्रांन पक्षाला पुरविले आहेत, आणि आजहि अनेक तळमळीचे तरुण कार्यकर्ते तेथे सतत अभ्यास करीत असलेले आणि निरनिराळे प्रिय समजावून घेव असलेले दिसतात. परंतु अशा या महाराष्ट्र शाखेचा तरी अनुभव मला काय आला ! जमलेल्या कार्यकर्त्यांपैकी निम्ब्या

हूनहि कमी जणांनी पक्षाच्या ध्येय धोरणाची पुस्तिका वाचलेली होती. आपल्यासारख्या जनतापक्षाचे सर्वच्या सर्व सभासद हें वाचन करतील अशी माझी अपेक्षा नाही. निरक्षर सभासदांना तर तें येणारच नाही. परंतु निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी आणि पदाधिकाऱ्यांनी तरी निदान त्याचानीट अभ्यास केला पाहिजे अशी अपेक्षा मी खासच करतो. या पुस्तिकेची बहुतेक सर्व प्रादेशिक भाषातून भाषांतरे झालेली असल्याकारणानें इंग्रजी येत नाही अशी सवबहि कोणाला सांगता येणार नाही.

दुसरे असें की, पक्षाने ठरविलेले मूलभूत धोरण वाजूला सारून स्वतःच्याच मर्जानुसार वागण्याची प्रवृत्ति काही पक्ष सभासदात दिसून येत आहे. आपण अशा तऱ्हेनें वागूं लागलों तर, एकसंध अशा समाजवादी पक्षाची उभारणी करणे अशक्य होऊन वसेल. लोकांसाठी समाजवादावर माझा विश्वास नाही असें कोणत्याहि पक्ष सभासदाला म्हणता येणार नाही. आज पक्षाचा पाया घालायचा आणि उद्या लगेच तो उखडून टाकायचा असें जर आपण करित राहिलों तर, समाजवादी चळवळीची आखणी करणे अशक्य होऊन वसेल. म्हणून पक्षाच्या मूलभूत धोरणावद्दलच्या असल्या शका कुशंग आणि वादंग याना आळा घालणें किती जरुरीचें आहे तें पटवून देण्याचा प्रयत्न मी केला आहे.

अहवालच्या दुसऱ्या भागांत मी आपल्या कार्यपद्धतीचा उदापोह केला आहे. त्याबाबत सुद्धां ध्येय धोरणासंबंधीच्या पुस्तिके

आले असतें तर, मला आनंदच झाला असता. त्याबाबत माझा मुर्तीच मतभेद नाही. तथापि मी तुम्हांस असे सांगू इच्छिंनों कीं आधी तयारी केल्याशिवाय लढा सुरूं करणें अशक्य आहे. परंतु ज्या ठिकाणी आपली पुरेशी संघटना आहे असें दिसून आले, त्या ठिकाणी लढा टाळण्याचा प्रयत्न केला गेला नाही. अर्थात् माझ्या अहवालांत मी जे मूलभूत प्रश्न उपास्थित केले आहेत, त्याला उद्देशून मी हें बोलत नाही. आणि म्हणून त्या अहवालास परिपदेनें मंजूरी द्यावी असें माझे मत आहे. पक्षाचे मूलभूत ध्येय आणि धोरण यांचा या अहवालांत फक्त पुनरुच्चार करण्यांत आला आहे. लोकशाही कार्यपद्धति आणि केवळ सनदशीर प्रवृत्ति यांत आपण नेहमीच फरक करीत आलों आहोंत. तेंच या अहवालात मी पुन्हां एकदा मांडलें आहे. त्याचप्रमाणें पक्षांत कांहीं रोग वळावूं पहात आहेत, त्याकडेहि मी तुमचें लक्ष वेधलें आहे. उदाहरणार्थ पक्षांत माजलेली गटवाजी. डॉ. राममनोहर लोहिया यांनीं नुक्ताच जनतेमध्ये जो लेख लिहिला आहे, त्यांत त्यांनीं यावर चांगला प्रकाश टाकला आहे. आपल्या लेखांत त्यांनीं या प्रश्नाचा अधिक बारकाईनें उहापोह केला आहे. माझे तुमच्यापाशीं इतकेंच मागणें आहे कीं, तुम्ही आपल्या ध्येयधोरणावर विश्वास व्यक्त करावा आणि त्याबाबतचे मतभेद मिटवून टाकावेत. ज्याचा लोकशाही समाजवादावर विश्वास नसेल, त्यांना आपल्या पक्षांत स्थान मिळणार नाही. माझ्या विधानाला तुम्ही अगदी स्पष्ट शब्दांत संपूर्ण पाठिंबा द्या असें माझे सांगणें आहे. लोकशाही समाजवादाचें संपूर्ण चित्र कसें असेल हा निराळा मुद्दा आहे. मी हें कवूल

करतो कीं, त्याची संपूर्ण कल्पना आम्ही अद्यापपर्यंत तुमच्यापुढे ठेवू शकलो नाही. परंतु त्यावर अनेक लेख आणि पुरितका लिहिल्या गेल्या असून लोकशाही समाजवादाची कल्पना त्यांत विशद करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या स्वतःच्या अशा कांही कल्पनाहि आपण प्रसृत केल्या आहेत. लोकशाही समाजवादाचे एकजिनसी असे तत्वज्ञान अद्यापपर्यंत निर्माण व्हावयाचे आहे हे खरे असले तरी मला अशी आशा आहे कीं, येत्या वर्षांत या दिशेने प्रत्यक्ष अशी कांहीतरी कामगिरी वजविली जाईल.

सहचिटणिसांनी आपल्या अहवालांत ज्या संघटनात्मक समस्यांचा निर्देश केला आहे, त्यावरच मुख्यत्वेकरून चर्चा व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. तात्विक चर्चेवर सारा भर देऊन संघटनात्मक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करण्याची आपल्याला सवय आहे. त्यामुळे आपल्या संघटनेत फार मोठे दोष निर्माण झाले आहेत. हे दोष घालवून टाकण्याच्या दृष्टीने साथी मधु लिमये यांनी आपल्या अहवालांत कांही सूचना केल्या आहेत. त्या सूचनांत जरूर तो फेरफार करून परिपदेने त्या स्वीकाराव्यात असे मला सांगाययाचे आहे. पक्षांत फाटाफूट होत असल्याबद्दल ज्या अरुचा पसरल्या आहेत, त्याचाहि उल्लेख मी माझ्या अहवालांत केला असल्याचे. तुमच्या स्मरणांत असेलच. साथी अच्युत पटवर्धन यांनी मग पाठवलेल्या एका पत्राचा निर्देश मी त्यांत केला आहे. त्यांनी त्यागवत एक पत्रक माझ्याकडे पाठविले असून मी या परिपदेला तें वाचून दाखवावे अशी त्यांची इच्छा आहे.

त्या पत्रकावरून तुमच्या लक्षांत येईल कीं, सार्थी अच्युत पटवर्धन यांनीं निदान काहीं काळपर्यंत तरी प्रत्यक्ष राजकारणांतून, किंवा पक्ष कार्यांतून, अंग काढून घेण्याचा जो निर्णय घेतला आहे तो पक्षाच्या मूलभूत ध्येयार्शां अगर धोरणार्शां त्याचे काहीं मतभेद शाले आहेत म्हणून मुळीच नव्हे. त्यांनीं आपल्या पत्रकात काहीं अतिशय मूलगामी स्वरूपाचे मुद्दे उपास्थित केले आहेत. याप्रायः अगदी नम्रपणें मी इतकेंच म्हणेन कीं, अच्युतराजाचें खरें स्थान अद्यापहि समाजवादी पक्षातच आहे. त्यांनीं ज्या उणीया दाखविल्या आहेत, त्यांची आम्हालाहि कल्पना आहे. राजकीय पक्षाला एकाद्या आध्यात्मिक संवटनेत स्वतःचें रूपांतर करून घेणें शक्य नमने. परंतु मी वर म्हटल्याप्रमाणें ज्या मानवी मूल्यांची जोपासना अच्युतराज अन्य मार्गांनीं करूं पाहतात तींच मूल्यें लोकशाही समाजवादाचा अंगिकार करून सुरक्षित राखण्याचा प्रयत्न समाजवादी पक्ष करित आहे. सत्ता हस्तगत करून, पक्षाची दुरुमशाही प्रस्थापित करणें एवढेंच जर पक्षाचें ध्येय असतें तर, लासाली लोकशाही समाजवादाची घोषणा करण्याची आपल्याला काहींच गरज नव्हती. सामाजिक जीवनांत काहीं विशिष्ट मूल्यांची जोपासना व्हावी, नुसतें समाजवादी सरकार स्थापन न होता समाजवादी समाज निर्माण व्हावा असें पक्षाला मनापामून पाटणें. आणि म्हणूनच तर आपण लोकशाही समाजवादाचा झेंडा उभा केला आहे. जगें सर्वा मानवांवर काहीं मर्यादा या असतातच, ही गोष्ट अच्युतराज देगाळ नजरेआड करणार नाहींत अशी मी आशा करतो. परंतु आरण्याबा

निदान एवढे तरी समाधान आहे की, त्यांना ज्याचा ध्यास लागला आहे, तशाच तऱ्हेचा समाज निर्माण करण्याची आपणहि धडपड करीत आहोत. आणि म्हणून मला अशी आशा वाटते की, अभ्युत्थाव लवकरच आपल्यात परत येतील कारण तेच त्यांचे खरे स्थान आहे.

कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणात बदल होणार असल्याच्या बातम्या वहुधा तुम्ही वृत्तपत्रातून वाचत असाल. माझी अशी खात्री आहे की, पुन्हा एकदा संयुक्त आघाडीचा बुरखा पांघरून आपली जुनीच भेद नीति चाळू टेंवण्याचा ते प्रयत्न करून पहात आहेत. त्यांच्या संयुक्त आघाडीचे स्वरूप नेमके काय असेल, कामगार शेतकरी पक्ष अशी संज्ञा ते त्यास देतील की, तथाकथित डाव्या गटांची एकजूट म्हणून संबोधतील ते सांगता येणार नाही. परंतु आजपर्यंत ते ज्या मार्गाचा अवलंब करीत होते त्यायोगे ते जनतेपासून पूर्णपणे अन्ध पडले आहेत याची त्यांना जाणीव झाली आहे हे उषड आहे. ते आता गरीब आणि मध्यम वर्गांचीच केवळ नव्हे तर, ज्यांना ते "लोकशाही" वादी समजतात अशा हिंदी मांडवळदार वर्गांचीहि मनधरणी करू लागतील. सोव्हियट युनियनचे आदेश आधळेपणाने मानायची त्यांची तयारी असेल तेच तेवढे "लोकशाही" वादी अशी कम्युनिस्टांची व्याख्या असते. कम्युनिस्ट पार्टी "लोकशाही आघाडी" उभी करणार आहे ती लोकशाही समाज निर्माण व्हाय अथवा लोकशाही मूल्यांची जोपासना व्हावी म्हणून नव्हे तर, रशियाला फाँटिका मिळवून देता यायला म्हणून, हिंदुस्तानातील प्रचलित परिस्थितीत तसे धोरण आंढरणे आवश्यक आहे म्हणून ते असे करीत

नाहीत तर, कॉमिन्फॉर्मचा तसा हुकूम सुटल्यामुळेच केवळ ते अशी पावले टाकीत आहेत. आजची आंतरराष्ट्रीय परिस्थिति अतिशय तंग झाली असताना, हिंदुस्तानांतील त्याचप्रमाणे जगांतील निरनिराळ्या देशांतील जनता कोणाची वाजू घेते या एकाच गोष्टीवर आज त्यांचे सर्व लक्ष केंद्रित झाले आहे. त्यामुळे हिंदुस्तानला रशियाच्या गटांत खेचण्याचा ते पराकाष्ठेचा प्रयत्न करतात. साथीहो, अशा वेळीं तुमचे स्वतःचे ध्येय निश्चित झालेले नसेल, आणि तुम्ही त्याला चिकटून राहणार नसाल तर, कम्युनिस्टांच्या या नव्या कारवाईला तुम्ही सहज बळी पडाल. अशा परिस्थितीत आपल्या पक्षाचे अनुयायी अधिक स्पष्टपणे विचार करू लागतील आणि काहीहि घडले, कम्युनिस्टांनी कितीहि घोषणा केल्या तरी लोकशाही समाजवादाच्या झेंड्याखाली ठाम निर्धाराने आगेकूच करतील असा माझा विश्वास आहे.

समारोपाचे भाषण

मी सादर केलेल्या अहवालातील सिद्धांतिक भागावरच बहुतेक सर्वांचे केंद्रित झाले होते. त्यामुळे माझी काहीशी निराशाच झाली. आपल्या मूलभूत ध्येयांवरच चर्चितचरण करण्यापेक्षा ती कर्तव्य आणण्याच्या अवस्थेप्रत आपणापैकीं बहुतेक सर्वजण पोहोचले आहेत असे मी समजत होतों. परंतु संघटनात्मक प्रश्नांकरे आणि साथी मधू लक्ष्मणे यांनी सादर केलेल्या कार्यक्रमाकडे पारच घेतल्या प्रतनिधींनी लक्ष दिल्याचे आढळून आले. तथापि मी अशी आशा करतो की, पुढील काळ्यांत संघटनात्मक प्रश्नांवर आपण

अधिक लक्ष वेदित करूं. कारण तेंच आपल्यापुढील सर्वांत महत्त्वाचे कार्य आहे.

चर्चेला द्यावयाच्या उत्तराचे मी दोन भाग पाडणार आहे. प्रथम तात्विक स्वरूपाच्या चर्चेबद्दल मी स्थूलपणाने माझे म्हणणे मांडीन. बहुतेक सर्व भाषणे चर्चेला सहाय्यभूत होणारी अशीच झाली. परंतु साथी बासु कृष्णमूर्ति यांच्या भाषणांबद्दल मात्र माझी फार जोराची तक्रार आहे. राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या लोकशाही समाजवादाबद्दल व माझ्याबद्दलही त्यांनी आपल्या भाषणात उल्लेख केला. मी अतिशय नम्रपणे सांगू इच्छितो की, राष्ट्रीय कार्यकारिणीचा लोकशाही समाजवाद अशी काही चीज अस्तित्वांत नाही. मी ज्या लोकशाही समाजवादाचा नामानिर्देश केला तो आपला पक्ष पायाभूत मानीत असलेला लोकशाही समाजवादच होय. "खरा" लोकशाही समाजवाद आणि "शास्त्रीय" समाजवाद यासंबंधीहि ते आपल्या भाषणांत काहीं बोलले. परंतु या शब्दप्रयोगाने त्यांना नेमके काय सुचवायचे आहे तें मला समजलें नाहीं. पक्षाच्या ध्येय-धोरणांत लोकशाही समाजवादाची व्याख्या पुरेशी स्पष्ट करण्यांत आली आहे. मी माझ्या अहवालात फक्त त्याचा पुनरुच्चार केला आहे. साथी कृष्णमूर्ति आपल्या भाषणांत म्हणाले की, पक्षाच्या मूलभूत सिद्धांतांतसंबंधी चर्चा करण्यांत गैर काहींच नाही. परंतु त्यांच्या या विधानाशी तुमच्यापैकी कोणी सहमत होईल असें मला वाटत नाही. पक्षाच्या मूलभूत सिद्धांतांवर वारंवार चर्चा करणे हें सर्वांनी अनिष्ट आहे. मी काल म्हटल्याप्रमाणे, आणि माझ्या अहवालांतहि

मी तसें म्हटले आहे, आज पाया घालायचा, आणि उद्या लगेच तो उखडून टाकायचा असें करीत वसून चालणार नाहीं. एक तर काहीं यम उद्दिष्टांचा आपण स्वीकार तरी केला पाहिजे, नाहीतर ती त्याग्य तरी ठरविली पाहिजेत. समाजवादी पक्ष म्हणजे काहीं संयुक्त आवाडी नव्हे, किंवा निरनिराळ्या विचारप्रणालींचें तें कडबोळेंहि नव्हे. समाजवादी पक्षाची निश्चित अशी एक व्येयप्रणाली असून त्यापासून आपल्याकडे सदैव स्फूर्ति आणि मार्गदर्शन मिळत राहिल. साथी कृष्णमूर्ति यांना जो भूमिका स्वीकारली आहे, तिला पक्षात कसलाहि थारा असता कामा नये. पक्षाच्या मूळभूत धोरणावर ज्याचा विश्वास असेल, त्यांचें मात्र पक्षात स्वागत केलें जाईल.

अर्थात काहीं वावरीत मतभिन्नता असूं शकेल. पुढाऱ्याचे देखील आपसांत अगदी सर्व मुद्यावर एकमतच असेल असें नाहीं. पक्ष वर्धिष्यु असल्याचेंच तें द्योतक आहे, आणि चर्चा जर योग्य पानळीवरून केली गेली तर नवीन सभासदांच्या शिक्षणास अशा मतभेदांपासून देखील मदतच होईल. परंतु आपल्यापैकी काहीं साथींची मात्र अशी समजूत असते कीं, त्यांचे आपापसात मतभेद असले, नव्हे त्यांचा तो हक्क असला, तरी पुढाऱ्यांत मात्र त्याचा लपलेशहि असतां कामा नये. लेनिनच्या काळांत बोल्शेव्हिक पक्षाचे सभासद त्या पक्षाच्या धोरणाप्रिपयीची चर्चा अगदी सुलेपणानें आपल्या पक्षाच्या वृत्तपत्रांतून करीत असत याचें मी या मित्रांना स्मरण करून देऊं का ! लेनिन जशी इतांवर टीका करी, त्याच-प्रमाणें इतर सभासद त्याच्यावरहि टीकेचा भडीमार करीत, आणि

प्रसंगी ती ल्याव्यापेक्षाहि कडक असे ही हकीगत सर्गाच्याच परिचयाची आहे. आपल्या पक्षांत देखील चर्चेला भरपूर वाव असतो मात्र त्याचा अर्थ असा होत नाही की, आपल्या मूळभूत तत्वप्रणालीवर आपण दरवेळी चर्चा करित वसावे. कारण अशी चर्चाच जर आपण अखंड करित राहिलो, तर ज्या मूळभूत तत्वावर आपला पक्ष अधिष्ठित आहे, त्याचा पायाच डळमळीत होऊन वसेल. त्या मूळभूत तत्वासाठी आपण प्राणपणाने अखेरपर्यंत लढत राहू. त्यासाठी आपल्याला मृत्यू आला तरी पत्करेल परंतु काय वाटेल ते झाले तरी ज्यांत राजकीय आणि आर्थिक स्मार्तत्याचा लपलेला हि नाही, अशा नाममात्र समाजवादासाठी आम्ही आमच्या ध्येयाचा विक्रा माडणार नाही.

साथी गेंदासिंग यांचे भाषण ऐकून मी कांदीसा आश्चर्यचकितच झालो. हिंदी राज्यघटना बरीचशी लोकशाही प्रधान आहे असे मी म्हटले; त्यामुळे माझा स्वतःचा असा एक निराळाच लोमशाही समाजवाद आहे अशी त्यांची समजूत झालेली दिसते. त्याचप्रमाणे जगाच्या निरनिराळ्या भागांतून आपल्या परिपदेला जे शुभसंदेश आले आहेत, त्यामुळेहि आपल्या वैचारिक गोंधळांत भरच पडते असे त्यांचे मत झाले असावेसे वाटते. परंतु हे त्यांचे विधान अतिशय उथळपणाचे आहे असे मोक्या दुःग्याने मला सांगितले पाहिजे. साथी गेंदासिंग यांनी पक्षाच्या ध्येय धोरणाचे स्पष्टीकरण करणारी पुस्तिका जर नीट समजाऊन घेतली अमती तर, लोकशाही समाजवादासंबंधी त्यांच्या मनाचा असा गोंधळ ग्यासच उदाटा नसता. लोकशाही समाजवाद आणि हुजूमशाही कम्युनिझम या-

मधील विरोध त्यांत स्पष्ट करण्यांत आला आहे. त्याचप्रमाणें लोकशाही समाजवादाची मूलतत्वेहि त्यांत विषद करण्यांत आली आहेत. परंतु लोकशाही समाजवाद ही जयप्रकाश नारायण यांची खाजगी मालमत्ता आहे असा त्यांचा गैरसमज झालेला दिसतो. गेलीं तीन वर्षे या त्रिप्रयावर जी चर्चा चालली आहे, त्याचा परामर्ष घेण्याचाच वाय तो प्रयत्न मी केला. मला अशी आशा आहे कीं, पुढील वर्षांत लोकशाही समाजवादाच्या आपल्या कल्पना आपण अधिक स्पष्टपणें मांडूं शकूं; आणि त्या कार्यातील माझा वाटा मी अवश्य उचलून. पाटणा येथें भरलेल्या नागरिक हक्क संरक्षण परिषदेच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणांत मी नेहरू सरकारला फॅसिस्ट म्हणून संबोधल्याचें स्मरण त्यांनीं मला करून दिलें आहे. आणि त्यावरून त्यांनीं असा निष्कर्ष काढला कीं, हिंदी राज्यघटना बऱ्याच अंशी लोकशाही स्वरूपाची आहे असें म्हणणें ही विसंगति आहे. घटना आणि सरकार एक नाहीं हें साथी गेंदासिंग समजून घेतील तर बरें. पंडित नेहरू आणि सरदार पटेल यांच्या हातों आज सरकारची

वावरुं शकतात आणि विरोधी पक्षांनाहि निवडणुकी लढविण्याची मुभा आहे. परंतु तरी ती संपूर्णपणे लोकशाही स्वरूपाची आहे असें मी म्हटलेलें नाहीं.

पक्षांमधील एकंदर चर्चेचा साकल्यानें विचार केल्यानंतर लोकशाही समाजवादाच्या कांहीं अंगोपांगांची छाननी करून त्यांची फेर मांडणी करणे अगत्याचें ठरते. तथापि त्यांचें मूलभूत अधिष्ठान पक्षाचें ध्येयघोरण विषद करणाऱ्या पुस्तिकेंत पुरसे स्पष्ट करण्यांत आले आहे.

पक्षांत मी द्विर्थां स्वूप चालूं देतो' अशी माझ्या विरुद्ध तक्रार आहे. कदाचित तो माझ्यांतील कमकुवतपणा असेल आणि तो दोष मी कबूल करतो. माझ्या मागून येणारे चिटणीस याहून अधिक कडक शिस्त लागू करतील अशी मला आशा आहे. आज पक्षांत शिस्तीच्या नांवाखालीं सभासदांची उचळ बांगडी होत आहे असा जो एक प्रवाद पसरला आहे त्याला अनुलक्षून मी हें बोलत आहे. वस्तुतः पक्षांतील सर्वांत मोठा दोष जर कोणता असेल तर तो म्हणजे भोगवपणा, शिस्ताचा अभाव. सहाजिकच सभासदांची उचळबांगडी होण्याची धास्ती त्यामुळे निर्माणच होत नाहीं.

प्रत्येक पक्ष सभासदाला 'जनता' वन किंवा पक्षातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या पत्रांतून पक्षाच्या घोरणावर टीका करण्याचें संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे.

साथी तुलसी बौडा यांनीं अशी तक्रार केली की, परिषदेपुढे येणारे ठराव फक्त दहाच दिवस आधीं प्रसिद्ध होत असल्याकारणाने

खावर विचार करण्यास पुरेसा वेळ मिळत नाही. मी याबाबत स्थान असे सांगू इच्छितो की, पक्षाच्या मध्यवर्ति कचेरी मार्फत सर्व प्रांतिक शाखांना आणि त्यांच्या मार्फत पक्ष सभासदांना आपापले ठराव आणि सूचना स्वतंत्रपणे अथवा प्रांतिक शाखांच्या मार्फत पाठविण्याबद्दल वारंवार कळविण्यांत आले असूनहि दुर्दैवाने प्रांतिक शाखा किंवा सभासद यांपैकी कोणीच त्याची दखल घेतलेली नाही.

माझ्या अहवालांत सिद्धांतिक वाजूवरील चर्चेचा समारोप करतांना मी मांडलेल्या काही मुद्यांबद्दल शंका उपस्थित करण्यांत आली आहे. निदान दोन वक्त्यांनी तरी आपल्या भाषणांत नैतिक मूल्यांच्या प्रश्नाचा उल्लेख केला. परंतु त्या दोघांनाहि माझ्या म्हणण्याचा आशयच समजलेला नाही असे म्हणणे भाग आहे. मला अभिप्रेत असलेली मूल्ये म्हणजे परंपरागत नैतिक मूल्ये नव्हेत. परंतु साथी अभ्यंकर यांनी तसा प्रह करून घेतलेला दिसतो. मी अहवालांत नीति शाखावर भाष्य केलेले नाही तर, समाजवादी समाज व्यवस्थेलाहि बंधनकारक असलेल्या मूल्यांचाच तेवढा नामानिर्देश केला आहे. आणि अशी मूल्ये हीच समाजवादी चळवळी मागील खरी प्रेरणा नव्हे काय! हीं अंतिम मूल्ये साथ्य करून घेण्याचें समाजवादी सिद्धांत हें साधन होय असे माझे मत आहे. उदाहरण घेऊन बोलावयाचें तर उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयकरण केले पाहिजे असा समाजवादाचा सिद्धांत आहे. परंतु केवळ राष्ट्रीयकरणामुळे समाजवाद येऊ शकणार नाही हें तुम्हांहि मान्य कराव. राष्ट्रीयकरणामार्गे एक विशिष्ट हेतू आहे. औद्योगिक क्षेत्रांत

ण्याचे तें एक साधन आहे. म्हणून उद्योगधंद्यावरील जाजगी मालकी काढून घेऊन ती मूठभर नोंकरशहांच्या हातीं सोंपविल्यानें काम भागणार नाही. उद्योगधंद्याचें संचलन सरकारनें नेमलेल्या काही लोकांच्या हातींच गेलें तर त्या राष्ट्रीयकणाला काही अर्थच उरणार नाही, त्याला काही समाजवाद म्हणता येणार नाही. समाजवादात उद्योगधंदे चालविण्याच्या कामीं कामगार वर्गाचा प्रत्यक्ष हात असला पाहिजे. सरकारी नियंत्रणाखालीं सर्व उद्योगधंदे आल्यानंतरहि कामगारांचे आर्थिक दास्य जाईलच असें नाही. आणि म्हणूनच मी या मूल्यांवर भर दिल्या आहे. स्वारूपन तुम्हांला हें दिसून येईल की, मी नैतिक मूल्यांत बदल घडवून आणण्याची अपवा काही मित्रांनी सूचित केल्याप्रमाणें स्थित्यन अथवा उदारमतवादी मूल्याची भाषा काढलेली नाही तर, निरंतरची सामाजिक मूल्यांचे तेवढी मला अभिप्रेत होती.

माक्सवाद आणि गांधीवाद याविषयीहि लंबीचवडी भाषणें डॉ. आप्तमधील एका प्रतिनिधीनें माक्सवर भाष्य करून स्टॅलिनचा निषेध केला. भाडवळदार आणि हे स्टॅलिनवादी यांना त्यांनीं एकाच माळेचे मणि म्हणून संबोधिले. परंतु सर्व स्टॅलिनवादी हे एका माक्सलाच तेवढे पैगंबर म्हणून मानतात हें काय स्वना माहीत नाही ! प्रत्येक स्टॅलिनवाद्याची अशी दृढ श्रद्धा असते की, ते माक्सचे प्रत्यक्ष वारसदार आहेत. माक्सच्या नावाचें पुंजू त्वावून जोशी रणदिव्याविषयी, आणि रणदिवे जोशाविषयी काय म्हणतांत, आणि असें करताना ते दोघेहि पुन्हां माक्सलाच प्रमाण-

भूत कसें मानतात हेहि या सार्थीना माहीत आहे. जोशी हे टिटो आणि ट्रॉट्स्की यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून जात आहेत असे रणदिवे म्हणतात तर, याच शैलक्या विशेषणांचा वर्षाव जोशी रणदिव्यांवर करीत असतात; आणि तेहि पुन्हा मार्क्सच्या आणाभाका घेऊन !

समाजवादाचे आंता इतके प्रकार निघाले आहेत की, त्याला निश्चिन असा अर्थच मुळी उरलेला नाही. स्वतःला समाजवादी म्हणविणाऱ्या परंतु त्याच्यापेक्षां निराळ्या स्वरूपाच्या समाजवादाचा पुरस्कार करणाऱ्यांवर मोठ्या आवेशाने तुटून पडणाऱ्या अशा भिन्न-भिन्न विचारप्रणाली मार्क्सलाच आपले आद्यदैवत मानीत असल्याचे दृष्टेपत्तीस येते. मी देखील स्वतःला मार्क्सवादी म्हणितो, परंतु तेवढ्याने कांहींच अर्थबोध होत नाही. त्यामुळे ज्यापेळी आपण मार्क्सवाद असे म्हणतो त्यापेळी कोणता अर्थ आपल्याला नेमका अभिप्रेत आहे ते स्पष्ट करणे आवश्यक ठरते. ज्याला आपण लोकशाही समाजवाद असे म्हणतो तोच मार्क्सला अभिप्रेत होता असा माझा विश्वास आहे. आणि तो समाजवादच काय तो थमजायी जनतेला दास्यमुक्त करू शकेल. इतर कोट्यादि स्वरूपाच्या समाज-वादामुळे ते कार्य तडीस जाऊ शकणार नाही. आपण मार्क्सने दाव्यून दिनेच्या मार्गानेच जात आहोत. परंतु ठोक्रेवार्जापामून आपण अलिप्त राहिले पाहिजे, कारण मार्क्सवादाला ठोक्रेवार्जाचे चात्रे आहे. समाज परिस्थिती समजाऊन घेऊन तो चालू शास्त्रज्ञ प्रयत्न म्हणजे मार्क्सवाद. मार्क्सचे नांव घेऊन

समाजातील प्रत्येक प्रश्न सोडविता येईलच असे नाही. आपल्या देशांत प्रचलित असलेली परिस्थिती लक्षांत घेऊन मार्क्सने दाखवून दिलेली पद्धत लागू करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

लोकशाही समाजवाद आणि कामगार वर्गाची हुकूमशाही यापैकी कोणता तरी एक पर्याय आपण स्वीकारला पाहिजे असेंहि कांहीं वक्ते म्हणाले. परंतु त्या दोनहि पर्यायांचा अर्थ त्या वक्त्यांना समजलाच नाही असे मोठ्या खेदाने नमूद करावेसे वाटते. कामगार वर्गाची हुकूमत म्हणजे समाजवादी समाज व्यवस्था नव्हे. भांडवलशाही नष्ट करून समाजवाद प्रस्थापित करतांना मध्यंतरीच्या संक्रमण काळांत कांहीं विशिष्ट परिस्थितीत कामगार वर्गाची हुकूमशाही स्थापन करावी लागते इतकेच काय ते मार्क्स आणि लेनिन यांनी सांगितले आहे. त्यामुळे लोकशाही समाजवाद आणि कामगार वर्गाची हुकूमशाही यापैकी एकाची निवड केली पाहिजे असे म्हणणे म्हणजे महाभयंकर चूक करण्यासारखे आहे. विशिष्ट परिस्थितीत कामगार वर्गाची हुकूमशाही प्रस्थापित करणे कदाचित आवश्यकहि ठरेल. परंतु त्याचबरोबर मी, तुम्हांला असेंहि स्पष्टपणे बजावून ठेवतो की, कामगार वर्गाची हुकूमशाही आणि पक्षाची हुकूमशाही यांत महदंतर आहे. कामगार वर्गाची हुकूमशाही आणि पक्षाची हुकूमशाही या कल्पना मुळांतच परस्परार्थी विरोधी आहेत. कामगार वर्ग म्हणजे कांहीं पक्ष नव्हे. पक्षापेक्षा कामगार वर्ग कितीतरी मोठा असतो. आणि सर्व कामगार वर्गाचे प्रतिनिधित्व आपणच काय ते करतो असा दावा करण्याचा अधिकार कोणत्याहि पक्षाला पोहोचत

नाहीं. फ्रान्समधील राज्यक्रांति आणि त्यातून प्रस्थापित झालेले पॅरिस कम्यून याला अनुलक्षून मार्क्सने कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा उल्लेख केला. त्यावेळीं कोठल्याहि पक्षाची हुकूमशाही स्याला अभिप्रेत नव्हती हें कृपा करून नीट समजून घ्या. एका नवीन स्वरूपाच्या लोकशाहीचेंच चित्र त्याच्या डोळ्यापुढें होतें. बहुसंख्य जनता म्हणजे श्रमजीवी वर्ग मूठभर सरजामदार, भाड्यालदार आणि शोषण करणारे इतर अल्पसंख्य वर्ग यांवर आपली हुकूमशाही प्रस्थापित करील अशी कल्पना तो करित होता. अल्प संख्या असलेल्या गटाने प्रचंड बहुसंख्या असलेल्याची हुकूमशाही असाच त्याचा अर्थ होतो. परंतु ती हुकूमशाही देखील यथावकाश नष्ट झाली पाहिजे. सोव्हियट रशियाप्रमाणें जर तिचें पक्षाच्या हुकूमशाहीत रूपांतर घडून आलें तर तें मात्र मार्क्सवादाशीं सर्वस्वी निसंगत ठरेल.

आपण हिंदुस्तानची भौतिक परिस्थिति आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षांत घेऊन येथे समाजवादी चळवळीचा उभारणी करण्याचा यत्न करित आहोंत. महात्मा गांधी ही एक प्रचंड सामाजिक शक्ति होती. केवळ हिंदुस्तानच्याच नव्हे तर, साऱ्या जगाच्याच दृष्टीने त्याचें जीवन आणि शिक्षण अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांनी आपल्याला सत्ताप्रहाचें जें हत्यार दाखवून दिलें त्याचा पंजाब, चंपारण, महाराष्ट्र, तिनवेळी आदि ठिकाणच्या हजारों देश-बांध्यांनी केलेला उपयोग अतिशय परिणामकारक ठरला आहे. गांधीजी हा हिंदुस्तानांतील स्वर्गाचा अखंड झरा असून समाजवादीहि त्यापासून सतत स्पर्श घेत राहतील. आज जर मार्क्स ह्यात असता

तर, त्यानें देखील गांधीजींच्या शिकवणुकीकडे आणि वागणुकीकडे पाठ फिरवून न बसता त्याची दखल घेतली असती अशी माझी खात्री आहे.

लोकशाही पद्धतीबद्दलहि याठिकाणी थोडीफार चर्चा करण्यांत आली. कांहीं प्रतिनिधींनी असें प्रतिपादिलें कीं, इतर सर्व मार्ग अयशस्वी झाले तर, आपल्याला सशस्त्र उठावाच्या मार्गाचाहि अवलंब करावा लागेल असें आपल्या ध्येय धोरणावरील पुस्तिकेंत नमूद करण्यांत आलें आहे. परंतु या सार्थींनी आपल्या ध्येय धोरणाबद्दल मलताच गैरसमज करून घेतलेला दिसतो. ध्येय धोरणासंबंधीच्या पुस्तिकेंत असें म्हटले आहे कीं, विशिष्ट परिस्थितींत लोकशाही मार्गाचा अवलंब करण्यांत येईल. परन्तु ती परिस्थिति बदलली तर त्या बदललेल्या परिस्थितींत सशस्त्र उठावाचा अथवा हिंसक मार्गाचा अवलंब करावा लागेल. परिस्थितींत बदल घडून आला तर आपले मार्गहि अर्थात बदललेच पाहिजेत. तथापि पाटणा परिषदेतील माझ्या भाषणाकडे मी तुमचें लक्ष वेधूं इच्छितों. या देशांत संपूर्ण लोकशाही प्रस्थापित होणार कीं हुकूमशाही येणार हें केवळ काँग्रेसवरच अवलंबून नाही तर आपण काय करतो, आणि देशांतील घडामोडींना बळण देण्यासाठी आपण कशाप्रकारे झटतो यावरहि तें बरेचसे अवलंबून आहे. सोशॅलिस्ट पार्टी निष्क्रिय राहून देशातील घटनांकडे एकाद्या बध्दाप्रमाणें पहात वसूं शकणार नाही. फौसिलम प्रस्थापित होऊ नये येवढ्यासाठी आपण प्रतिकार करित राहूं. परंतु आपल्यापैकी कांहीं सार्थींची प्रवृत्ति अशी असते कीं, ते पराभव पत्करून

लोकशाही अयशस्वी झाल्याची हाकाठी करुं लागतात. हिंदुस्तानांत हुकूमशाही स्थापन होत आहे असें म्हणणाऱ्या सर्वांना माझे असें सांगणें आहे कीं, त्यांनीं अशी वायफळ बडबड करण्यांत वेळ न गमावतां किसान, कामगार आणि इतर श्रमजीवी वर्गाच्या संघटना वाधण्याच्या विधायक कार्यास स्वतःला बाहून घ्यावे. ते बहुधा असें समजत असावेत कीं, आगामी सार्वत्रिक निवडणुकींत जर आपल्या पक्षाचा घुब्या उडाला तर तो लोकशाही मार्गाचाच पराभव म्हटला पाहिजे. आपल्या कमकुवतपणावर पांघरूण घालण्याचा हा सर्व प्रयत्न आहे असें मला वाटतें.

साथी बी. पी. सिन्हा यांनीं एक मोठा मार्मिक मुद्दा उपस्थित केला. त्यांनीं उपस्थित केलेला सवाल व्याख्येसंबंधीचा आहे. ज्यावेळीं आपण एकादा शब्द वापरतो त्यावेळीं त्या शब्दाचा आपल्याला अभिप्रेत असलेला अर्थ स्पष्ट करावा लागतो हें खरें. कारण आपण ज्या जगात वावरतो त्यांत चाललेले व्यवहार दुहेरी स्वरूपाचे असतात. शब्दांचे अर्थ कालांतरानें बदलत जावेत असा या विचित्र जगाचा न्यायच दिसतो. त्यामुळे बहुसंख्य जनता सशस्त्र बंड करून उठली तर तेहि लोकशाही वृत्त्य समजायें असें साथी बी. पी. सिन्हा म्हणत असतील तर माझे कांहीं म्हणणें नाहीं. पण मी मात्र त्याला लोकक्रांति अशी संज्ञा देणें अधिक पसंत करीन. आज कांहीं आपण सशस्त्र उठावाची तयारी करीत नाहीं. लोकशाही मार्गानें बहुसंख्य जनतेला आपण संघटित करुं शकूं आणि मग सशस्त्र उठावाची जरूरहि उरणार नाहीं.

मी स्वतंत्र व निःपक्षपातीपणाने निवडणुकी व्हाव्यात म्हणून मुंबईत नुक्तीच जी परिषद बोलाविली होती तिचाहि कोणीतरी उल्लेख केला. बासू कृष्णमूर्ती यांनी असे दाखविल्याचा प्रयत्न केला की, जनतेचे नागरिक हक्क, कामगारांच्या जीवनमानांतील वाढ, अन्न प्रश्न वगैरेपेक्षा मला निवडणुकींचेच महत्त्व जास्त वाटू लागलं आहे. आपल्या स्वतःच्याच वृत्तपत्रांत काय मजकूर प्रसिद्ध होतो ते देखील त्यांना माहीत नसावे यांचे मला वाईट वाटते. कांहीं दिवसांपूर्वी चलनवाढ, पगारकपात आणि तदनुशंगिक इतर प्रश्नांवर चर्चा करण्यासाठी मुंबईत आम्ही एक परिषद बोलावली होती. आणि त्यांतूनच हिंद मजदूर सभा उदयास आली. मी अत्यंत नम्रपणे असे सांगू इच्छितो की, ती परिषद देखील माझ्याच प्रेरणेने बोलावण्यांत आली होती. चलनवाढीचा विचार करण्यासाठी अशीच आणखी एक परिषद कलकत्त्याला खोज परिषदेतर्फे बोलावण्यांत आली होती. तिचे जनकत्व मात्र माझ्याकडे नव्हते. पाटण्याला जी अ. मा. नागरिक हक्क संरक्षण परिषद भरली होती तिचेहि उद्घाटन मी केले होते. मुंबईला जी परिषद बोलावण्यांत आली होती, तिचे उद्दिष्ट इतकेच होते की, जेव्हां केव्हां निवडणुका होतील तेव्हा त्या खुलेपणाने आणि निःपक्षपातीपणाने व्हाव्यात असा प्रयत्न करावा. लोकशाहीसाठी आपण जो उद्योग देत आहोत त्याचाच हा एक भाग असून त्याला निवडणूकवाजी मुठ्ठीच म्हणतां येणार नाही.

आपल्या पक्षांत संधीसाधू लोक घुसत आहेत अशी तक्रारहि कांहीं समासदांनी केली. वस्तुतः स्वार्थसाधू, अधिकारपदासाठी

ह्यापलेले किंवा निवडणुकवाजीत दंग असणाऱ्यांना आपल्या पक्षांत स्थान नाही. त्यांनाहि माझे हॅच सांगणें आहे कीं, त्यांनीं पक्षांतून निघून जावें. परंतु असल्या संधीसाधुंचा भरणा पक्षांत होऊ नये असें वाटत असेल तर, त्यावर एकच उपाय आहे आणि तो म्हणजे मोठ्या संख्येनें किसान कामगारांना पक्षांत दाखल करून घेणें. कारण त्यायोगें श्रमजीवी जनतेच्या दडपणामुळे संधीसाधुंचा चेदामेदा होऊन जाईल.

काहीं ठिकाणीं जातीयवादी गटांशीं हातमिळवणी करण्यांत आल्याच्याहि तक्रारी करण्यांत आल्या. याबाबत मी परिषदेच्या व्यासपीठावरून असें जाहीर करूं इच्छितों कीं, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ किंवा हिंदूमहासभा यांच्याशीं निवडणुकींच्या वावर्तीत पक्ष कसलाहि संबंध ठेवणार नाही. आणि ज्या कोणाच्या हातून हा प्रमाद घडला असेल त्याच्याबाबत कडक उपाययोजना करण्यांत येईल.

एका बाजूला पक्षांत ढिलाई आहे, शिस्तीचा अभाव आहे, अशी तुम्ही तक्रार करतां तर, लगेच पुहां शिस्त लागू करण्याचा काहीं प्रयत्न करण्यांत आला, शिस्तभंगाबद्दल कोणाला शासन करण्यांत आले, तर त्याबद्दलहि तुम्हीच गाजावाजा करता आणि त्या मागील सद्वैतनिकीपरी शंका घेऊ लागता. या वर्षी पक्षाला अधिक कडक शिस्त लावण्याची ठरविलें तर अशा तक्रारी खूपच वाढणार आहेत; म्हणून मी मुद्दाम तुम्हांस सावधानतेचा इशारा देऊन ठेवीत आहे.

अरुणा असफअर्लीवदळ मी माझ्या अहवालात जें निवेदन केलें आहे, त्यामुळें तुम्हाला आश्चर्याचा धक्का वसला असेल. परंतु पक्ष हिताच्या दृष्टीनें ती हकीगत तुमच्यापुढें मांडणें मला आनंद्यक वाटलें. त्याचा लोकशाही समाजवादार विश्वास नाहीं. खाजगी संभाषणांत तर लोकशाही समाजवादाची त्या टरच उडवितात. त्या यूरोपला जाण्यापूर्वीं मी मुंबईत त्याची गाठ घेऊन त्यांस असें विचारलें कीं, राष्ट्रीय कार्यकारी मंडळाच्या समानां ओळीनें तीनवेळीं त्या गैरहजर कां राहिल्या! त्यावेळीं त्यानीं असें सांगितलें कीं, लोकाशाही समाजवादाचा अर्थच त्यांना समजू शकत नाहीं. आणि दिल्लीला पोहोचल्यानंतर पक्षाचा राजीनामा पाठवून देण्याचें आश्वासनादि त्यानीं दिलें. परंतु तो राजीनामा मात्र त्यानीं कधीच पाठविला नाहीं. त्यामुळें वरवर पहाता तरी, त्या पक्षाच्या समासद आहेत असेंच मानलें पाहिजे. यूरोपमधील त्याच्या हालचाली पक्षाची ताकद वाढविण्यास सहाय्यभूत झालेल्या नाहीं. हिंदुस्तानांत परत आल्यानंतर त्या काय करतील तें मला सांगता येत नाहीं. परंतु एतदें मात्र खरें कीं, त्या कम्युनिस्ट पक्षाला मिळाल्याचें जें वृत्त प्रसिद्ध झाले आहे ते सवस्वी निराधार आहे एक दिवस अचानक त्यानीं पक्षाचा राजीनामा दिल्याची बातमी वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाली तर, तुम्हाला धक्का वसू नये म्हणून अहवालांत त्याचा नामनिर्देश करून ठेवणें मला जरूर वाटलें. हिंदुस्तानांत परत आल्यानंतर लोकशाही समाजवादाच्या ध्येयान्न विश्वास असण्याचें त्यानीं जाहीर केलें तर, माझे शब्द मी सहर्ष परत घेईन. इतकेंच नव्हे तर त्याबद्दल अन्य दिर्घगिरी प्रदर्शित करीन.

लोकशाही समाजवाद

या लेखात मी ज्या विषयाची चर्चा करण्याचें योजिलें आहे तो विषय केवळ हिंदुस्तानातील नागरिकांच्याच नव्हे तर, अखिल जगातील जनतेच्या दृष्टीनेहि अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आजकाल अमेरिका आणि रशिया या दोन गटात जगाची विभागणी करण्याची स्पर्धा चालू आहे. परंतु या विभागणीबरोबरच एका बाजूला हुकूमशाही आणि दुसऱ्या बाजूला लोकशाही अशा दोन गटातहि हें जग विभागलें जात आहे. आणि भावीकालाच्या दृष्टीने ही विभागणीच अधिक महत्त्वपूर्ण आहे असे मी म्हणेन. लोकशाही समाजवादासंबंधी आपल्याला केवळ तात्विक अथवा शास्त्रीय स्वरूपाची चर्चा करून चालणार नाहीं. तर सध्या अस्तित्वात असलेले निरनिराळे संप्रदाय, त्यांच्या विचारप्रणाली आणि त्यामधील संघर्ष देखील आपणाला विचारात घेतले पाहिजेत. हा विषय केवळ तात्विक दृष्ट्याच महत्त्वाचा आहे असें नाहीं तर व्यावहारिक दृष्टीने देखील त्याला फार महत्त्व आहे. ज्यांना समाजवादी आंदोलनाचा इतिहास माहीत आहे ते हें मान्य करतील कीं, समाजवादाचें स्वरूप लोकशाही आणि एकतंत्री अशा दोन्ही प्रकारचें असूं शकते. लोकशाही समाजाची संपूर्ण परिणतान्त्या म्हणजे

की, एकादें आंदोलन अगर एकादी व्यक्ति मार्क्सवादी आहे एवढें म्हणून भागणार नाही तर, त्या मार्क्सवादाचा नेमका अर्थ काय हे हि त्याचद्वारेच सांगितलें पाहिजे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रत्येक आंदोलनाची तत्प्रणाली आणि कार्यक्रम काय राहिल ते निश्चित ठरविलें पाहिजे. आणि आपल्या देशांत समाजवादी आंदोलनाचे बाबतींत तेंच करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. आणि या प्रयत्नांतूनच लोकशाही समाजवादाचा सिद्धांत पुढें आला. हिंदुस्तानांत इतकेंच नव्हे तर जगांत कोठेहि मार्क्सवाद लागू करावयाचा असेल तर, लोकशाही समाजवादावर आधारलेल्या समाजाचाच आदर्श होव्यापुढें ठेवला पाहिजे. मी वर म्हटल्याप्रमाणें समाजवादाच्या पाठीमागें एकादें उपपद लावण्याची वस्तुतः काहीं जरूर नव्हती. परंतु समाजवादी विचारसरणींत जे फेरबदल घडून आले आहेत, आणि विशेषतः रशियन राज्यक्रांतीनंतर त्या ठिकाणी जी परिस्थिति निर्माण झाली आहे, त्यामुळें हुकूमशाही कम्युनिझमपासून आपल्या समाजवाद निराळा आहे हें दाखविण्यासाठी 'लोकशाही' हें उपपद जोडणें आवश्यक होऊन बसलें आहे.

या ठिकाणी माझ्या कांहीं वैयक्तिक अनुभवांचा उल्लेख करणें अप्रस्तुत ठरणार नाही. मी तो उल्लेख अशाकरतां करतो आहे की, त्यावरून लोकशाही समाजवादाचा अंगिकार करण्यापूर्वी आमच्या-पैकी बहुतेकजणांना कोणत्या मनःस्थितींतून जावें लागलें त्याची कल्पना येऊ शकेल.

अमेरिकेतील विसफॉर्गिसन युनिव्हर्सिटीत शिकत

काहीं जहाल विद्यार्थ्यांनी चालविलेल्या अनीश्वरवादी मंडळ नांवाच्या कट्टर नास्तिक संघटनेशीं माझा संबंध आला. त्या मंडळांत कलावंत, कवि, कम्युनिस्ट असें सर्व प्रकारचे लोक येत असत. त्यांपैकी कम्युनिस्टांपाशीं दिसून येणारा आवेश, निष्ठा आणि गर्भिर्य यांचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला. आणि त्यामुळे मी स्वतःहि कम्युनिस्ट बनलों. त्याच सुमारास लेनिन मरण पावला होता. परंतु स्टॅलिनच्या हातीं सत्ता आलेली नव्हती. आणि जागतिक कम्युनिझमची चळवळ लेनिनच्या सिद्धांतानुसारच चालविली जात होती. त्यामुळे कम्युनिझमला विकृत स्वरूप येण्यापूर्वीच त्याचा अभ्यास करण्याची मला संधी मिळाली. आणि तेथें कम्युनिस्ट बनून मी हिंदुस्तानांत परत आलों. परंतु मध्यंतरीच्या काळांत जागतिक कम्युनिस्ट चळवळींत कांहीं महत्वपूर्ण घटना घडल्या होत्या. रजनी पाम दत्तांचे बंधु ल्हीमांशु दत्त हे कम्युनिस्टांपैकी एक अप्रगण्य विचारवंत म्हणून समजले जातात. हिंदुस्तानांत गेल्यावर मी काय करावें याचावत त्यांच्याशीं प्रदीर्घ चर्चा केल्यानंतरहि हिंदुस्तानांत स्वतःला कम्युनिस्ट अथवा मार्क्सवादी म्हणविणारांनीं काँग्रेस बाहेर राहून तिला विरोध करणें योग्य कसें ठरते तें मला समजूं शकलें नाहीं. यर्ड इंटरनेशनलच्या (तिसरी आंतरराष्ट्रीय संघटना) दुसऱ्या अधिवेशनापुढें लेनिननें वासाहतिक देशासंबंधी जो सुप्रसिद्ध प्रबंध मांडला होता आणि ज्याला वेदवाक्याचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें तो मी देखील अभ्यासला होता. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत सक्रीय भाग घेणें हें परतंत्र देशातील कम्युनिस्टांचें कर्तव्य ठरतें असें त्या प्रबंधांत

लेनिनने निःसंदिग्धपणे म्हटले होते. राष्ट्रीय आंदोलन हे कम्युनिस्ट आंदोलनासारखे वर्गलढ्याच्या स्वरूपांत असू शकत नाही. कामगार, शेतकरी, मध्यमवर्ग इतकेच नव्हे तर, मांडवळदार अशा सर्व वर्गांनी मिळून साम्राज्यशाही विरुद्ध उघडलेली एक प्रकारची संयुक्त आघाडी असे स्वरूप त्या आंदोलनास यावयास हवे. आणि म्हणूनच लेनिनने त्या प्रबंधांत असे म्हटले होते की, अशा लढ्यांत कम्युनिस्टांनी भाग घेतला पाहिजे इतकेच नव्हे तर, संत्री मिळाल्यास त्यांचे नेतृत्व देखील केले पाहिजे. त्यामुळे स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या काँग्रेसपासून अलग राहून तिचा विरोध करणे कम्युनिस्टांच्या दृष्टीने आवश्यक कसे ठरते ते मला समजू शकले नाही. काँग्रेसचे स्वरूप एकाद्या विशाल जनसंघटनेसारखे होते. आणि स्वतःला कम्युनिस्ट म्हणविणारी कोणतीही व्यक्ति अशा प्रकारच्या आंदोलनापासून अलग राहूच कशी शकते ते समजणे माझ्या आवाक्याबाहेरचे होते. चीनमधील प्रयोगानंतर १९२८ साली थर्झ इंटरनॅशनलने आपल्या सहाय्या अधिवेशनांत असा निर्णय घेतला की, इतर संघटनांपासून अलग राहून कम्युनिस्टांनी लढाऊ जनतेपुढे आपले स्वतंत्र अस्तित्व प्रकट करावे. कारण फक्त कम्युनिस्ट नेतृत्वाखालीच जागतिक क्रांति होऊ शकते अशी त्यांची भावना होती. ही विचारसरणी मला पटली नाही. आणि म्हणून हिंदुस्तानांत परत आल्यानंतर मी काँग्रेसमध्ये दाखल झाले तेथे माझी अशा लोकांशी गाठ पडली की, जे लेनिनने आपल्या प्रबंधांत दिलेल्या आदेशावरहुकूम काँग्रेसमध्ये काँग्रेस समाजवादी पक्ष संघटित करण्याची खटपट करित होते. स्वातंत्र्य

प्रत्यक्ष भाग घेऊन, त्याला शक्यतोवर वर्ग लढयाचें किंवा समाजवादी आंदोलनाचें स्वरूप घातें म्हणजे राष्ट्रीय लढा यशस्वी झाल्याबरोबर लगेच जरी समाजवाद स्थापन करतां आला नाहीं तरी निदान त्या ध्येयाच्या समीप तरी जातां येईल अशी त्या मंडळींची विचारसरणा होती. तेथूनच कम्युनिस्ट आणि समाजवादी, यांच्यातील मतभेदाना सुरुवात झाली. प्रत्येक समाजवादी आणि प्रत्येक कम्युनिस्ट स्वतःला आंतरराष्ट्रीयवादी समजतो. परंतु समाजवाद्यांचा आंतरराष्ट्रीयवाद खरा असतो तर, सोव्हियट रशियाची गुलामगिरी पत्करून त्यांच्या हुकमांची तामिळी बजावीत राहाणें एवढाच कम्युनिस्टांच्या आंतरराष्ट्रीय वादामागील हेतू असल्यामुळे तें निव्वळ ढोंगच ठरतें. समाजवादी-आंदोलनाचें नेतृत्व कोण करणार, रशियाचीच ती मक्तेदारी आहे कीं काय, हाच आज मतभेदाचा मुख्य मुद्दा आहे. जगातील कोठल्या तरी एका देशांत आंतरराष्ट्रीय कचेरी स्थापन केली म्हणजे जगक्रांतीचें नेतृत्व करतां येईल यावर समाजवादी विश्वास ठेवीत नाहींत. आणि म्हणूनच काँग्रेस समाजवादी पक्षानें विचार स्थातंत्र्यावर पहिल्यापासून भर दिला आहे.

सहाव्या अधिवेशनानंतर बरोबर सहा वर्षांनीं कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलनें आपलें धोरण बदलताक्षणीच १९३५ सालीं लगेच कम्युनिस्ट राष्ट्रीय आंदोलनांत सामील झाले. त्या अर्थीत काँग्रेस व राष्ट्रीयलढा यांच्या, पहिल्या स्वरूपांत बदल घडविणारी कोणतीच घटना घडून आलेली नव्हती. त्यामुळे पूर्वी कम्युनिस्ट पक्षाच्या सभासदाला काँग्रेसचे सभासद होता येत नसले तरी आता परिस्थिति

बदलल्यामुळे काँग्रेसमध्ये भाग घेणे आवश्यक बनले आहे असे येथील कम्युनिस्टांना म्हणता येणार नाही. तरी देखील आम्ही कम्युनिस्टांबरोबर संयुक्त मोर्चा उभारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांत आम्हांला यश आले नाही.

केवळ समाजवाद्यांबरोबरच नव्हे तर, प्रागतिक आणि प्रतिगामी गटाशी देखील दोस्ती करण्याइतके कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलच्या धोरणांत अचानक परिवर्तन कसे झाले! १९२८ ते १९३५ च्या दरम्यान अशी कोणती घटना घडून आली! याचे सिंहावलोकन करू लागलो तर, आपणांस असे दिसून येईल की, हिटलरचा उदय हीच ती घटना होय. १९२८ नंतर कम्युनिस्टांनी सर्वांच्या बरोबर फटकून वागण्याचे धोरण अवलंबिले आणि जे त्यांच्या सर्वांत जवळचे होते त्यांनाच ते आपले कट्टर दुष्मन समजू लागले. त्यामुळे कामगार आणि समाजवादी चळवळीत अजिबात फूट पडली. सुरवातीला मास्कोची कल्पना अशी होती की, नाझी चळवळीला जनतेचा कसलाहि पाठिंबा मिळणार नाही आणि सोशल डेमोक्रेटिक पक्ष हाच जर्मनीतील आपला सर्वांत प्रबळ शत्रू आहे. म्हणून निवडणुकीच्या वेळी ज्या ठिकाणी ते आपले उमेदवार उभे करू शकले नाहीत, त्या ठिकाणी नाझी उमेदवारांना पाठिंबा देण्यापर्यंत त्यांची मजळ गेली. अशा तऱ्हेने हिटलरला सत्तारूढ होण्यास त्यांनी मदत केली आणि एकदा सत्ता हातीं आल्यानंतर मग हिटलरने सोशल डेमोक्रेटिक पक्ष आणि कम्युनिस्ट या दोघांनाहि भरडून काढले. त्यावेळी मास्कोला जाणीव झाली की,

नाश करणे न करणे त्यांच्या मर्जीवर अवलंबून नाही. त्याबरोबर त्यांनी आपला पवित्रा चढलाच लोकशाही गटांच्या संयुक्त आघाडीची घोषणा केली. आणि त्या घोरणानुसारच हिंदू कम्युनिस्ट काँग्रेसमध्ये सामील झाले. आमच्या मते काँग्रेसच्या झेंड्याखाली अशा प्रकारची आघाडी पूर्वीपासूनच संघटित होत होती. पण आंधळेपणाने मास्कोचे आदेश पाळणाऱ्या कम्युनिस्टांना ते कोठले उमगावयाला !

त्यानंतर कित्येक वर्षे आम्ही बरोबर कामे करित होतो. त्याकाळात आम्हांला असे काही अनुभव आले की, ज्यांचा परिणाम आमच्या सध्याच्या निर्णयावरहि झालेला आहे. पहिला अनुभव आला तो रशिया संबंधीचा. १९३५ नंतर रशियात शुद्धीकरणाची लाट उसळली होती. चीनबाबत काय धोरण स्वीकारावे यावर काँग्रेसमंडळीमध्ये खडाजंगी सुरू होती. आणि त्या अंतर्गत विरोधांतूनच रशियन राज्यक्रांतीच्या इतिहासात ज्यांना फार महत्त्वाचे स्थान आहे, अशा प्रमुख क्रांतिकारकांवर शुद्धीकरणाच्या नांवाखाली खटले भरण्यांत येऊन त्यांना फाशी देण्यांत आले. ज्यावेळी मिनोव्हिफ आणि बुखारिन सारख्यांचा काटा काढण्यांत आल्याचे आमच्या कानांवर आले, त्यावेळी रशियांत काय चालले आहे याचा आमच्या डोक्यांत प्रकाश पडला. आणि हिंदुस्तानांत असले प्रकार कधीहि होता कामा नयेत, म्हणून आम्ही लोकशाहीवर अधिक भर देऊ लागलो.

रशियांत राज्यक्रांति होऊन समाज परिवर्तन घडून आल्यानंतरहि म्हणजे संक्रमणकाल संपून गेल्यावरहि दुकूमशाही राजवट

कायम झाल्याचें ज्यावेळीं दृष्टोत्पत्तीस आलें त्यावेळीं रशियन समाजवादाचें सत्यस्वरूप उघड झालें. आणि साहजिकच आमच्यापुढें असा प्रश्न उभा राहिला कीं, हिंदुस्तानांत समाजवादी समाज अस्तित्वांत येईल त्यावेळीं अशीच परिस्थिति निर्माण झाली तर तें चालेळ कां? रशियात कदाचित समाजवाद असेल, परंतु नागरिक स्वातंत्र्य मात्र तेथें अजिबात नाहीं. सरकार अगर कम्युनिस्ट पक्ष यावर टीका करण्याची तेथील नागरिकांना मुभा नाहीं. सरकारचे हात इतके दूरवर पोहोंचले आहेत कीं, घरांत नवरा आपल्या बायकोशीं किंवा बाप मुलाशीं मोकळेपणीं बोलायला घाबरतो. कारण त्यापैकीं सरकारी गुप्तहेर कोण निघेल याचा कांहीं नेमच नसतो. रशियांत नागरिक स्वातंत्र्याचीच गळचेपी झालेली आहे असें नव्हे, तर संघटना स्वातंत्र्यहि लोप पावलेलें आहे. समाजवादी घेयाची ही घोर विटंबना यात्रविष्यासाठीं समाजवादांतील लोकशाही पैल्वर अधिक भर देणें आणि जनतेला खऱ्याखऱ्या समाजवादाचें शिक्षण देणें हें आम्हां आमचें कर्तव्य समजू लागलों. कारण उद्या सत्ता हातीं आल्यावर समाजवादीहि अशा चुऱा करूं लागले तर, जनतेला त्यांना योग्य मार्गावर नेता यावें. समाजवादी समाजांत इतर जनसंघटनाहि असूं शकतात. त्यापैकीं कामगार संघटनांना माझ्यामते अत्यंत महत्त्व आहे. समाजवादी समाजव्यवस्थेंत कामगार संपूर्णपणें स्वतंत्र असेल आणि तो ज्या कारखान्यांत काम करित असेल त्या कारखान्यावर त्याचा ताबा असेल ही गोष्ट कम्युनिस्ट आणि समाजवादी दोघेहि मान्य करतात. राजकीय क्षेत्रांत ज्याप्रमाणें वयांत

प्रत्येकाला मतदानाचा हक्क मिळतो, त्याप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रांत देखील उद्योगधंद्याचे संचालन कशाप्रकारे व्हावे ते ठरविण्याचा अधिकार त्या त्या धंद्यांत काम करणाऱ्या कामगारांना मिळावा पाहिजे. तरच औद्योगिक क्षेत्रांत लोकशाही स्थापन हाऊं शकेल. परंतु स्टॅलिनवाद सुरू झाल्यापासून अशाप्रकारची औद्योगिक लोकशाही रशियांतून दिसू नसून नामशेषच होत गेली.

सांस्कृतिक क्षेत्रांतहि अशा कांहीं उलथापालथी घडून आल्या की, ज्यामुळे रशियांतील समाजवादाचा विकृत स्वरूप प्राप्त झाले उदाहरणार्थ केवळ राष्ट्रवादाचे पुनरुज्जीवन झाले इतकेच नव्हे, तर स्टॅलिनवादाचाहि बडेजाव माजविण्यांत येऊ लागला. रशियांतील कम्युनिस्ट पार्टी जाणून बुजून युरोपांत स्लाववाद फैलावण्याचा प्रयत्न करीत आहे. स्लाव देशांना साम्यवादाच्या नव्हे तर अशाप्रकारच्या जातीय प्रचाराखाली रशियन गटांत ओढण्याचे प्रयत्न होत आहेत. समाजवाद आणि जातीयवाद एकत्र नांदू शकत नाही. परंतु रशियांत आज तसे घडत आहे आणि या संकुचित राष्ट्रवादाची छाप तेथील साहित्य, कला इत्यादिवरहि पडत आहे. रशियाचे सारे लक्ष आज स्वतःच्या राष्ट्राचा स्वार्थ कसा साधेल यावरच खिळून राहिले आहे. प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय प्रश्नाबद्देलील त्याच दृष्टीने बघितले जाते. रशियाचे पहिले राष्ट्रीय गीत हे वस्तुतः आंतरराष्ट्रीय गीत होते. परंतु त्याला तिर्जाजळी देऊन ज्यावेळी रशियांत एक कट्टर राष्ट्रवादी गाणे सुरू करण्यात आले त्यावेळी या संकुचित राष्ट्रवादाचा कळस झाला. समाजवाद राष्ट्रप्रेमाचा

पारखा असतो असे नाही. परंतु रशियांत ज्या प्रकारच्या राष्ट्रप्रेमाचे पाठ दिले जातात ते राष्ट्रप्रेम मात्र प्रतिगामी आहे. ज्या खाला चौदा मुलें झाली तिचा राष्ट्रांतील आदर्श खाली म्हणून गौरव करण्यापर्यंत अखेर या संकुचित राष्ट्रादाची मजल गेली. वस्तुतः समाजवादी चळवळीत संतति नियमनाला सांस्कृतिक दृष्ट्या फार महत्वाचें स्थान दिलें जातें.

राज्यकारभारांत ज्यांना विशिष्ट स्थान प्राप्त झालें आहे, अशा लोकांचा एक वर्गच रशियांत अस्तित्वात आला आहे. उदाहरणार्थ आजहि तेथे सैन्यांतील अधिकाऱ्यांच्या मुलांना सामान्य सैनिकांच्या मुलांपेक्षां वेगळेजांत चटकन प्रवेश मिळतो. त्याचप्रमाणे पक्षांतील व सरकारी नोकरींतील अधिकाऱ्यांच्या मुलांना सामान्य नागरिकांच्या मुलांपेक्षां विश्वविद्यालयांतून प्रवेश मिळविणे सोपें जातें.

रशियांत घडणाऱ्या अशाप्रकारच्या घटना प्रत्यहि आमच्या कानावर येतच होत्या. त्यासंबंधी आम्हां एकसारखे विचार करीत होतो. आणि वन्याच काळानंतर अखेर आम्हां अशा निर्णयावर येऊन पोहोचलों की, आपल्याला त्या विदारक घटनांकडे डोळेझाळ करून चालणार नाही; आणि त्यामुळे समाजवादाच्या लोकशाही स्वरूपावर जोर देणे आम्हांस अत्यावश्यक वाटूं लागलें.

ज्या समाजांत नागरिक स्वातंत्र्याचा अभाव असेल आणि पोलिस व गुप्तहेर यांच्या हातीं अमर्याद अधिकार असतांल अशा प्रकारचा समाज निर्माण करण्यांत मला कसलेंच स्वास्य वाटणार नाही. माझ्या दृष्टीने भौतिक गरजा पुरविणे एवढाच समाजवादाचा

अर्थ नाही. गुलामांच्या समाजांत देखील त्या पुऱ्या केल्या जात असत. गुलामांच्याकडून अधिक काम करून घेता यावे म्हणून गुलामांचे माळकच ती तत्परता दाखवत. मांडवलशाही समाजातच मांडवलदार कामगारांची अजिबात दखल घेत नाही, आणि कामगार नकोसा झाल्याबरोबर त्याला हाकून देतो. कारण हवे तेवढे मजूर त्याला मिळू शकतात. यामुळेच तर कामगार चळवळीची उभारणी झाली.

प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा भागविणे वेवढेच समाजवादांत अभिप्रेत नाही, तर त्याच्या व्यक्तित्वाचा संपूर्ण विकास होण्याची संधीहि त्याला मिळाली पाहिजे. परंतु रशिपांतील परिस्थिति तर याच्या बरोबर उलट आहे. त्यामुळे शेवटी आम्ही असा निष्कर्ष काढला की, समाजवादाचे घ्येय लोकप्रिय करावयाचे असेल तर संपूर्ण लोकशाही म्हणजेच समाजवाद अशी भावना जनमनांत रुजविण्याचे कार्य समाजवादी चळवळीला केले पाहिजे. संपूर्णपणे लोकशाही समाजातच राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्वातंत्र्य सुरक्षित राहू शकेल.

अशा प्रकारच्या समाजाची निर्मिति होऊ शकेल की नाही हा मात्र प्रश्न आहे. त्याचप्रमाणे हे परिवर्तन लोकशाही मार्गाने घडून येईल की, त्यासाठी क्रांतीचा आणि कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा अवलंब करावा लागेल हाहि एक महत्त्वाचा सवाल आहे. परंतु आपले घ्येय स्पष्ट असेल, त्याबाबत आपल्या मनांत काही गोंधळ नसेल तरच ते साध्य करून घेण्यासाठी कोणती साधने उपयुक्त ठरतील त्याचा विचार करता येईल. हे सर्व प्रश्न सिद्धांतिक

स्वरूपाचे नसून व्यावहारिक आहेत. आणि मी वर जें चित्र रेखाटल्याचा प्रयत्न केला आहे तें संपूर्णपणें व्यवहार्य असेल, त्यात अवास्तव असें काहीं नसेल, तर लोकशाही समाजवादावर अधिष्ठित असलेला समाज खचित अस्तित्वांत येऊ शकेल.

लोकशाही समाजवाद असलेल्या समाज निर्माण करण्यासाठी जागृति आणि जीवनमान काहीं एका मर्यादेपर्यंत वाढलेले असणें आवश्यक असतें. आपल्याला असें दिसून येईल की, ज्या देशांतील जनता अशिक्षित, असंस्कृत आणि औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेली आहे, त्याच ठिकाणी कम्युनिस्टांना आपले वस्तान बसविता आले आहे. आपल्या देशांतील जनता देखील फार मागासलेली आहे आणि म्हणून येथेहि हुकूमशाहीचा धोका आहे. परंतु माझा असा विश्वास आहे की, हिंदी जनता अशिक्षित असली तरी देखील आपल्या देशाची एक विशिष्ट परंपरा असल्यामुळे स्नातंत्र्य आणि लोकशाही मूल्यांचें तिला आकलन होऊं शकेल. आपल्या समाज व्यवस्थेतील काहीं रीतिरिवाज लोकशाहीला मारक ठरणारे आहेत यांत शंका नाही. तथापि त्याचबरोबर काहीं शाश्वत मान्य मूल्येहि या देशांत अगदी खोलवर रुजली आहेत. त्यामुळे जनतेला सांस्कृतिक दृष्ट्या उच्च पातळीवर नेणें शक्य आहे. अर्थात माझ्या म्हणण्याचा आशय असा नाही की, प्रत्येक व्यक्तीच्या आचरणामागें ही उच्च भूमिका असेल. परंतु त्यामागें अज्ञा प्रकारची उच्च पार्श्वभूमि आणि घोर परंपरा स्थासच आहे. शिवाय आपल्या देशाच्या जुन्या परंपरेत गांधीजींच्या परंपरेची जी भर पडली आहे, तीहि लोकशाहीचाच

आहे आपल्या भावी पिढ्यांनाहि हा वारसा मिळणार असल्यामुळे सर्व सामान्य जनतेच्या मनावर त्याचा प्रभाज पडल्याशिवाय राहणार नाही अशी माझी खात्री आहे. कारण ज्यावेळी एकाचाला अटक केली जाते अथवा स्थानबद्ध करून ठेवण्यात येते, किंवा एकाचा जमागवर गोळीबार होतो त्यावेळी देशात कोठे ना कोठे तरी राजकीय दृष्ट्या जागृत असलेल्या लोकांकडून त्याला निरोध होतो आणि 'अशा प्रकारच्या स्वातंत्र्यासाठी काहीं आम्ही लढा दिला नाही' असे उद्गार त्याच्या तोंडातून निघालेले आपण ऐकतो. याचे कारण हेंच की, आपल्या राष्ट्रीय चळवळीमधूनहि एक लोकशाही वातावरण तयार झालेले आहे त्यामुळे लोकशाही समाजवादी समाज निर्माण करणे अवघड वाटत असले तरी हिंदुस्थानात आपण तसा समाज निर्माण करू शकू आशियात हा प्रयोग घाठे यशस्वी होण्यासरखा असेल, तर तो हिंदुस्थानातच. आणि या प्रयत्नांत आपल्याला अपयश आले तरी निदान एका उदात्त ध्येयासाठी आपण झगडत राहिलो एवढे तरी समाधान आपल्याला खाम भिजेळ.

समाज परिवर्तन कशाप्रकारे घडून येणार या बाबत तीव्र मतभेद आहेत त्याचा निर्णय इतिहासच देऊ शकेल. एका बाजूचे म्हणणे असे आहे की, समाजवाद शाततामय, सनदशीर मार्गांचे स्थापन होऊ शकेल अन्य मार्गांचा अवलंब केला तर तो समाज-

समाजवाद येऊं शकेल. मला जो कांही मार्क्स समजला आहे, त्या-
 रून या दोनही विचारसरणी चुकीच्या आहेत असे मी म्हणेन.
 त्या मते यावावत निश्चित असा एकादा नियम घाटून देता येणार
 नाही. निरनिराळ्या देशांतील परिस्थितीवरच ते अवलंबून राहणार.
 यावावत मार्क्सने व्यक्त केलेले विचार अगदी स्पष्ट आहेत. मात्र जो
 मुख्य वादाचा विषय होऊन बसला आहे त्यावावत मार्क्सने नुसता
 ओझरता उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ कामगार वर्गाच्या हुकूम-
 शाहीचा उल्लेख त्याच्या एवढ्या विपुल लिखाणांत फक्त चार किंवा पांच
 ठिकाणी आलेला आढळतो. आणि त्यावावतही समाजवाद सर्व
 ठिकाणी याच प्रकारे स्थापन होऊं शकेल असे ठामपणे त्यानें
 कोठेंच म्हटलेलें नाही. केवळ कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टोच तेव्हा वाचला,
 तर मात्र तसा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. कारण तो युरोपांतील
 कम्युनिस्टांसाठी लिहिण्यांत आला होता. युरोपांत, कम्युनिस्ट क्रांति
 घडून येण्याचा समय अगदी जवळ येऊन टेंपला आहे असे त्यावेळीं
 मार्क्स आणि एंगल्स यांना वाटूं लागले होते. परंतु फक्त अर्ध्या

दुसऱ्या अधिवेशनापुढे मापण करतांना त्याने स्पष्टपणे असे म्हटले आहे की, समाजवादाचा सिद्धांत सर्व देशांना सारखाच लागू पडण्यासारखा असला तरी त्याचे मार्ग मात्र भिन्नभिन्न परिस्थितीवरच अवलंबून राहतील. हॉलंडमध्ये असतांना मार्क्सने असे म्हटले आहे की, येथील संस्थांची माझी माहिती बरोबर असेल, तर येथे आणि इंग्लंड अमेरिकेतहि सनदशीर मार्गानेच समाजवादाची स्थापना करता येईल. ज्यावेळीं मार्क्सने हे विधान केले त्यावेळीं यापैकी कोटल्याच देशांत प्रौढ मताधिकार नव्हता. आणि तरीहि मार्क्सने लोकशाहीचा विकास होऊं शकेल हे जाणले, आणि त्या देशांत सनदशीर मार्गानेच समाजवाद येऊं शकेल असे सांगून ठेवले. परंतु आपल्या दुर्दैवाने आज कांहीं मार्क्सवादी स्वतःला मार्क्सपेक्षाहि जादा मार्क्सवादी समजू लागल्याचे दृश्य दिसू लागले आहे. मार्क्सचे याबाबतीतील विचार अगदी स्पष्ट होते. परंतु 'जे स्वतःला त्याचे अनुयायी म्हणवून घेतात तेच त्याचा विपर्यास करीत आहेत.

हिंदी कम्युनिस्ट असे समजतात की, सशस्त्रक्रांतीच्या मार्गानेच समाजवादाची स्थापना होऊं शकेल. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब केल्याशिवाय येथे समाजवाद येणेच शक्य नाही. समाजवादी पक्षाचे असे मत आहे की, मार्क्सचे सिद्धांत आणि कार्यपद्धति मान्य असणाऱ्या प्रत्येक समाजवादाने आजच्या परिस्थितीत जनतेत मिसळून तिला वर्ग लढ्यासाठी संघटित केले पाहिजे आणि अशा प्रकारे समाजवादी चळवळीचा पाया घातला पाहिजे. म्हणजे जनता आपण होऊनच समाजवाद निर्माण करू शकेल.

आपल्या आजच्या कार्यातूनच उद्याचें जग निर्माण होणार आहे. समाजवादी देखील कम्युनिस्टांप्रमाणें आगी लावीत आणि ऑसिड बत्त्र फेकीत घुटतील, तर त्याची परिणति अखेर येथें फॅसिझम येण्यातच होईल. हिंदुस्तानचा फॅसिझमपासून बचाव करण्याचा एकमेव मार्ग जर कोणता असेल, तर तो म्हणजे समाजवादी पक्ष. जर्मनीत सोशल डेमोक्रेटिक पक्ष आणि कम्युनिस्ट पक्ष आपापसांत टूटत राहिले आणि कम्युनिस्टांनीं सोशल डेमोक्रेटिक पक्षापेक्षाहि नाझींना जवळ केले. अन्यथा समाजवादी आणि कम्युनिस्ट यांच्या संयुक्त शक्तीपुढें तेथें फॅसिझमचा टिकाव लागला नसता.

मी सनदशीर मार्गासंबंधीं कांहीं विचार या ठिकाणी मांडणार आहे. निवडणुकीसाठीं एक पक्ष संघटित करून त्या पक्षाच्या प्रचार यंत्रणेमार्फत निवडणुका जिंकणें एवढ्याचाच अंतर्भाव सनदशीर मार्गांत केला जातो. परंतु लोकशाही दलाचें कार्यक्षेत्र यापेक्षां व्यापक असूं शकते. उदाहरणार्थ कामगार संघटना उभारणें, किसान पंचायती आणि सहकारी संस्था स्थापन करणें. कायदेशीर आणि बेकायदेशीर संप, हरताळ, कायदेभंग, सत्याग्रह वगैरेंचाहि त्यांत अंतर्भाव होऊं शकतो. कारण सत्याग्रह वगैरे गोष्टी वेसनदशीर असल्या तरी त्या लोकशाहीला मारक नाहीत. समाजवादासाठीं कराव्या लागणाऱ्या लढ्यांत समाजवादी पक्ष बरील साधनांचाहि समावेश करतो. आपणें घ्येय प्राप्त करून घेण्यासाठीं जरूर तर, संप आणि सत्याग्रह हा समाजवादी कार्यक्रमाचा एक भाग वनेल.

आज कम्युनिस्ट पार्टी ज्या साधनांचा उपयोग करीत

तीं क्रांतिकारी साधनें नाहीं. प्रत्येक प्रकारची हिंसा ही क्रांतिकारी असतेच असें नाहीं. दहशतवाद म्हणजे कम्युनिझम नव्हे. त्या दोहोंत फार फरक आहे. क्रांतीसाठी सध्या कम्युनिस्ट ज्या साधनाचा अवलंब करीत आहेत त्यामुळे क्रांति तर घडून येणारच नाहीं, उलट प्रतिव्रंतिकारक शक्ति मात्र वाढीस लागेल.

समाजवादी पक्ष लोकशाही मार्गानेंच कार्य करीत राहिल परंतु हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करणें आवश्यक झालें आहे आणि त्याचाचून आपलें ध्येय साध्य होणार नाहीं असें जर समाजवादी पक्षास वाटलें, तर त्या परिस्थितींत पक्ष त्या मार्गाचाहि अवलंब करील. ऑगस्ट क्रांतीच्यावळीं पक्षानें तीं साधनें वापरलीच होती. परंतु सद्य परिस्थितींत मात्र हिंसामार्गानें प्रतिगामी शक्तींचेंच हात बळकट होणार आहेत.

समाजवादाचें ध्येय काय, आज त्यावाचत सदेह कसा निर्माण झाला आहे, आणि रशियातील अनुभवावरून त्याचा परिचय करण्याची वेळ कशी येऊन ठेपली आहे हें दाखवून देण्याचा प्रयत्न मी वर केला आहे. त्याचप्रमाणे तें ध्येय कितपत व्यवहार्य आहे आणि त्यासाठीं कोणतीं साधनें वापरलीं पाहिजेत त्याचाहि मी उद्‌घोष केला. ज्यांना समाजवादी चळवळीबद्दल सहानुभूति वाटते आणि जे त्यात प्रत्यक्ष भाग घेत आहेत, त्यांनीं लोकशाही मार्गावरच भर द्यायचा हवा. त्यासाठीं समाजवादी पक्षानें आजच्या व्यवहारांत जे सवाल निर्माण होत आहेत, त्याकडे लक्ष पुरविणें आणि समाजवादी समाज निर्माण करण्यासाठीं एक विस्तृत योजना आणणें

अवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे सत्ता हातीं आल्यानंतर देशाचा राज्य-कारभार व्यवस्थितपणे चालवूं शकतील असा कार्यकर्त्यांचा एक संचहि पक्षाने तयार केला पाहिजे. कम्युनिस्टांना यापैकी कोठल्याहि प्रश्नाचे महत्त्व वाटत नाही. विधायक कार्य तर ते निरर्थकच समजतात. साखर किंवा कापड यांच्या टंचाईचा प्रश्न कसा हुटेळ याची चिंता त्यांना कधीच वाटत नाही. कधीकाळीं त्यांच्या हातीं सत्ता आली तरी ते हे प्रश्न सोडवूं शकतील असें मुझीच नाही. परंतु हुकूमशाही मात्र ते निश्चित प्रस्थापित करून दाखवतील. कम्युनिस्ट राजवटींत कामगारांनीं जादा काम करण्याचे नाकारले, तर त्यांना ते बलाशक गोळ्या घालतील. परंतु तोच जर समाजवादी पक्ष सत्तारूढ झाला तर कामगारांना संवटनास्वातंत्र्य उपभोगावयास मिळेल आणि राज्य-कारभाराची घुरा वाहण्याचे शिक्षण कार्यकर्त्यांना दिले जाईल. कामगारांना अल्प वेतनावर काम करावे लागेल तरी आपण स्वतःच्या भल्यासाठीच ते करित आहोत, याची त्यांना जाणीव झालेली असेल. म्हणजेच लाकशाही पद्धतींत जनताशिक्षणाचाहि अंतर्भाव झालेला असेल. त्यासाठी विधायक कार्य आणि समाजवादी समाज व्यवस्थेचा गाभा असलेली सहकारी चळवळ चालविणे अवश्य ठरते. म्हणून लोकशाही वातावरण तयार करणे, जनतेला तिच्यावरील जबाब-दारीचे आणि कर्तव्यांचे स्मरण करून देणे हे आपले कर्तव्य ठरते.